

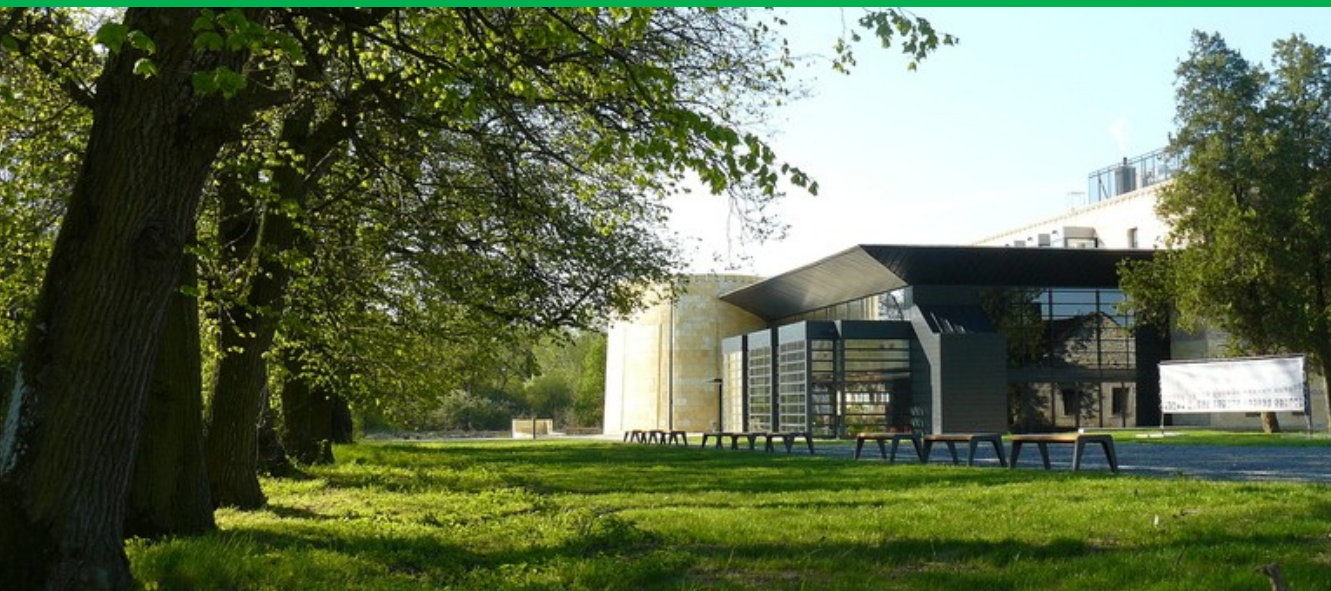

Múzsák Kertje

A Magyar Nyelv Múzeuma Füzetei **3.**

Létünk hajléka: az anyanyelv

Széphalom
2015

Létünk hajléka: az anyanyelv

MÚZSÁK KERTJE

A Magyar Nyelv Múzeuma Füzetei

1. Testvérmúzsák Kazinczy korában
2. A nyelv lelke, a lélek nyelve
3. Létünk hajléka: az anyanyelv

Petőfi Irodalmi Múzeum

A MAGYAR NYELV MÚZEUMA

☒ 3988 Sátoraljaújhely–Széphalom, Kazinczy u. 275.

☎ +36-47/521-236 ☒ info@nyelvmuzeum.hu

Létünk hajléka: az anyanyelv

Előadások, tanulmányok

Szerkesztette:
NYIRI PÉTER

Sátoraljaújhely – Széphalom
2015

Megjelent
A MAGYAR NYELV MÚZEUMÁÉRT ALAPÍTVÁNY
ÉS A PETŐFI IRODALMI MÚZEUM
kiadásában
a THE AMERICAN FOUNDATION FOR HUNGARIAN YOUTH AND CULTURE,
a KAZINCZY FERENC TÁRSASÁG,
az ANYANYELVI KONFERENCIA - A MAGYAR NYELV ÉS KULTÚRA NEMZETKÖZI TÁRSASÁGA,
az INTER KULTÚRA-, NYELV- ÉS MÉDIAKUTATÓ KÖZPONT NONPROFIT KFT.
és a MAGYAR NYELVI SZOLGÁLTATÓ IRODA
támogatásával

A szerkesztő munkatársa:
Dr. Kováts Dániel

Szigeti Sándor
fényképeivel

Felelős kiadó:
Fehér József
elnök

Borító és tipográfiai tervezés:
Kazinczy Ferenc Társaság

Készült a
Feliciter Kiadó
gondozásában

Nyomás és kötés:
Prime Rate Kft.

ISBN 978-615-80242-0-4
ISSN 2063-9392

DEBRECZENI ATTILA

Köszöntő

Kazinczy Ferenc bizonyára csodálkozva sétálna a Múzsák Kertjében, az ő egykori otthonában. Jólesne neki, legyezgetné hiúságát, de mégiscsak csodálkozva venné tudomásul, hogy neve a nyelv tisztaságát, védelmét zászlójára tűző mozgalmakkal, intézményekkel forrott egybe. Az ő neve lett védjegy, aki a nyelv természetén, eredeti grammatikai alkatán való erőszaktételt programszerűen hirdette. Igaz, jobbára csak fogsága után, a nyelvi harcok kibontakozásának idején radikalizálta elképzelését, korábban egyik fő törekvése éppen a nyelvtisztaság, a nyelv eredeti alkatának megőrzése volt.

Mikor a *Magyar Museum* szerkesztése idején Batsányival meghirdették fordításprogramjukat, mely a kor általános vélekedésével szemben az eredeti mű szoros követését kívánta meg, azzal szembesültek, hogy ennek megvalósítása időnként feloldhatatlan nehézségekbe ütközik, s a fordító kénytelen „késsel látni a csomófejtéshez”. Ha ugyanis az eredeti mű szépsége éppen nyelvi megformáltságában ragadható meg, akkor nem mindig lehet egyszerre megfelelni az eredeti műhöz való hűség és a nyelvi tisztaság megőrzése egyenrangúnak tartott követelményének. Valójában az irodalmi megújulás mintakövető és organikus útja jelent itt meg a saját pozíción belül, a *saját nyelv* és az *idegen kulturális minta* ellentmondásos viszonya. A saját és idegen egymásnak feszülésében a magyar modernitást máig feszítő ideologikus mintázatok tűntek fel csírájukban.

Kazinczy álláspontja tehát a lényegi folytonosság mellett sem mondható változatlannak, még kevésbé egyneműnek, éppen ez a legfőbb sajátossága. Jelentős ellentmondások feszítik, ezek teszik oly izgalmassá életművét. Nélküle bizonyosan másként alakult volna a XVIII–XIX. század fordulójának magyar irodalma. Vezéri szerepre predestinálta egyénisége, a helyzet lehetőséget teremtetett erre, a sors pedig megadta számára, hogy a lehetőség valóra váljon. Kétszer is az irodalmi élet középpontjába került, s így hosszú időn át, változó körülmények között befolyásolta a történelemet. Magához vonzotta a kor legnagyobb tehetségeit, útra bocsátó munícióval látva el őket. Majd e tehetségeket

6 ■ *Múzsák Kertje 3.*

rendre el is távolodtak, egyesek el is idegenedtek tőle. Hihetetlenül erős egyénisége, szinte monomán következetessége, némileg doktrinér ízlésarisztokratizmusa nem tette lehetővé a sokféle futó életpályákkal szembeni toleranciát. Ugyanakkor éppen e vezéri kiválasztottságtudat folytán volt képes átütő erővel képviselni több évtizeden keresztül a magyar irodalmi ízlés modernizálásának a korban égetően szükségszerű követelményét.

Ha Kazinczy nevét a tankönyvekből ránk köszönő panelek szerint csak bizonyos mennyiségű új szó gyártásával és a magyar nyelv ápolásának jelszó-szerű hangoztatásával kötjük össze, éppen a lényegét veszítjük el. A kultusz persze természetesen egyneműsít, s ennek megvan a maga helye és szerepe adott kulturális viszonyrendszerekben, de ha a szoborszerű tisztelet kiváltásán túl az is célja az emlékállításnak, hogy élővé tegye a hagyatékot, megszólítsa általa a ma emberét, különösen a fiatalokat, célravezetőbb az életszerű, mert esendő, mert ellentmondásoktól szabdalt hajdanvolt alakot felmutatni. A Magyar Nyelv Múzeumának kulturális kalandparkja, interaktív játéka az életszerűség jegyében születtek, hogy a szobor leemelődjék talapzatáról. Hogy ha Kazinczy sétára indul a *Múzsák Kertjében*, az első csodálkozásón túlesve érdeklődő arccal forduljon felénk.

NYIRI PÉTER

Előszó

A *Múzsák Kertje* sorozat harmadik kötetét kínáljuk most olvasóinknak – összefoglaljuk, bemutatjuk e könyvben az elmúlt időszak kutatási eredményeit, a Petőfi Irodalmi Múzeum egyik főosztályaként működő Magyar Nyelv Múzeuma munkáját, 2014-ben is gyarapodó szellemi körének gondolatait. Benne van ugyanakkor e kötetben a széphalmi intézmény elmúlt hét éve, a 2008. április 23-i megnyitás óta eltelt esztendőök minden tapasztalata, sőt, benne van – mert eszmeileg-erkölcsileg belőle táplálkozunk – Széphalom egész múltja: Kazinczytól napjainkig. Kazinczy földjén vagyunk, az egykori „magyar Weimarban”, a Kazinczy-kultusz fő helyszínén. Tudjuk, érezzük azonban – és teszünk is ezért –, hogy e kultusz változik. Mai széphalmi Kazinczy-képünk, helyi kultikus Kazinczy-olvasatunk sokkal hasonlóbb a tudomány Kazinczy-portréjához, mint korábban. Tudományos ismeretterjesztéssel, múzeumpedagógiával foglalkozó intézményben ez nem is lehet másképpen (miként erre Debreczeni Attila professzor e kötet *Köszöntőjében* figyelmeztet is). Figyeljük a Kazinczy-kutatás fejleményeit, az új, a portrét árnyaló eredményeket.

Van azonban valami, amiben itt Széphalmon, a hely szellemének megtapasztalható (mi így hisszük, valljuk, tapasztaljuk) hatása alatt talán világosabban, pontosabban érzünk, mint a tudomány. Mi itt, Kazinczy sírja mellett, az egykori gyümölcsöskertje helyén álló nyelvmúzeumban – Kováts Dániel szavaival – „látni tudjuk, láttatni kívánjuk az életút háttérét, a pályakép során többnyire homályban maradó hétköznapiakat”. A Kazinczy-életmű számunkra elsősorban egy életmodell (nem véletlenül mondta Kosztolányi, hogy Kazinczynak „az élete volt remekmű”): a művelődés, a kultúra iránti rendkívül mély, folyamatos munkára ösztönző, minden akadályon túllendülő, fegyelmezett, szigorú és becsületes elkötelezettség. Cselekvő hazaszeretet, nyelv- és hazaszeretet. „... bennünk hazaszeretet lobog, melynek egy része a nyelv szeretete” – vallotta a széphalmi mester. Benne van ebben az életmodellben a fogságban rozsdával s vérével író, nélkülöző és az újhelyi levéltárban robotoló, de mégis állandóan munkálkodó, hét gyermeket nevelő (első gyermeke korán meghalt) és boldog családi életet élő, alkotóteremtő Kazinczy lelke-szellem. Ez az őszinte haza- és nyelvszeretet, az anyanyelvi kultúránk iránti mélységes elköteleződés Széphalom valódi titka, és ez Kazinczy öröksége számunkra, ő így áll előttünk.

A nyelvmúzeum tevékenységét leginkább anyanyelvi művelődésnek, anyanyelvi ismeretterjesztésnek nevezhetjük. Folyamatosan keressük annak lehetőségeit, hogy miképpen lehet megismertetni (minden korosztállyal, persze a fő célközönség a fiatalság)

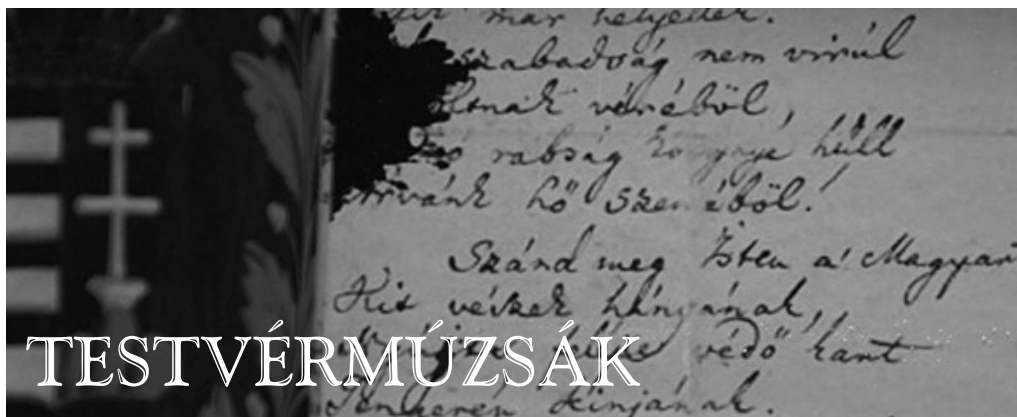
a magyar nyelv szépségeit, gazdagságát, életünket, kultúránkat meghatározó voltát. „A nyelv olyan, mint az ég íve a maga egymásbafutó színeinek gyönyörű játékával” – írta Kazinczy Ferenc. A Magyar Nyelv Múzeuma kiállításai és rendezvényeivel, múzeumpedagógiai foglalkozásaival és kiadványaival a maga összetettségében, az életünket ezer meg ezer szállal átszövő voltában akarjuk megmutatni anyanyelvünket: létünk hajlékát. A nyelv nemcsak formai, jelentésbeli és stilisztikai lehetőségeinek gazdagságával hat ránk, hanem egész létezésünk egyik legmeghatározóbb jelensége, minden területen jelen van. A nyelv lélek és fizika (vallomás és hangszalagmozgás), múlt, jelen és jövő (tapasztalat, történelem és folyamatos változás), ismeret és rejtély (tudás, akarat és a titkok titka), művészet (irodalom, ének és zene), játék és öröm (nyelvi játék és humor), a nyelv gyermeké és felnőtté, közös, a miénk: mi magunk vagyunk. A nyelvet így, csodás-varázsos valóságában mutatjuk meg.

Segítségül hívjuk a társtudományokat is, mert azt valljuk, hogy nyelvvel kapcsolatos összes kérdésfelvetés megválaszolására a nyelvészet mellett szükség van más tudományokra is, ezért kíváncsiak vagyunk az irodalom, történelem, néprajz, lélektan, etika, teológia, szociológia véleményére, kutatásaira is. Emellett szólunk a művészetekről is, mert a kultúrát a maga teljességében akarjuk megragadni és bemutatni. Ezt a küldetést szolgálja a *Múzsák Kertje* című sorozatunk is, ez az évente megjelenő, tanulmányokat, esszéket és recenziókat kínáló kötet, amely a tudományos ismeretterjesztés jegyében, a szélesebb közönség számára, közművelődési céllal születik. Mostani kötetünk a *Létünk hajléka: az anyanyelv* alcímet kapta, mert hisszük, hogy az anyanyelvi otthonosságérzet és az anyanyelvi ismeretek mellett az anyanyelvi felelősségtudat a záloga nyelvünk, kultúránk, nemzeti létünk jövőjének.

A második kötetben megismert rovatrendet követjük ezúttal is. Az *Anyanyelvi művelődés* rész a nyelvtudományos, szűkebb értelemben vett nyelvi témákkal foglalkozik, a *Nyelvünk mesterei* tárgya elsősorban az irodalom; a *Testvérmúzsák* rovatban a társtudományok mesélnek, a *Szemlében* pedig nyelvi-irodalmi tárgyú könyvekről szólunk.

Az írások egy része előadásként hangzott el A Magyar Nyelv Múzeuma *Testvérmúzsák* című művelődéstörténeti előadás-sorozatában, valamint a negyedik *Anyanyelvi júniális* esszékonferenciáján és az első *Nyelvéstáborban*, ugyanakkor a többi szöveg is a „széphalmiság” szellemében készült. A legmeghatározóbb az átadás, az elmondás, megosztás gesztusa: mindazt, amit a nyelvről és irodalomról, Kazinczyról és anyanyelvi kultúránk nagyjairól tudunk, amit kutatásaink során felismertünk-megismertünk, azt kötelességünk átadni a közönség, az érdeklődők számára. Nem szűk rétegnek kínáljuk ezt a kötetet, hanem mindazoknak, akik a szellemi kultúra megismerése által tudásban és lélekben gazdagodni akarnak, mert a tudományok és a művészetek képesek arra, hogy közel hozzák nekünk, felmutassák előttünk a jót, a szépet és az igazt.

A *Múzsák Kertje* a jövőben is a nyelvi-irodalmi tudományos ismeretterjesztés fóruma kíván lenni, évről évre beszámolva a széphalmi nyelvmúzeum és a hozzá kötődő szakemberek munkájáról.

KOVÁTS DÁNIEL

Kazinczy kultuszának néhány eleméről

„És mikor eltűn majd a hajnal, s déli sugárban
A haza fényleni fog: szent lesz előtte nevem.”
(Bajza József: Széphalom, 1825.)

Bajza József a reformkor kezdetén – még a széphalmi Mester életében – azt jövendölte, hogy a haza felvirágzása hozza majd meg Széphalom és Kazinczy jelentőségének teljes fel- és elismerését. Akkor látta úgy, hogy nem a kortársak jelölik ki a nyelvújítás vezéralakjának helyét irodalmi és nyelvi kultúránk történetében, amikor Kazinczy népszerűsége hanyatlott már, amikor az ifjú nemzedék lázadozott ellene. A nemzetépítés hajnalán azonban látni lehetett, hogy ami a széphalmi magányos műhelyből szétsugárzott az országban, annak múlhatatlan jelentősége van. Az a Bajza rögzíti ezt, aki mértékadó tagja a Kazinczytól a stafétabotot átvevő, kritikus új nemzedéknek. Nemzedéktársa, Kölcsey Ferenc hét évvel később, amikor emlékebeszédet mond elhunyt mestere felett az Akadémián, már megfogalmazza azt a képletet, amelyből az utókor számára Kazinczy jelentősége kiolvasható. Drámai erővel válaszol fel egy tragikusnak vélt sorsot: „... tanúja valék álmatlanul töltött éjjeleinek; tanúja valék a fájdalmas elajdulásnak, midőn barátja vidám asztala mellett gyermekeire vissza emlé-

kezett. Megrezzent akkor minden ideg kebelemben; s *véráldozatnak képzelém a szent öregget, mely a nép bűneiért utolsó hörgései között vonaglik.*" E képlet nyomán a szent öreg elhagyatott, összeomlóban lévő hajléka körül megformálódnak a kultuszjelenségek, amelyek kiteljesedése páratlannak tűnik a hazai irodalmi hagyományápolásban.

A szent az *elkülönítettség*, részint a *tökéletesség* fogalomkörébe tartozó személyek, dolgok és fogalmak jelölésére használatos, vallásos kifejezés. Voltaképpen azt illeti, akit Isten magának *kiválasztott*. Szent az, aki tiszta és kegyes életet él.

A kultusz szó a latin *cultus*ból ered, amelynek jelentése „törődés” vagy „imádat”; kifejezett formában vallásos hiedelmek vagy rítusok rendszere, nyilvános tiszteletadás. Tartalmában hordozza a vallási szertartások összességét, a hódolat, imádat formáit. A kultusz minden ilyen esetben a hit és a szokás, a vallási tanítás és a vallásos érzület által vezérelt szabályozott és alapvetően kollektív cselekvéseket – *engesztelést, hódolatot és hálaadást*, áldozatbemutatót, imát – foglal magába, és lényegét tekintve valamely vallási közösség közös hitét vagy hiedelmét a gyakorlatban megvalósító cselekvési rendet, egy emberi közösségnek mint hit- és kultuszközösségnek a megszerveződését és működését is jelenti.

A s z e n t jelző magának Kazinczynak a szövegeiben is több összefüggésben előfordul, érdemes ezt néhány példával felidézni. Széchenyiről vallotta: „*egy szent hazafi. Igen tanult, igen nyájas, igen jó ember. Alig szerettem valaha valakit annyira, mint őtet első tekintettel...*” (1789) Iskolafelügyelőként így határozta meg egyik fő törekvését: „*Mindenek felett az kívántatik meg, hogy az iskolákban magyar nyelven taníttasson az ifjúság. ... Vétkezik a Haza ellen, aki ezt a szent szándékot teljes erővel elő nem mozdítja...*” (1790) Kitágította a megszentelt helyek fogalomkörét, mondván: „*...az a hely, ahol a közdolgok folytattatnak, oly szent hely, mint a templomok.*” (1804) Barátjához, Sipos Pálhoz írt episztolájában esztétikai felfogásának sajátos jegyét határozza meg: „*Aki napjait / A Szépnek szentelé, s még a Valót is / Azért kedvelli, mert alakja szép...*” (1812) Világossá teszi értékrendjét: „*a haza szeretete, hova bizonyosan a nyelv és irodalom ügye is tartozik, szentebb kötelesség, mint amit a barátság érzései sugallanak.*” (1815) Amikor pedig „A mi nyelvünk” című versében arra utal, hogy képesek vagyunk magyarul a világ irodalmát közvetíteni, ismét megerősíti, hogy számára a költészet valami kiemelkedő, nemes fogalom: „*Találtak-e más Európát határin, / Mely szent lantotokat ily híven zengve követné?*” (1819)

Hosszú idézetsort lehet összeállítani azokból a megnyilatkozásokból, amelyek Kazinczy kiválasztott voltára utalnak. Guzmics Izidor még barátja életében írta róla: „*Szent, kedves előttem, valami csak Kazinczyra emlékeztet...*” (1822) A költőtárs, Kis János Kölcsey és mások megnyilatkozásával egybecsengően hirdeti Kazinczyról: „*Emléke nékem mindörökre szent marad.*” (1833) S a kiemelt tisztelet kiterjed Széphalomra is, gondoljunk Szemere Bertalan tanúságtételére: „*Azon lánc, mely engem Széphalomhoz köt, ama halál által nincs elszakasztva, hanem a szent sír által örökké tartóvá pecsételve.*” (1833) S a 20. századi költőutódok közül elég talán Juhász Gyulát idézni Kazinczy helyének, érdemének kijelöléséről: „*A szent előd ő, a fennkölt magyarság / apostola...*” (1934)

Kölcsey Ferenc – ugyancsak 1832-ben, emlékbeszéde évében – látomásos versben jelöli ki azokat a motívumokat, amelyek Kazinczy sorsának értelmezésében ezután ismétlődően megjelennek majd:

*Sírba Kazinczy leszállt; s későn fakad érte hevítvén
A remegő könnycsepp harmatozó szemeket.
És fölkel hideg álmól bús árnya sötéten,
S rémletes arcával dombja fölébe leül.
Nemzetemért e szív tettel bizonyíta szerelmet,
Szól keserűn, s a díj könny leszén érte csupán?*

Petőfi Sándor is ezt visszhangozza, amikor 1847-ben ellátogat a széphalmi sírhoz:

*Hiszen mit tett ő a hazáért?
Miatta hét esztendeig szivá csak
A börtönök dögvészes levegőjét,
És csak fél századig
Tartá vállán, mint Atlasz az eget,
A nemzetiségnek ügyét.
Magyar nemzet, most nem volnál magyar,
Ő akkor volt az, midőn senki sem volt,
Midőn magyarnak lenni
Szégyen vala.*

Ugyanekkor Széphalomról papírra vetett Úti levelében ott a következtetés: „**szent hely**, szent az öreg miatt, kinek ott van háza és sírhalma. Kötelessége volna minden emelkedettebb lelkű magyarnak életében legalább egyszer oda **zarándokolni**...”

S mint tipikus kultuszjelenség: valóban megindul a zarándoklat Széphalomra. Hogy milyen érzelmeket, üzeneteket váltanak ki a látottak a zarándokokból, néhány idézettel világítható meg. Vahot Imre 1854-ben járt ott, s nem tudott keserűség nélkül szólni benyomásairól: „K. F. kis-bányácskai, vagy mint ő elnevezé, széphalmi lakása most elhagyatott állapotban van, egykori tulajdonosa iránti hazafiúi kegyeletből juhakolul és magtárral használtatik; ablakai vályogval rakvák be, födele szalmával van kifoltozva. ... K-nak neje és gyermekei által állított síremléke a széphalmi kertben van fák között...” A következő évben oda látogat Arany János, akit ugyancsak elszomorít a szentnek tartott hely állapota: „... Útba ejtettük Bányácskát, azaz Széphalmot, a Kazinczy Széphalmát, hol újonnan elavult, soha teljesen ki nem épült, s már rozzant – félig füstös szalmával félig mohos zsindegyel fődött, különben úri szabású házában épen zsidó zsinagógát találtunk, de azért bementünk; három szobája volt csak kész, egy ... Ebédlő ..., abból nyílt a K. dolgozója, s aztán könyvtára, kicsiny szobák. A kertben, melynek akácait maga ültetgette, áll szürke gránit síremléke, sírján a zsidó pulykái legelnek. Az elhagyatottság szomorú képe az egész Széphalom: fájdalmas érzettel távoztunk onnét.” Szász Károly 1859-ben még fájdalmasabban szól a méltatlan helyzetről versében: „... menj a kertbe, hol fehér szobort / Az özvegy állított, hajh! Nem a hon; / S koszorút is csak úgy talál sz azon: / Ha rá a szél egy-egy lombot sodort...” Szemere Miklós is

12 ■ Múzsák Kertje 3.

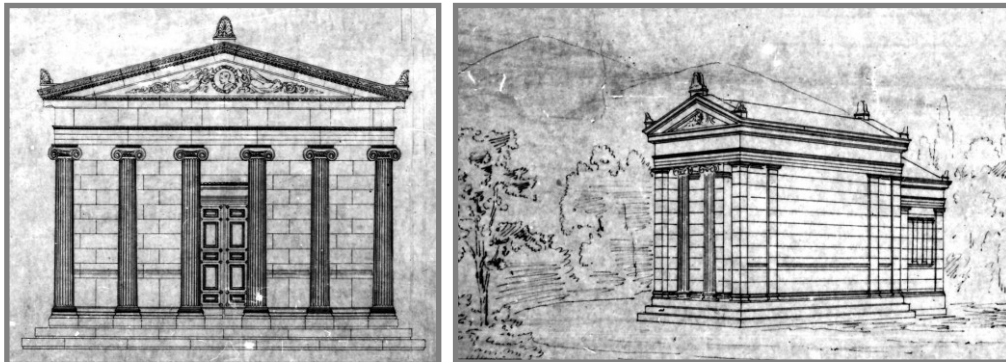
születésének centenáriumán írt ódát Kazinczyról, s Széphalom tanulságait keresi: „*S te, roskadó lak, szegény tűzhelyeddel! / Mely annyi kinnak hű tanúja lól, / Beszélj minékünk: volt nyájas lakódnak / Sorsával küzdő -- dús érzelmiről.*”

A lehangoló látvány tenni akarást ébresztett a látogatókban. Ennek egyik bizony-sága, hogy a református egyházkerületi számvevőszék 1856. évi jegyzőkönyvében a következőket olvashatjuk: „*Számvevőszék szomorúan értesülvén afelől, hogy azon nagy fér-finak, Kazinczy Ferencnek, ki a magyar nyelv újjászületésének s jelen tökélyre jutásának ügy-szólván kezdeményezője, egyik legfőbb tényezője volt, egykori laka, melyben nemzetünk nyelv-ügyéért annyi éjen át virrasztott, jelenleg idegenek birtokában van, a kért összeg a történeti emlékü laknak, melynek kertében a nagy halott hamvai nyugszanak, s a hozzá tartozó birto-koknak kiváltására megadatni rendeltetik.*” A következő évben, a sárospataki református főiskola professzora, Erdélyi János javaslattal állt elő: „*Minő volt nekünk, a protestan-tizmusnak, és nekünk, a főiskolának, Kazinczy Ferenc. Ez a nagy ember 1759-ben született; ma holnap száz esztendeje... Vajon nem rezege-e bennünk a kegyelet intő szava, hogy két év múlva százados ünnepet szenteljünk születése napjának?*”

A helyi mozgólódások és a széphalmi tapasztalatok alapján az Akadémia is tette-ket fontolgatott, s 1858. november 22-én Toldy Ferenc indítványára ilyen határozatot hozott: „*Kazinczy Ferencnek, mint az új magyar irodalom megállapítójának évszázados szü-letési emlékünnepét, az akadémia önmagához illő dísszel ülje meg.*” S valóban: 1859. október 27-én, Pesten a Nemzeti Múzeumban központi megemlékezést tartottak; 14 alkalmi költemény érkezett be a meghirdetett Kazinczy-pályázatra; emlékestet rendeztek a Nemzeti Színházban. 1859 októbere és 1860 januárja között „*összesen 96 Kazinczy-ünnep volt a két magyar hazában*”; külföldön pedig Bécsben, Moldvában, Bukarest-ben, Galíciában, Jénában, Itáliában, Prágában, Isztambulban. Sárospatakon 1859. dec-ember 3-án ifjúsági ünnepély keretében történt meg a megemlékezés a református fő-iskola imatermében.

Széphalmon – ugyancsak kissé megkésve – 1859. december 30-án, Kazinczy sírja körül tömegeket vonzó emlékűnnepségen ünnepelték a századik születésnapot. Erre az eseményre Erdélyi János így emlékezett vissza: „*Tíz órakor a Vadászkürttől [Sátoral-jaújhely főteréről] volt az indulás Széphalom felé. Zenekar adá a jelszót. Ekkor egész sora állt ki az utcán (amely már Kazinczy nevet kapott) a szekereknek ... Megindult a menet. Legelőül egy lovász vagy lovag az elnökök kocsija előtt. Utánok a bizottmányi tagok szekerei, s így a tömeg. Gyalogember tömérdek, még gyermekek is. Négy-ötezer fordulhatott meg ez nap Szép-halmon. Amint ideértünk, Kazinczy telkét háromszínű apró lobogók jelölték, a feljárás a sír-hoz, letérve az országútról, hasonlóan háromszínű lobogókkal volt kétoldalt kijelölve. ... Én kö-vetkeztem a szószékre oly tartalmú rövid beszéddel, mely azt emelte ki, hogy az 1859. évnek legnagyobb dísze s nyerevénye az a szép egyetértés s amaz erkölcsi erősödés, mely Kazinczy születése örömeiből országszerte nyilatkozik.*”

Ebben az egyetértésben és erkölcsi erősödésben az is közrejátszott, hogy a sza-badságharc bukása után ekkor kezdett kissé fellélegezni, bátrabban megnyilatkozni a

Ybl Miklós eredeti és egyszerűsített emléksarnok-terve

nemzet. Az apró lobogók s a sír mellett elhangzó – a hatóságok által tiltott – Himnusz e felbuzdulásnak a jelei. Kazinczy kultuszának új korszaka kezdődik ezzel, s az Akadémia, valamint Zemplén vármegye több kezdeményezést tesz Kazinczy emlékeztének tisztos őrzése, a széphalmi emlékhely méltóvá tétele érdekében. Hármass célkitűzés jellemzi a törekvéseket: segíteni Kazinczy árváin, Széphalmot a haza számára megmenteni s Kazinczy irodalmi hagyatékát feldolgozni, közreadni. Ehhez egy Kazinczy-alap létrehozását találták a legcélszerűbb eszköznek. Valóban születtek eredmények: Kazinczy telke az Akadémiáé lett, a sírokat gondozták, gyűjteni kezdték a Kazinczy-relikviákat, megkezdtek a levelezés kiadását. A lakóházat nem tudták megmenteni; emléksarnok épült a helyére.

A Kazinczy-alapba közel 50 ezer forint gyűlt össze. A „szertartásrend” a mauzóleumként emlegetett emléksarnok felépítése után sajátos, új elemekkel bővült. A kor jeles építészt, Ybl Miklóst kérték fel arra, hogy Kazinczy otthona helyén, annak falait oltalmazón befogadva tervezzen méltó épületet. A tervek el is készültek, azonban a rendelkezésre álló pénz csak szerényebb megoldásra volt elegendő. Az építkezés Szkalniczky Antal tervmódosítása alapján 1868-ban kezdődött, öt éven át húzódott. Becske Bálint, az író unokája 1909-ig 61 Kazinczy-relikviát gyűjtött össze, ezeket az emléksarnokban kívánták elhelyezni.

Új lendületet vett a széphalmi hagyományápolás, amikor 1882-ben a község Abaúj-ból Zemplén vármegyéhez került át. A kultusz szempontjából további jelentős lépés volt az ifjúság bevonása, számukra akadémiai pályadíjak kitűzése. 1886-ban Kazinczy sírját a halottak estéjén a diákok egy csoportja megkoszorúzta. A Magyar Tudományos Akadémia abban az évben 20 arany jutalomdíjat tűzött ki, ezt 1890-ben további 5 arannyal egészítették ki, s a felhasználásról úgy rendelkezett: 10 aranyat juttassanak pataki teológus, illetve jogász hallgatóknak pályatétel jutalmazására, 5-5 arany jutalom illesse a legkiválóbb pataki és újhelyi gimnazistákat és a sárospataki tanítójelölteket. Az 1887/88. tanévtől évente megrendezték a két város diákifjúságának emlékünnepélyét Széphalmon; a júniusi zárandókatokon beszédek, szavalatok hangzottak el.

Az emléksarnok egy régi képeslapon

Pataki diákként Móricz Zsigmond is részese volt ilyen zarándokútnak, amelyre 1930-ban így hivatkozott: „Nagy és nemes eszmék uralkodtak itt a lelkeken. A Kazinczy házához kivittek bennünket Széphalomra, s ez egy életre elhatározó befolyást gyakorolt rám.” Nem véletlen az sem, hogy a sátoraljaújhelyi piarista gimnázium 1895-ben alakult önképzőköre Kazinczy nevét vette föl. A Sárospataki Ifjúsági Közlönyben cikkek jelennek meg Kazinczyról, s az iskolai évkönyvekből megállapítható, hogy gyakran tűztek ki vele kapcsolatos dolgozatot, pályázati témát, például: Kazinczy gyermek- és ifjúkora; Emlékezés Kazinczy Ferenc felett; Kazinczy Ferenc mint cserkészideál; Kazinczy Ferenc munkásságának jelentősége. Népszerűségét motiválta az a tény, hogy Kazinczy tíz évén át volt sárospataki diák, sőt dr. Újszászy Kálmán, a pataki teológiai akadémia egyik legnevesebb 20. századi professzora így nyilatkozott róla 1939-ben: „én az összpataki diáklelket Kazinczyban találom... Ha valamikor megmintázzák a pataki dák szimbolikus arcát, az ő fiatalkori képe lesz a legalkalmasabb minta a művész számára.”

1911 májusában felavatták az író legkisebb fiának, az Aradon kivégzett Kazinczy Lajosnak a mellszobrát, Tóth András alkotását Széphalmon, így a kultusz kiterjedt az 1848/49-es forradalom és szabadságharc vértanújára is. A sárospataki református főiskola négyszáz éves jubileuma alkalmából 1931. szeptember 30-án felavatták az írónak és legkisebb fiának bronz szobrát, Maugsch Gyula alkotásait Sárospatakon.

Országos ünnepeken emlékeztek meg Kazinczyra halálának 100. évfordulójáról. Ekkor emelte ki Horváth János, a budapesti egyetem irodalomtörténész professzo-

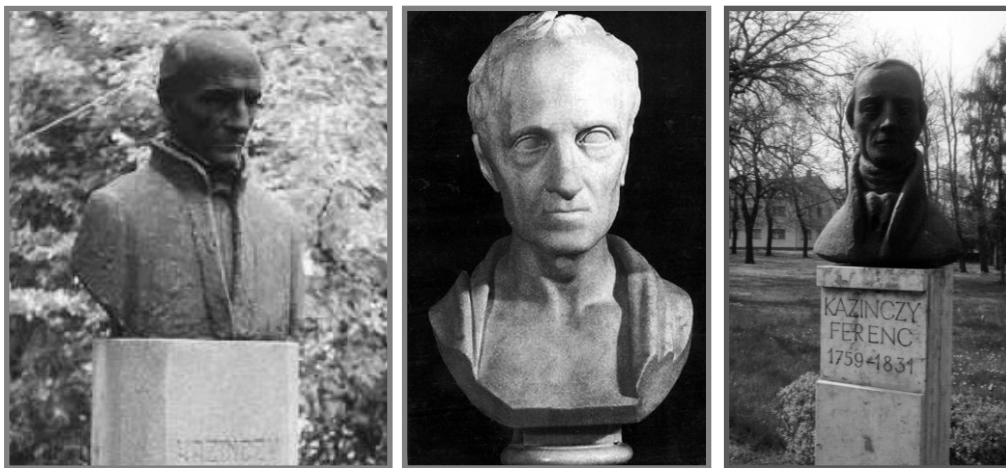

Részlet a Petőfi Irodalmi Múzeum „Kazinczy és a művészetek” című kiállításából

ra: Kazinczy Széphalom nevét „felírta, örökre felírta levelei ezreinek dátumába, küldve, rö-pítve a szép nevezet szárnyán az óhajtott ideált: a régi nyomába, a régi mellé új religiót, az íz-lés religióját.” Professzortársa, Négyessy László szerint rejtély az „hogyan tehetett mesz-szebbható szolgálatot a nemzetnek, mint bármely hatalmas kortársa, nagyobb, mint Rákóczi-tól Széchenyiig bármely más magyar ember.”

Írók sora vallott ekkor a jeles elődről. Kosztolányi Dezső szerint „nagy, maradandó alkotások nélkül is óriási. Körötte úgyszólván minden elveszett, megsemmisült, de áthasonult életté, bennünk él, lüktet tovább. Nincs remekműve. Élete a remekmű.” Halász Gábor úgy látta: „Egy század óta akarva-akaratlanul minden magyar író az adósa. Mai ziláltlelkű ko-runokban pedig egyszerre nagyon közel érezzük magunkhoz és tanulságot áhító bizalommal fordulunk hozzá, az ízlés mesteréhez.” Radnóti Miklós versben vallotta meg: „Mert jó len-ne messze és műhelyben élni csak. / Ó véled gondolok most, tollas jobbkezemmel / S egyre job-ban értelek, Kazinczy, régi mester.” Németh László, akinek voltak határozottan kritikus megnyilatkozásai az ünnepeltről, elismerte jelentőségét: „Kazinczy előtt aligha lehet magyar irodalomról beszélni.”

Hosszan foglalkozhatnánk azzal is, hogy mi magyarázza a Kazinczy-kultusz re-neszánszát jelenkorunkban. A középiskolai ifjúság körében fél évszázada sikeresen zajló szép magyar beszéd verseny az ő nevét viseli. 30 éves múlta tekinthet vissza az emlékezetét őrző Kazinczy Ferenc Társaság. Az ő széphalmi birtokán épült meg és működik A Magyar Nyelv Múzeuma. Születésének 250. évfordulójának tiszteletére 2009 Kazinczy emlékéve volt, amikor mind a tudomány, mind a nagyközönség s kü-lönösen az ifjúság körében több olyan kezdeményezés indult, valósult meg, amely azt jelzi, Kazinczy neve hívószó, amikor anyanyelvi kultúránk ápolása, az irodalom érté-se és szeretete kerül a közgondolkodás fókuszába.

Pátzay Pál (Sátoraljaújhely, 1968)

Ferenczy István (Pest, 1827)

Martsa István (Abony, 1973)

A Kazinczy-kultusz elterjedtségét jelzi az országszerte állított szobrok, emléktáblák hosszú-hosszú sora, talán csak Petőfi előzi meg ebben a tekintetben. Testvérműzsák találkoznak itt. Neves szobrászok formázták meg Kazinczy portréját, aki a művészetek nagy és értő barátja volt, amint azt a Petőfi Irodalmi Múzeum reprezentatív kiállítása sokszíniúen bemutatta.

Mai határainkon túl is tucatnyi emlékjel idézi meg alakját. Petőfit forradalmisága, népi ihletettsége emelte a népszerűség legmagasabb fokára, Kazinczy nyelvünk szolgálatáért, önfeláldozó irodalomszervezői sorsvállalásáért vált ki ma is tiszteletet. Mintha a könyvkiadás rácsafolna Kosztolányi ítéletére, aki Kazinczy alkotásait nem sorolta a tartós sikerű remekművek közé; manapság is sorra jelennek meg új kiadásban olyan művei, mint az *Erdélyi levelek*, a *Fogságom naplója*, a *Pályám emlékezete*. Féltucatnyi vaskos kötete látott már napvilágot életművének kiváló kritikai kiadásában; nyelvészek és irodalomtörténészek újra meg újra foglalkoznak könyv méretű tanulmányokban írói pályájával, a nyelvújításban való szerepével, hatásával, művelődéstörténeti jelentőségével, kultuszával. Miközben egyre árnyaltabban látjuk Kazinczyt és korát, elismertsége, kultusza nem halványul.

Kölcseyt idéztem előadásom elején,¹ hadd zárjam futólagos áttekintésemet is az ő szavaival, amelyek tömören s ma is érvényesen summázzák Kazinczy jelentőségét: „Szellem vala ő, mely a tepsedő egészet oly sokáig csaknem egyedül eleveníté; lépcső, melyen egykorú magasabbra hághassanak, s a szerencsésebb maradék tetőre juthasson.” Ez mai tiszteletének is magyarázata.

¹ A 2014. június 21-én a PIM széphalmi Magyar Nyelv Múzeumában az Anyanyelvi Konferencia – A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága „Irodalmi nyelvünk szülőföldjén” címmel rendezett esszékonferenciáján elhangzott előadás szerkesztett szövege.

FRÁTER ZOLTÁN

Fényképek Kosztolányiról

„Nincs ember, ha mégoly közvetlen és őszinte is, aki a fényképezőgép előtt »természetes« arcot mutatna”, írta Kosztolányi *Három arckép* című hírlapi cikkében 1929-ben. Most, hogy a róla készült képek tárlatát nézegetjük, feltehető a kérdés: látjuk-e a képeken az igazi Kosztolányit, vagy álarcot látunk csupán, saját arcából készített maszkot, melyet ő maga állított elő? A fényképésznek, a felvevőgép objektívjének játszó, mesterségesen létrehozott arcot, amely nemcsak megörökíthető, hanem meg is hamisítja a rögzített pillanatot. Bizonyára nem kevés olyan fotót is láthatunk, amelyről első pillantásra is sugárzik, hogy kitalált, alkalmi póz határozza meg. Kortársai említik is, hogy

Kosztolányi nagy pozőr volt. Szeretett alakítani, szerepet játszani, s játszott nemcsak kártyával, mérgekkel, női szívekkel, hanem szituációkkal, szerepekkel is, amolyan hétköznapi, egyszemélyes színház, ahol csak tehetett. Szeretett színészkedni, nem egyszer szemmel láthatóan, teátrálisan megjátszotta az örömet, az ámulatot, a búskomor hangulatot. Amikor halála előtt egy évvel megjelent a Baumgarten-alapítvány általa jól ismert, sokszor látogatott könyvtárában, a betévedt olvasót játszotta. Tétován, találmányra emelt le a polcról verseskönyveket, Shelley, Verhaeren, George, Baudelaire és mások kötetét, miközben ki nem fogott az álmélkodásból, dicsérgetésből, szinte egyfolytában csodálkozott, rajongott, mintha akkor járna először ott.

Hogyne színészkedett volna a képírólencse előtt? S mégis, azt hiszem ezek, a fényképezés percek voltak legőszintébb pillanatai. A pózolás éppúgy hozzátartozik ahhoz, aki pózol, legalább olyan nyílt vallomás a pozőr részéről, mintha egyszerűen, eszköztelenül bámulna a közönyös objektívbe. A róla készült fényképek tehát nem hamis villanásokat őriznek, hanem lényének lényegét: olyan volt, amilyennek a képeken látszani akart, s ha olyannak akart látszani, mint a képeken, olyan is volt. Alakítás és alkotás között, talán nemcsak a szavakban nagy a hasonlóság.

A tizenkilencedik század végétől a portréfestők szubjektív nézőpontját egyre inkább felváltja a camera obscura hűvös objektivitása. Ebből még nem következik, hogy a fénykép a száraz, lélektelen részletezés lenyomata lenne csak.

A fotográfus már a kép beállításával, a fókusz megválasztásával jelzi saját, művészi viszonyulását a valóság láttatni kívánt szeletéhez. Kosztolányi maga is hasonlóan vélekedett erről, amikor egy berlini fényképész, Helmar Lerski nyolcvan felvételt tartalmazó albumáról írt: „Csak azok az emberek jelentéktelenek, akikkel nem törődnek. Mihelyt rájuk szegeződik a szem vagy a fényképezőlencse, már nem azok. Mutassanak nekem egy átlagembert. Ilyenek pusztán távolból, elméletben vannak. Közelből és valóságban minden ember kivétel és csoda. [...] Minden művész munkája azon múlik, milyen nézőszögből tekinti a valóságot, mit hagy el belőle, mit tesz hozzá. Ez az alkotás. Úgy érzem, az ilyen fényképezés is alkotás és művészet, mely – mint minden alkotás és művészet – csak egy hajszálvonallal választódik el a kontárműtől és a semmitől. A tárgy beállítása a döntő. [...] A lencse itt nem is egyéb, mint a fényképész szemének folytatása, tökéletesbülése, mely gyújtópontjában összemarkolja a valóság ezerfelé cikázó sugarait.”¹

Ritka az olyan egységes életmű irodalmunkban, mint Kosztolányié. Törhetetlen eszménye volt a pontos fogalmazás, a tökéletes kifejezés vágya. Mindent és mindenről írt, de független írói alkata biztonsággal húzódik a sokféleség mögött. Az általa legszebbnek tartott tíz magyar szó éppúgy jellemzi őt, mint a magyar nyelvet: *láng, gyöngy, anya, ősz, szűz, kard, csók, vér, szív, sír*. A válogatás jelentés és hangzás tökéletes ötvöződésén túl a szavakkal dolgozó-játszó egyéniség legbensőbb megnyilvánulása, szerelmi vallomása az imádott anyanyelvről. Szerette a róla készült fényképek közvetlenségét is, sőt időnként még személyesebbé tette arcképeit azzal, hogy néhány kópián nevének

¹ Nyolcvan ismeretlen arckép. Pesti Hírlap, 1931. február 8.

kacsaringóit feje mellé vagy csokornyakkendője alá írta, a kedvelt zöld tintával. Fotózák lakásán és műteremben, magányosan és társaságban, a legkülönbözőbb helyszíneken. Szemből és profilból, ünnepi öltözetben banketteken és Thomas Mann mellett, majd köntösben, munkazubbonyban hozzátartozói körében. Többféle családi felvétel, többféle értelmezés. Az egyikén férj, feleség, gyerek. A másikon apa, anya, fiú. De mindegyiken Dezső, Ilona, Ádám, a família szentháromsága.

Pályatársai közül rendszerint jó barátjával, Karinthy Frigyessel fényképezik, lakásban, hajó fedélzetén, ligetes tájakon és a Logodi utcai ház előtt. Amikor ez utóbbi kép készült, Karinthy megint elsüthette szokásos tréfáját, rámutatva a parányi kertre: „És mondd, kérlek, hol szellőztetitek?”

Kosztolányi otthon, a dolgozószobájában. Az íróasztalnál ül, mögötte könyvespolc, előtte sok-sok szétszórt kéziratpapír. Jobb kezében ceruza („írón”) vagy toll, de lehet akár mártogatós tollszár is, bal kezében cigaretta. Bár ágaskodik ott elektromos lámpa is, két oldalról ívelt vonalú, finom kis fémállványokon egy-egy gyertya díszleg, az egyik mellett üvegcsék, rejtélyes fiolák sora, szemközt könyvszerű kis fényképtartó. A szorgos poéta lesütött szemmel művére összpontosít, fejét félrehajtja, haja homlokába hull. Sötét zakóban, fehér ingben, vékony pertlivel nyakában, mindenről megfeledkezve alkot. Békesség és lázas munka, biedermeier hangulat. *Mosolyogva* ír. Megvalósítva és megörökítve „vén századok bús mélyein” élni vágyó, sóvárgó önmagát, azt az ábrándját, amelyben „lobogó nyakkendővel és kalandos fürtökkel” olvasta volna fel verseit mint „ifju-ósdí lantos”, ahogyan az *Ének Virág Benedekről* című versében elképzelte.

Nemcsak a fotográfus, hanem Kosztolányi is megkomponálta a róla készült képeket. Ennek igazolására azonban – néhány száz évre visszatekintve – kis kitérőt kell tennem, az előzményekkel megvilágítva a példát. Két híres festmény és egy fotó összefüggéseiben némi folyamatszerűséget figyelhetünk meg.

Kazinczy Ferencet okkal nevezhetjük nemzedéke vezéralakjának. Az 1820-as évek közepére azonban a következő nemzedéknek inkább a világot járt, szinte polihisztori képességekkel rendelkező Kisfaludy Károly az emblematikus figurája. Amikor Kazinczy Pestre jön, néhány társával Kisfaludy a feltörekvők képviselőjeként meglátogatja őt. A találkozás talán éppen úgy zajlott le, ahogy azt Orlai Petrich Soma híres festményén megörökítette. Kazinczy a szoba közepén álló asztaltól kel fel, bal keze még a szék támláján nyugszik, a másikkal a belépő Kisfaludy jobbát szorítja meg. A kép centrumában látható üdvözlő gesztus nemzedékek kézfogását jelentette. Kazinczyt két úri hölgy csodálja az asztalnál ülve, mögöttük pedig, a kép jobb oldalán, négy férfiú lesi a nagy találkozást. Köztük, a szekrény és a fal alkotta sarokban szerényen meghúzódva, a Kisfaludynál nemsokára jóval jelentősebbé váló huszoneves fiatalember, Vörösmarty Mihály álldogál.

Hetvenöt évvel később, Ferraris Artúr Történelmi tarokkparti című, 1904-es festményén Jókai Mór és Tisza Kálmán kártyázik, Deák Ferenc falon függő arcképe alatt. A kiegyezés szelleme korjellemző égiszként borul rájuk, irodalom és politika összefo-

nódásának szimbólumaként. A kép centrumában Jókai ül, körülötte politikusok, újságírók, szerkesztők. Az asztal körül a kor közéleti emberei nyakukat nyújtogatva, kíváncsian várják a játszma kimenetelét. Lapjait gusztálja Gajári Ödön szerkesztő, politikus, az ülők feje fölé hajol Podmaniczky Frigyes író és várospolitikus. Mögötte, a kép legszélén, mintegy véletlenül, kissé szivarfüstbe burkolózva Mikszáth Kálmán áll, a Jókait követő nemzedék legnagyobb életművet létrehozó prózaírója.

A huszadik század fordulóján, amikor a festmények szerepét mindinkább felváltja a fotó, nemcsak dokumentumként, hanem ráismertető célzattal, az egység és azonosulás kifejezésére is születnek valósággal festményszerű, beállított felvételek. Ennek egyik jele például az a csoportkép, mely 1906-ban vagy 1907-ben a Budapesti Napló szerkesztőségében készült. A középre helyezett asztalra tenyerelve, a hangsúlyos szemközti helyen áll Biró Lajos mint felelős szerkesztő és tárcaíró, mellette Kabos Ede, a lap másik szerkesztője ül, a további hat munkatárs – köztük a székre könyöklő Csáth Géza – őket veszi körül. A kép szélén, a jobb oldalon, akárha a sarokban álldogáló Vörösmarty, vagy a tarokkpartihoz kibicelő Mikszáth lenne, az asztalra támaszkodókat szinte sóváran néző, huszonegy éves Kosztolányi Dezső magasodik, profilja jól kivehető. Az előzmények ismeretében már mondanom se kell, mit üzent ez a kép akkor a jövőnek, és mit üzen nekünk még ma is.

Ajánlhatnám-e méltóbb módon a kiállítás megtekintését, mint Kosztolányi szavával? *A szegény kisgyermek panaszaiban* a *Fényképek* kezdetű versben a rokonokról készült fotókon papok, katonák, kis, furcsa nénikék arcképei villannak fel, s egy magas leányzó mosolygó arca. Idézhetnék-e ideillőbbet, mint a következő négy sort, ennyi meglepetést tartogató, barátságos fénykép között?

*Élők, halottak. Ez a társaságom.
Olykor magamra hagynak délelőtt,
az életük egyszerre visszalátom,
mikor beszélek egy-egy kép előtt.*

² Elhangzott PIM A Magyar Nyelv Múzeumában 2014. június 20-án megnyílt *A lélek lélegzése. Válogatás Kosztolányi Dezső fényképeiből* címmel rendezett kiállítás megnyitóján.

PALICZ ISTVÁNNÉ

„Mondd el, mi történt! Meséld el, mi történt!”

A mese és a gyermeki lélek

Kedves Szülők! Kedves Gyerekek!¹

„A mese az emberi tudás lényegének hordozója, és mint ilyen, valamiféle koncentrált tudást közvetít. Rejtjeles nyelvének szimbólumai túlmutatnak a túlságosan korlátozott valóságon, hogy kifejezhetővé váljék az elmondhatatlan. A tündérmese, a népmese értelemhordozó sajátossága éppen az, hogy dolgok kimondása nélkül is előrehaladjunk az emberi fejlődés lépcsőfokain.” Ezt állapítja meg Tapolet. Szükség van-e ma a mesélésre? Mindenáron mese, avagy hogyan érdemes mesélni? Mit ad nekünk a mese? Miért szeretjük a mesélést? Előadásomban ezeket a kérdéseket próbálom megválaszolni.

A mese ősidők óta létezik, valamennyi kultúrában megtalálható. A régebbi időkben a mesemondás kiemelkedő fontosságú közösségi alkalom volt, ma is vannak mesemondók, akik ezt a hagyományt éltetik tovább. A meséknek sokan, sokféle gyógyhatást tulajdonítanak, hiszen a tevékenység során egy olyan egyedi légkör jön létre, amely talán soha máskor nem tud megteremtődni. A hindu világban mesékkal gyógyítják az életcéljukat vesztett, megzavarodott embereket. Más európai kutatók, hivatásos mesemondók is kiemelik a történetek gyógyító erejét.

Miért szeretjük annyira a mesét, a mesélést? Erre a választ legszebben József Attila fogalmazta meg „Thomas Mann üdvözlése” című versében:

*Mint gyermek, aki már pihenni vágyik
és el is jutott a nyugalmas ágyig
még megkérlel, hogy: „Ne menj el, mesélj” –*

¹ Elhangzott a Petőfi Irodalmi Múzeum – A Magyar Nyelv Múzeuma Testvérműzsák 3. Létünk hajléka: az anyanyelv című sorozatának előadásaként, 2014. május 28-án.

*(igy nem szökik rá hirtelen az éj)
s míg kis szíve nagyon szorongva dobban,
tán ő se tudja, mit is kíván jobban,
a mesét-e, vagy azt, hogy ott legyél:
igy kérünk: Ül le közénk és mesélj.*

A gyermekek számára talán maga a mesélő személye – az édesanya, édesapa, nagyszülők – a legfontosabb. Mesélés közben az anya ölében vagy összebújva, egymás mellé fekve lehet hallgatni, érezni a szülőt, ölben tartva lenni. Minél kisebb egy gyermek, annál fontosabb számára a „tartva levés”, hogy biztonságban érezze magát az édesanya ölelő karjaiban. Ez is segíti a biztonságos kötődés kialakulását. A mesélésnek az életkorhoz igazodó formái, fokozatai vannak. Először jön az ölben való ringatáskor mondott mondóka, rigmus, versike, ének; ezt követi a képeskönyvek nézegetése, a képekről való mesélés, aztán óvodás kortól elérkezik a mesélés korszaka. A kisgyermek bízik a mesélőben, biztonságban érzi magát a „mesehelyzetben”. Ez teszi lehetővé, hogy ellazuljon, létrejön egy lebegő tudatállapot, amelyben a belső képvilág megelevenedik, beindul fantáziatévékenysége: „nézi a belső moziját”.

Ilyen belső képalkotással jár együtt a játék, az álmodozás és az olvasás. A pszichológiában a belső képkészítés folyamatát *elaborációnak* nevezzük, amely nem más, mint az emlékezetünkben vagy tudat alatt tárolt információk, érzelmi feszültségek egészséges és eredményes feldolgozása. A belső képek teremtése által a gyermek lehetőséget kap a mese cselekményén keresztül félelmeinek, szorongásainak feloldására is. A mesei világban ugyanis minden rendben van, és a kicsi ugyanerre vágyik a saját életében is. Egyszerű, kiszámítható, érthető dolgokra.

Tudjuk, hogy a mesékben vannak félelmetes elemek is, mint pl. a boszorkány, a sárkány, az emberevő óriások, de a szeretett személyek és a megszokott környezet biztonságot nyújtanak. Ugyanezt a biztonságot nyújtják a mesében az ismétlések, a sztereotip kifejezések, az ismétlődő motívumok.

Fontos, hogy a mesélő testközelben legyen, a résztvevőknek együttes élményben legyen részük, bensőséges legyen ez az együttlét. Szintén lényeges, hogy amikor gyermekhez beszélünk, mindig „ereszkedjünk le”, guggoljunk le hozzá, vagy emeljük fel magunkhoz, hogy egy szinten legyünk vele. (Ennek az érzelmi mellett fizikai előnye is van a gyermek számára, hiszen ha állandóan felfelé kellene néznie, elfáradna a nyak- és szemmozgató izma.)

A mese a vágyteljesítést is szolgálja, áttétel-lehetőségeket nyújt; a gyermek belevetítheti mindazt, ami benne zajlik, így saját konfliktusaira megoldást talál. A mese megnyugtat, és az anya-gyerek duális kapcsolatot szélesíti, erősíti, mélyíti.

A pszichológusok megvizsgálták, hogy minek köszönheti rugalmasságát és ellenálló-képességét a személyiségünk. (A rugalmasság és ellenálló-képesség azt jelenti, hogy képesek vagyunk megbirkózni a kihívásokkal, problémákkal. Ellenállunk a nehézségeknek, „álljuk a sarat”.) Tehát azt vizsgálták, miként lesz a gyermekből egész-

séges, megpróbáltatásokat kibíró felnőtt. Négy fontos tényezőt találtak: megbízható, stabil kapcsolat; stabil, megbízható és kiszámítható környezet; a környezetben lévő, utánozható, követhető minta; jól tagolt, minőségi időélmény.

A kérdés az: hogyan segíti az egészséges személyiség kialakulását a fentiek értelmében a mese, a mesélés. A kétszemélyes, biztonságot adó, rendszeres mesélés támogatja a megbízható, stabil kapcsolat alakulását. A mindennapos, rituálészerű készülődés, mesélés, megszokott környezet azt jelzi, hogy a gyermek szükségleteire odafigyelnek, megtanulja, hogy érdemes kíváncsinak lenni, így nyitott felnőtt lesz.

A gyermek számára fontos a követhető, kompetens, konzisztens felnőtt. A mesehős is követhető példa, hiszen bátor, folyton nehézségekbe ütközik, de legyőzi az akadályokat, megküzd az ellenséggel, a gonosszal. Kiállja a próbákat, és elnyeri a jutalmát. A jó mindig győz a gonosz felett. A mese útmutatást is ad a világban való eligazodáshoz, megküzdési stratégiákat tanít. Azt sugallja, hogy a bátorság, a kitartás, a fondorlat olyan tulajdonságok, amelyek átsegítenek az élet nehézségein. Minden mese valamilyen konfliktusra épül. A mesehős kezdetben egy megoldhatatlannak tűnő problémával találja szembe magát, mégis elindul, hogy valahogy leküzdje az akadályokat. Ez tulajdonképpen a sorsunk, mindennapi életünk felvállalását jelképezi, azt, hogy elég bátrak vagyunk szembenézni a feladatainkkal, leküzdni a sárkány képében megjelenő próbatételeket. Észrevesszük-e, felhasználjuk-e a környezetünk segítő erőit, képesek vagyunk-e elfogadni a segítséget, képesek vagyunk-e mi magunk is másokat segíteni? Ilyen gondolatokat ébreszthet a történet a gyermekben. Egyetlen mesehős sem azt szokta elképzelni, hogy mitől fél, hanem arra koncentrál, hogy mit szeretne elérni, és bízik önmagában! A mesék azt üzenik gyermekeinknek, hogy érdemes küzdeni. *„A mesékben benne van annak a lehetősége, hogy mindazt, ami a világban rosszul működik, meg lehet változtatni”* – mondja Boldizsár Ildikó.

A mesélés – mint a gyermekkel töltött minőségi idő egy formája – a belső képek kialakításának serkentője; a mesehősökkel való azonosulás és a „mindent lehet” vágyteljesítő dinamika alapján az egyik legfontosabb védőfaktor a gyermek életében. Ha egy szülő azt szeretné, hogy gyermeke meg tudjon birkózni a rá váró nehézségekkel, meséljen neki minél többet.

Mindenáron meséljünk-e? Úgy vélem, a szülő is lehet fáradt, kimerült olykor-olykor. Mindnyájan megéltük azt, amikor hamarabb elaludtunk, mint a gyermekünk, akinek meséltünk. Jókat derülnek, amikor félálomban „félrebeszélünk” mesélés közben. Ez nem baj, évek múlva is nevetve emlegetik, hogy mit mesélt egyszer anya vagy apa. Gond akkor van, amikor a mesélő ingerült, depressziós stb. Képzeltessen el egy anyát, aki bízik önmagában, ezáltal gyermekében is, vannak tervei (persze reálisak), tudja, mi a dolga holnap, és ezekkel az érzésekkel öleli karjába gyermekét, akinek mesélni kezd! Majd képzeljék el azt az anyát, aki önbizalmát veszítette, lehangolt, fásult, tehetetlennek érzi magát, és mesélni kezdi ugyanazt a mesét gyermekének! Az eredmény egészen más lesz. Itt kell megemlítenem, hogy bizonyított tény, hogy a si-

mogatásnak immunerősítő hatása van. Ezért én azt szeretem, ha mesélés közben az unokáimnak masszírozom a hátát, simogatom őket. Ha gyakran teszünk így, szeretettel, néha mondhatjuk, hogy ma nem mesélek, fáradt vagyok. Így nem is volt meglepő, hogy az első ilyen alkalommal az egyik unokám azonnal mesélt helyettem, ugyanolyan kitalált mesét, mint amilyet én szoktam.

Milyen mesét mondjunk? Talán mondanom sem kell, hogy a gyermek életkorának, képességeinek megfelelő mesét. Jobbnak tartom a saját szavainkkal átadott mesét, de ha nem megy, természetesen megfelel a könyvből olvasott is. Magyar gyermekek számára a magyar népmeséket javaslom elsősorban, mert az azokban rejlő ősi tudás valahol bennünk rejtőzik, ezért szimbólumait jobban megérezzük, megértjük. Ezen kívül már csak a saját magunk által kitalált meséket kedvelik jobban gyermekeink. Próbálgassuk meg fogjuk érezni, melyik mesénket szerették jobban! Az én unokáim az általam kigondolt állatos meséket szeretik a legjobban, melyekben a szereplőkkel általában ugyanaz történik, ami velük is történt akkoriban vagy aznap. Azt is nagyon szeretik, ha ők mondják meg, hogy miről szóljon a történet, én meg kiszínezem. Természetesen a mesére jellemző fordulatokkal, szimbólumokkal, ismétlődésekkel, sztereotípiákkal, de az általuk meghatározott eseménnyel mondom, és nem utolsósorban az elmaradhatatlan hátmasszírozással, simogatással. Abban biztos vagyok, hogy ez nekem is legalább annyira lélekgyógyító, mint nekik.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Boldizsár Ildikó: Meseterápia. Mesék a gyógyításban és a mindennapokban. Bp., Magvető Kiadó, 2010.

Kádár Annamária: Mesepszichológia. Kulcslyuk Kiadó, Bp., 2013.

Kende B. Hanna: Gyermekpszichodráma. Bp., Osiris Kiadó, 2003.

SZÓKE GÁBOR

Az „anya-nyelv” szerepe a személyiségfejlődésben

Kedves Közönség!¹

Mi az, ami megmutatja, hogy mi lakik a szívünk mélyén? Elővettem az értelmező kéziszótárt, és megnéztem, hogy az *anyára* mit ír. Azt mondja: *anya* 'az a nő, akinek gyereke van'; 'az, aki világra hozta'. És a harmadik jelentés, amely hozzám a legközelebb áll: 'az, amiből valami ered'. Valami ered. Ha csak visszamegyek egészen odáig, hogy anya-gyerek kapcsolat, csecsemő és anya kapcsolat... Az anyának ki kell alakítania a gyermekében az ősbizalmi tudatot, az ősbizalmi érzést, az ősbizalmi állapotot. Ha nincs meg a gyerekekben az ősbizalom... Például: a gyerek fekszik a kiságyban, berepül egy légy, és a kicsi elkezd ordítani. Miért? Mert fél. Anya ugye máris abbahagyja, amit éppen tevékenykedik, és rohan a gyerekhez, és megmutatja, hogy semmi baj, gyermekem, ez csak egy légy volt. Ekkor a gyerekben kialakul, hogy: „Nekem nem kell félnem az életben semmitől és senkitől, mert ott van anya; ott van anya, aki megment. Ott van anya, aki engem átsegít a nehézségen, azon a szorongáson, hogy valami eddig nem megszokott, valami új jelenséggel találkozom életemben, s 'jaj, most mit csináljak'.”

Ősbizalom. A csecsemő számára a testi, lelki biztonságát adja, jelenti az anya. Létfontosságú, én-védelmünknek az alapja az anya-gyermek, a csecsemő és az anya közötti kapcsolat, amely már egészen a fogantatástól kezdődően kezd kialakulni. Az anya gyermek kapcsolatban benne van a hihetetlenül mélységes én-erő. Ezért tudjuk az életben a nem várt szituációkat könnyedebben vagy kevésbé könnyedén kezelni; hiszen van egy jó ősbizalmi kapcsolatunk a külvilággal, mert anya megalapozta. Ha ez megvan az életünkben, akkor onnantól kezdve sokkal könnyebb lesz a nehézségeken felülemelkednünk. Másfél évtől hároméves korig megjelenik a gyermeknél a beszéd. Ez egy sorsdöntő életszakasz. Miért is? Azért, mert a gyerek elkezd önállósodni. Rádöbben arra, hogy ha kimond valamit: *mama, papa, kutya*, akkor egy teljesen új világ nyílik meg számára.

Nézzük meg, mit ír a *nyelvre* az értelmező kéziszótár: 'az embernek az a szerve, mint a beszéd, pletykázás, megszólás jelképe' (talán ez egy kicsit távol áll tőlünk).

¹ Elhangzott A Magyar Nyelv Múzeuma *Testvérműzsák* című sorozatának előadásaként 2015. március 28-án. Ebben az írott, szerkesztett változatában megőriztük az előbeszéd sajátosságait, jellegzetes fordulatait, hogy legalább részben visszaadjuk a nagy hatású, szabadon elmondott előadás hangulatát.

Második értelemben: 'szavakat alkotó, beszédhangokból álló jelrendszer, amely a gondolatok kifejezésének és a társadalmi érintkezésnek az eszköze'. Anya, ősbizalom, nyelv – anyanyelv. Mi az, ami megmutatja, hogy mi lakik az ember szívében? Az anyanyelv. Az a nyelv, amelyet én kimondok. Az, amelyben én biztonságosan tudok lenni, létezni.

Két hete Zakopanében voltunk fiatalokkal, nagybőjt első hétvégéjén. Én nem tudok angolul, csak németül, s amikor kimentünk, mindenki „karattyolt”, és rosszul éreztem magam. Nem volt biztonságérzetem. Miért? Mert egy olyan országban egy olyan nyelvet hallgatok, amely nem az enyém. Nem az én anyanyelvem. Nem ebben nőttem fel. Ebből adódóan van bennem bizonytalanság, és hát valahogy próbálni kell úrrá lenni rajta. Ha itthon vagyunk, sokkal magabiztosabban tudunk létezni: amit mondok, értitek, eljut hozzátok, vevők vagytok rá. Miért? Mert ugyanazt a nyelvet beszélitek, mint én, és én ugyanazt a nyelvet beszélem, mint ti. Ugyanaz az anyanyelvünk, az édes magyar nyelv.

*Talán jobb is ez így, hogy nincs elég szavam rá,
S annak, mit érzek, csak tört részét mondhatom el,
Mert egyszer csak ott állnék meztelen szívvel,
Azokkal szemben, kik álruhát öltöttek fel.*

Ismerős ez a pár sor Zorántól. *Valahol mélyen a szívemben.*

Most nézzük meg, hogy milyen veszélyei vannak a beszédnek és az édes anyanyelvünknek!

Szent Benedeket hívom segítségül. Azt mondja: „Az első a kíváncsiság.” A kíváncsi ember: „Hmm, milyen jó ez a fülbevaló, hol vetted?” Még meg sem várja a választ: „Ó, Ági, milyen jó a frizurád, te kihez jársz fodrászhoz?” A kíváncsi ember maximálisan szétszórt. Meg sem várja azt, hogy válaszoljanak kérdésére, már a következő dologra próbál összpontosítani. Mindenfelé jár az agya. Teljes egészében szétszórt az, aki mindenre kíváncsi. Nem képes tartósan – és most jön a hármas titok – nem képes befelé: önmagára, kifelé: embertársaira és fölfelé: az Istenre figyelni, és a kíváncsi emberről előbb vagy utóbb azt gondoljuk, hogy üres. Bensőleg üres. Nincs benne mélység, nincs benne tartalom. Valamit próbál leplezni, valamit próbál palástolni azzal, hogy ide kérdez, oda kérdez, feltesz egy kérdést, válaszolsz rá, de már meg sem várja a válasz végét vagy a lényegét. Ismerős? Ugye, milyen nehéz ilyen emberekkel beszélgetni, kommunikálni? Az ilyen ember, a kíváncsi ember semmit sem tud magában tartani. Számára a titok nem létezik. Fél a titoktól. Mennyire veszélyes önmagunk fejlődésében is, ha félelem van bennünk. S ezt a kíváncsiság által, a titok lefedése által próbáljuk palástolni.

Azt mondja Szent Benedek: „A beszéd második veszélye az ítélkezés mások felett.” Hogyha jól megfigyeljük a beszédünket, akkor a nagy része mindig másról szól. Szent Ágoston fogalmaz így valahol: ha két ember találkozik, akkor fogaik között biz-

tos, hogy egy harmadik személyt örölnék. Állandóan másokkal foglalkozunk. Miért? Mert a másik olyan érdekes, annyi témát tud adni. Még ha pozitív módon is próbálunk beszélni másokról, akarva-akaratlanul belecsúszunk abba, hogy elkezdjünk ítélkezni, besorolni másokat, vagy elkezdjük hasonlítani önmagunkhoz, a másikhöz, a harmadik szomszédhoz, bárkihez. Nagyon sokszor észre sem vesszük azt, hogy aki beszél valamiről vagy valakiről, saját magáról beszél.

Ki látta a *Patch Adams* című filmet? Senki? Ugye, milyen zseniális a film? Amikor az öreg ott ül az íróasztalnál, és megkérdezi Patchtől: „– Hány ujjat látsz? – Négyet. – válaszol Patch, mire az öreg: – Hm, egy hülyével több a világon.” Nem hagyja nyugodni: „Mi az, hogy négy ujj? Hát ha annyit mutat az öreg. Négy ujjat mutatott. Hát akkor mit kell ezen itt cirkuszoszni?” Szoktam gyerkőcöknek lelkiigyakorlaton is mondani „Hány ujjat látsz?” Egyből azt mondja, hogy „Négy, nem.” Na és akkor megint egy hülyével több van a világon? Aztán az öreg megmondja a lényegét: „Nézz át az ujjaimon! Ne az ujjaimat nézd, hanem engem! És amikor átnézel az ujjaimon, és engem nézel, a dolgoknak a lényegét nézed – nem a külsőséget –, akkor máris a szem összehúzó, és nyolc ujjat kell, hogy láss.” Ezt kellene megélnünk a személyes emberi kapcsolatainkban is, a lényegét tekinteni, meghallani – azt, amit a másik ki sem mond.

Mikor így beszélgetek valakivel, mikor így vagyok jelen egy másik személy számára, akkor egy egészen új világ nyílik ki számomra, mert már nemcsakarra figyelek, hogy mit mond, hanem hogyan mondja. Milyen érzések lehetnek azokban a szavakban, azokban a mondatokban? Vajon mit akar kifejezni azzal, amit most nekem mond? Mi lehet a mögöttes tartalom? Amikor nemcsak azt nézem, és nemcsak azt hallom meg, amit kimond, hanem – mint egy jó édesanya – azt is, amit a gyermek nem mer, nem tud kimondani. Szóval, amikor ennyire szemfüleseké tudunk válni emberi kapcsolatainkban, mint egy építész, aki minden apró pici részletre odafigyel. Amikor nemcsak a beszédet halljuk meg, hanem azt is, hogy „itt és most mit akar nekem kifejezni”? Hiszen minden egyes mondatban, minden egyes beszélgetésben az ember saját magát adja ki. Benne van az, hogy mire vágyunk. Benne van az, hogy sokszor a másiknak az idegeire akarunk menni, hogy elkezdjük provokálni azt a személyt... De miért is provokálom? Mi nem tetszik benne? Nem tetszik a nyaksála. Túl rikító fehér. Miért nincs nekem ilyen rikító fehér sálam? Miért nem én birtoklom azt a sálát? És elkezdem leszólni. Elkezdek ítélkezni felette. És nem tudatosul bennünk az, hogy önmagamat vetítem ki a másikra, hogy önmagamról beszélek akkor, amikor bárkinek, bármikor, bárhol megosztom gondolataimat. Amit mondunk, és ahogy mondjuk, az mindig árulkodik arról, hogy milyen érzés van bennünk. Milyen vágyakkal vagyunk megáldva? Benne vannak a motivációink, és nagyon sokszor a beszédünkben benne vannak a komplexusaink is. Például: kisebbségi érzésem van, mert ti sokan vagytok, én meg csak egyedül állok itt egy kamerával szemben, a reflektorfényben. Vajon mi van e mögött a kisebbségi érzés mögött? Biztos,

hogy valahol mélyen, egészen mélyen kell keresni az okát. Az apa–anya–gyerek kapcsolatot megvizsgálni, hogy honnan ismerős ez a szituáció.

Szóval, ami a lényeg: hogyan állok a másik személyhez, embertársaimhoz egy-egy beszélgetésben? Hány ujjat látunk egy-egy beszélgetésben?

Azt mondja Benedek Atyánk: „A harmadik veszélye a beszédnek a dicsőségvágy”. Aki sokat beszél, az folyton önmagát állítja a középpontba. Újra meg újra saját magáról kezd el beszélni, és ami ebben annyira vicces, hogy észre sem veszi. Megkérdezi tőled, hogy érzed magad, aztán egy ügyes fondorlattal úgy alakítja teljesen tudattalanul a beszélgetés fonálát, hogy már megint azt hallod, hogy: „Igen, most vettem új franciaágyat. A Kanári-szigeteken voltak nyaralni. A Magyar Nyelv Múzeumába vitte a gyereket hétvégén egy fantasztikus kiállításra, amely majd most nyílik...” És már saját maga körül kezd el pörögni, mint a centrifuga. Aki beszél, azt akarja, hogy meghallgassák, hogy odafigyeljenek rá, hogy elismerjék. Miért akar állandóan reflektorfényben lenni? Otthon a feleség elnyomja, otthon a férj elnyomja? A gyerek miért akar annyit fecsegni? Mert otthon nem tudja kimondani azt, amit szeretne kimondani?

A beszéd nagyon gyakran szolgál a dicsőségvágy kielégítésére, s nem biztos, hogy helyes önismeret áll e dicsőségvágy kielégítése mögött.

Benedek Atyánk azt mondja, hogy: „A negyedik veszélye a beszédnek a belső éberségnek az elhanyagolása”. És ez mit jelent? Belső éberség. Akkor, amikor valaki beszél, folyamatosan tud önmagára is reflektálni, hogy ne essen ki abból a belső „okés” állapotból; belső egyensúlyból? Egy szerzetes atya így fogalmazott: „Amint a fürdő állandó nyitott kapui nagyon gyorsan engedik kiáramlani a benti meleget, ugyanúgy, aki sokat beszél – még akkor is, ha pozitív dolgokról beszél – a hang ajtaján engedi elillanni az emlékezetet”. És az emlékezetet Benedek atya az összeszedettségként értelmezi. Kezdttem azzal, hogy nagyon izgulok, de azért próbálok összeszedett maradni, és saját magamra reflektálni, hogy mit szeretnék még mondani, és engedem azt, hogy a Lélek az „itt és most”-ban mire inspirál. Amikor leraktam a papírt, akkor egyértelműen elárultam azt, hogy ez nincs benne; ez „műsoron” kívüli szöveg. Vagy egy-egy példa, amit hozok, mert az az „itt és most”-ban jön be, jön oda. „Szív bőségéből szól a száj”, ahogy szokták mondani, és engedem, hogy jöjjön. Engedem, mert itt van, és most van itt a helye. Nos, én így élem meg a folyamatos reflektálást önmagamra.

Azt mondják a szerzetes atyák, hogy a belső éberségnek az elhanyagolásával a beszéd által nagyon sok kétértelmű érzés kúszik be az ember beszédébe, gondolatvilágába és érzésvilágába. Egy katolikus, holland származású pap trappista kolostorba költözött egy hónapra. Hallgatás. Csend. És akkor, amikor fiatal egyetemistákkal kezdett beszélgetni, azt érezte, mintha ő tisztátalan lenne, mintha ő piszkos lenne, mintha ő egész nap „ganajászott” volna az istállóban; olyan piszkosságérzése volt. Rájött arra, hogy a csend által ő teljes mértékben belülről letisztult, lenyugodott. A

csend által, a meditáció által még közelebb került önmagához. Az Istenről nem is beszélve. Megállapította azt, hogy akármilyen jó szándékkal mondjuk, amit mondunk, egy beszélgetésben elkerülhetetlen az, hogy annak kétértelműsége ki legyen zárva. Mert valaki, valami oknál fogva, valami belső, hátsó komplexus, lelki „ingyombingyomság” által lehet, hogy megérintődik. És onnantól kezdődően csak egyetlenegy szó egy egész dominósort meg tud indítani a másikban, és az az illető önmagába tud zuhanni. Teljes jó szándékkal mondtam, amit mondtam, s a másik lelkileg mégis összeomlott.

A beszéd megmagyarázhatatlan módon csökkenti azon képességünket, hogy éberek és nyitottak legyünk önmagunk irányába, a másik irányába, Isten irányába.

Hiszen beszélni tanulva, tanulunk csendet.

És azt, hogy van, mikor hallgatni, [Nem szívesen idézem, hogy] hazudni kell.”

...

Véleményt mondok, bár megszokott szóval,

De hangszóró nem viszi át,

hogy mi lakik mélyen a szívemben.

Azt hiszem, ismerős a Zorán-énekszám folytatása.

A helyes beszédről...

Szent Benedek Atyánk a szerzeteseknek konkrét útmutatást adott arra, hogy milyen legyen a beszédük. Azt mondja: „Alázattal, komolyan és méltóságteljesen, tisztelettel, értelmesen, szeretettel, alárendelve önmagát és Istenfélelemmel beszéljen egy szerzetes”. Véleményem szerint nemcsak a szerzeteseknek kell a kolostor falai között e fantasztikus jó tanácsot megfogadniuk, hanem mindnyájunknak.

Alázattal és tisztelettel. A kettő szorosan összetartozik. Mert akkor, amikor a beszédben a nyelvemmel, a beszédemmel tisztelem a másikat, akkor nem fogom ráerőltetni a saját véleményemet, hanem meghagyom őt az ő szabadságában, és döntse el, hogy ő mit akar. Csodálatos, nem? Tisztelettel és alázattal meghagyom a másiknak a szabadságát. Döntsön ő. Még akkor is, ha azt mondom, hogy kiég a retinám ettől a rengeteg reflektortól. Ezt is lehet oly alázattal mondani, hogy nem sértésként fogja fel a technikus a terem túloldalán, hanem megint meghagyom az alázatommal, a tiszteletemmel, a kimondott szóval számára azt a szabadságot, hogy az én véleményemet figyelembe véve azt tegye, amit ő szeretne tenni. Alázattal és tisztelettel beszélni a másikhöz, a másikról. Még akkor is, ha kritikát fogalmazunk meg.

Elfelejtettem elhozni a bicskám. Kaptam egy csodálatos kis bicskát. Nagyon szeretem. Nem használni, hanem hogy ott legyen az íróasztalomon, és emlékeztessen engem egy számomra nagy lelki mesteremnek a mondatára. Maeversz Ildikó Berlinben él. Időközönként hazajárt, hogy bennünket oktasson, és mindig én vittem őt a program helyszínére, én, a zempléni gyerek, aki a legmesszebb lakik Budapesttől. Köszönete, hálája jeléül ajándékozta nekem ezt a bicskát, mely ott lapul az íróasztal-

lomon, hogy szem előtt legyen, és emlékeztessen arra a mondatára, amellyel ezt nekem – s általam a csoportnak – átadta: „Jegyezzétek meg: a nyelv olyan, mint a bicska. Éles. Lehet vele ölni és gyógyítani.” És ott van a bicska az íróasztalomon, hogy nap nap után emlékeztessen Ildikónak e mondatára, hogy a nyelvvel, az anyanyelvemmel tudok gyilkolni, ölni keményen, a másikat beletaposni a földbe, a sárba. Tudok ugyanakkor gyógyítani is, akkor, ha megfelelő méltósággal és alázattal és tisztelettel használom azt, amit kaptam az anyámtól.

„Értelmesen és okosan” – mondja Benedek Atyánk. Mit jelent ez? Ne engedjem, hogy az indulatok vezessenek engem a beszédemben. „Szörnyen idegesít már ez a fény.” De ha itt és most dühkirohanásban fejezem ki, mit is érzek, élek meg valójában – miközben beszélek hozzátok –, akkor nemhogy úriember nem vagyok, de még bölcs sem vagyok, nem? Ember nem vagyok. Mert engedem, hogy az ösztönök, az érzéseim irányítsanak. „Értelmesen és okosan.” Vagyis úgy beszélek, hogy közben, reflektálva a belső érzésekre, a megfelelő helyre tudom rakni önmagamban. Majd hazafelé menet, majd akkor lesz helye, ideje a dühöngésnek.

Értelmesen és okosan beszélni még azt is jelenti, hogy nem engedem azt, hogy a kivetítések szennyezzék be a beszédemet. Azok a komplexusok, azok a hiányok, amelyek bennem vannak. Az nem a másik ember problémája, hanem a sajátom, ezért tudnom kell kezelni ezt a beszédemben, a nyelvemmel helyesen.

Értelmesen és okosan beszélni még azt is jelenti, hogy nem az önérdek árnyéka teszi oda az ernyőjét a beszédemre, és nem úgy fordítom a szavaimat, hogy nekem tetsző legyen, hogy én jól érezzem magam abban a beszélgetésben.

Benedek Atyánk azt is mondja, hogy: „Szeretettel, szeretetteljesen beszélni a másikkal. Az emberek iránti szeretetünknek és jóságunknak a kifejezője, hogy ha szeretet húzódik meg minden egyes kimondott szó, minden egyes kimondott mondat és gondolat mögött.” Ezt viszont csak akkor tudjuk megvalósítani, hogyha elfeledkezünk önmagunkról, és nem önmagunkat akarjuk a beszélgetés középpontjába odatenni, odahelyezni. Csak akkor tudom ezt megvalósítani, hogyha az önzésemet – hogy a másikat lekönyöklöm azzal a hírrel és dologgal, amelyet vele szeretnék közölni – eldobom magamtól.

Csak akkor tudom a szeretetteljes beszédet megvalósítani, hogyha figyelek a másinak a szükségleteire. Itt és most. Ez a másik vesszőparipám: itt és most. Megélni az „itt és most”-ot, és az „itt és most”-ban figyelni arra, hogy ki mit mond; azt milyen érzések kísérik; s mi lehet még, ami nem jut kifejezésre – szóval érzékelné szemfülesen a másikat.

Hétvégén lelkigyakorlatot tartottam egyetemistáknak. Telt az idő, és az egyik úriember elővette a dohányos kis dobozkáját. Szeretettel beszélni a másikhoz, vagyis észrevenni a másik szükségletét a beszédben, a beszéd által. És mondtam, hogy: „Oké, látom, hogy Sanya már készül friss levegőt szívni, úgyhogy akkor ideteszünk

most három pontot, s később folytatjuk”; mire annyi volt a válasz, hogy „Respekt”. Annyira jólesett ez a fajta kommunikáció ott és akkor.

Benedek Atyánk azt is mondja, hogy: „Istenfélelemmel tudjunk beszélgetni a másikkal”. Mit jelent az, hogy istenfélelemmel beszélni? Van érzésem az Isten jelenléte iránt, mert akkor, amikor két ember elkezd beszélgetni, akkor nemcsak két ember találkozik, hanem az ember Krisztussal is találkozik. Istenfélelemmel beszélni a másikkal és beszélgetni a másikkal azt is magában foglalja, hogy meglátom a másiban azt az isteni arcot, amely bennem is ott van.

Szumma szummárum, Benedek Atyánk mit mond? „Aki megtanulta a valódi hallgatást életében, az képes a helyes beszédre. Tudnunk kell hallgatni, hogy tudjunk helyesen beszélni.”

*Mégis irigyen tisztelek költőt és festőt,
Ki helyettem mutatja meg,
Hogy mi lakik mélyen a szívemben.
Néha magam sem tudom, hogy dadogni könnyebb,
Vagy titkolni kényelmesebb,
Hogy mi lakik mélyen a szívemben.*

Így folytatja Zorán.

Megnéztük a beszédnek, a nyelvnek a veszélyeit, a helyes beszédet, és ha már itt vagyunk, akkor még a szeretetnyelvről is kell szólni. Az az ötféle, amely létezik: az elismerés, az érintés, a minőségi idő, a szívességek és az ajándékozás.

Elismerés, dicséret: Őszintén, konkrétumokat megfogalmazva; az igyekezetnek a méltányolása is ide tartozik. Amikor megdicsérem a kamasz gyereket (a kamaszoknál, ugye, ez még lényegesebb; nem tudom, hogy kik nevelnek kamasz gyerkőcöket, de nagyon lényeges a dicséret náluk).

Szeretetteljes szavak: szeretlek. Mi, férfiak hogy vagyunk szocializálva? Egy férfi azt mondja egy másik férfinak, hogy szeretlek, akkor egyből valami nagyon csúnya dolgot gondolnak. Miért kell megtagadnom a másik oldalamat, az érzésvilágomat? Miért ne mondhatnám ki egy másik férfinak azt, hogy jó veled lenni, szeretlek téged? Elismerem az ő értékét ezzel az egyetlen kifejezéssel. Vagy a másik, amit a jegyeseknek mindig elmondok, hogy a hölgyek azért csak jobban szeretik, és többször szeretik hallani a férjük részéről azt, hogy: „Drága, édes kis narancsvirágszálam! Tündér bogaram! Szívem csücske! Szeretlek!” És van az a vicc – amit az ifjú férjjeleknek mindig a lelkükre kötök, hogy náluk ez ne így legyen –, miszerint: a feleség panaszkodik a férjének, hogy keveset mondja: szeretlek! És a férj erre mit mond? „Drágám, tizenöt-husz évvel ezelőtt én kimondtam neked egyszer, ha megváltozik, nyugodj meg, szólni fogok!” Nem így működik! A házastársak is vágnak arra, hogy az a kulcsszó – szeretlek – ki legyen mondva. Mert ebben az egyetlen szóban benne van az: „jó, hogy vagy, akarom, hogy légy”, vagyis: „szeretlek”.

Érintés: Erről nem túl sokat mondanék. Az érintés a megfelelő helyen, a megfelelő időben. Nyilván, ha most kamaszoknak vagy középiskolásoknak, általános iskolás felsőbb évfolyamosok szüleinek tartanék előadást, akkor azt kifejteném bővebben, hogy egy kamasz mennyire vágyik arra, hogy apa, anya megérintse; csak nem biztos, hogy focimeccs után, amikor a srácokkal kijön az öltözőből. Anya büszkén jön, szeméből kiolvasható, hogy most mindjárt megöleli gyermekét, és akkor: „Anya, csak most meg ne érints! Csak hozzám ne nyúlj!” – gondolja magában a gyerek. Nem? Tehát így benne van. Még hogyha a kamasz el is taszít olykor-olykor, akkor is ott van benne az a vágy, hogy: „Könyörgöm, anyám, érints már meg; ölelj már meg!”

De az érintés mennyire szükséges, hiszen ha a csecsemőre gondolunk: hogyan is érintkezik a külvilággal? Az érintés által. Mennyire lényeges számunkra is, hogy valaki megérintsen, valaki megöleljen. Csak ugye megint ott a társadalmi norma – ha csak a férfiakra gondolunk e témában. Amikor két férfi ölelkezik, na, egyből mit mondanak rájuk: ezek biztos magasabb hőmérsékleten izzanak, mint harminchat! De miért is? Ha tudom, hogy ki vagyok, tudom, hogy ő kicsoda, és kifejezem az elismerésem, a tiszteletemet az érintés által, az ölelés által – amit egészen gyermekkorunktól, csecsemőkorunktól hozunk magunkkal, és vágyakozunk rá újra és újra –, akkor ez miért oly megvetendő cselekedet! Mert annak állítják be.

Minőségi idő: A harmadik szeretetnyelve az embernek. Amikor az életnek egy darabját odaajándékozom neked. Amikor az apa a fiával leül meccset nézni, s a gyerek érzi azt, hogy az apának nem a televízióban labdát kergető urak a lényegesek, hanem ez a kapcsolat, hogy együtt vagyunk, és jó veled lenni, még ha bambulunk is egy konzervdobozra, amelyben hangyák szaladgálnak jobbra-balra. Minőségi idő. Amikor a másiknak szentelem a figyelmemet, a szeretetemet, amikor engedem, hogy osztozzon az én létemben, én pedig az övében.

Koccintás. Szoktunk koccintani. Mennyire kifejezi, amikor koccintunk, mi azt szoktuk mondani, hogy *egészségedre*, de van olyan népcsoport, akik azt mondják, hogy az *életre*. Fantasztikus. A két pohár, mikor összeér, akkor nem két pohár ér össze, hanem két élet. Én megosztom az én életemet veled, te pedig a te életedet osztod meg velem. Minőségi idő. Nagyon lényeges az életünkben, hogy mennyi időt adok a családtagjaimnak, a szeretteimnek, a rám bízottaknak? De nem úgy, hogy amikor a kamasz gyerek hazamegy: „Na, jól vagy? Mondjad, mi volt az iskolában, oké, jó, gyorsan, fiam, mindjárt leég a vacsorának való.” Nem ez a minőségi idő. Hanem amikor együtt cselekszem vele. Amikor érzi azt, hogy benne van az én időmben, én pedig az ő idejében. Amikor azt érzi, hogy van egy kapcsolat, összetartozás van ketőnk között, és amikor abban a kapcsolatban a másik az, aki a figyelmem középpontjában van.

A negyedik szeretetnyelv: a *szívességek*. Anyák és apák, akik itt jelen vagytok, nagyon jól tudjátok, mik ezek a szívességek. Amikor én mint családanya, én mint családapa teszem a dolgomat. Tisztába teszem, kiveszem alóla a szennyest. Főzök rá,

megszoptatom, kiviszem sétálni, apa elmegy kenyeret keresni munka által... szóval a szívességeknek a nyelve. Amit aztán a kamaszkorban felvált az „Anyá, varrd már fel ezt a gombot!”, „Apa, megragasztanád a tornacipőmet?”. Áldozatot és szívességet teszek azért a személyért, aki számomra nagyon fontos. A cselekedetek által beszél a tett. Szolgáló cselekedetek szeretetnyelvét beszélte Teréz Anya, beszélte Gandhi, beszélte Albert Schweitzer, és beszélte Jézus Krisztus. A szívességek nyelvében benne van a szabadság. Szabadon tedd azt, ami belülről jön, vagyis szolgálni a családtagot: mosni, főzni, takarítani, szeretni stb.

Az ötödik az *ajándékozás*: Ha egy ajándékot adok valakinek, ott kézzel foghatóvá válik a szeretet megnyilvánulása: „Te kézzelfoghatóan szeretsz engem.” A görögben van egy kifejezés: *kárisz*, ami azt jelenti: kegyelem. Egy kicsit bővebben mindez: ez a meg nem érdemelt ingyenes adomány. Az ajándékozásnak is ez a lényege. Te nem érdemled meg, de én akkor is adom neked, mert szeretlek! Nem érdemelted ki ezt a dolgot, nem tettél érte semmit, de én mégis szeretnék megajándékozni. Miért? Mert itt állsz előttem, mert szeretlek, mert jó, hogy vagy, akarom, hogy légy.

Mi az, ami megmutatja, mi lakik a szívünk mélyén? Édes anyanyelvünk. Lényeges, nagyon lényeges az, hogy hogyan és miként használom. Hogyan és miként mondom, kinek, mikor, miért. „Mert belülről, az ember szívéből származik minden gonosz gondolat, erkölcstelenség, lopás, gyilkosság, házasságtörés és minden egyéb rossz” – írja Márk hetedik fejezetében.

Zárásként álljon itt egy történet, amely jól megvilágítja anyanyelvünk szerepét.

Főiskolai előadások és hosszú értekezletek végén gyakran hangzik a kérdés: „Van valakinek kérdése?” Akkor, amikor a hallgatóságot már úgymint elárasztották információval, és különben sincs több idő. Ilyenkor az embernek biztosan lenne egy-két kérdése, például: „Mehetünk már?”, vagy „Mi a fenére volt jó ez az egész értekező?” vagy „Hol lehet itt inni valamit?” A gesztus célja, gondolom, az, hogy az előadó jelezze vele, hogy mennyire nyitott, de ha valóban felteszel egy kérdést, az előadó is, a közönség is gyilkos tekintettel néz rád. És mindig akad valaki, akinek van kérdése. Az előadó pedig mindig válaszol rá azzal, hogy nagyrészt elismétli azt, amit egyszer már elmondott. De ha még marad egy kis idő, és egy kis csend támad, a felszólítás után általában fel szoktam tenni a kérdések kérdését: „Mi az élet értelme?” Az ember sohasem tudhatja, hátha valaki tudja rá a választ, és nagyon bánnám, ha lemaradnék róla, csak mert túl nagy a társadalmi gátlásom ahhoz, hogy én tegyem fel a kérdést. Amikor viszont felteszem, rendszerint abszurd húzásnak tekintik. Az emberek nevetnek, bólogatnak, összehajlítják a cuccaikat, és az értekező ezzel a nevetséges megjegyzéssel véget is ér. Egyszer, egyetlen egyszer történt csak meg az, hogy feltettem a kérdést, és komoly választ is kaptam rá. Olyat, amely máig emlékezetes számomra. A görög kultúrával foglalkozó és Papaderosz által Görögország minden vidékéről meghívott értelmiségiek és szakemberek vezette kéthetes szeminárium utolsó délelőttiének utolsó előadásán Papaderosz felemelkedett a terem végében álló székéről, előre ment, és ott megállt az egyik nyitott ablakon beönlő, ragyogó görög napfényben, és kinézett. Azután megfordult, és előadta a rituális gesztust: „Van valakinek kérdése?” Csend ült

meg a termet. Ez a két hét egy egész életre elegendő kérdést vetett fel, de pillanatnyilag csak a csönd létezett. „Nos, nincs kérdés?” Papaderosz tekintete végigpásztázott a termen. Hát jó, föltettem a kérdést. „Doktor Papaderosz, mi az élet értelme?” A szokásos nevetés jött válaszul, mindenki indulásra készen mocorgott. Papaderosz kezével csendet intett, és hosszasan rám nézett. Szemével azt firtatva, komolyan kérdeztem-e? A szememből pedig azt olvasta ki, hogy igen. „Rögtön válaszolok a kérdésére.” Nadrágzsebéből elővette tárcáját, egy darabig a bőr pénztárcában kotorászott, aztán kihalászott egy apró kerek tükröt, nagyjából akkorát, mint egy negyeddolláros, és a következőket mondta: „Kisgyerekkoromban a háború alatt igen szegények voltunk, egy eldugott faluban éltünk. Egy nap az úton találtam egy darabokra tört tükröt. Egy német motorbiciklit lőttek ki azon a helyen. Megpróbáltam összeszedni a tükör összes darabját, hogy összerakjam, de lehetetlen volt, így csak a legnagyobb darabot tartottam meg, ezt itt, ni. Aztán egy kövön kör alakúra csiszoltam. Játsszani kezdtem vele, mint valami játékszerrel, és elbűvölt az, hogy olyan sötét helyekre tükrözhetem vele a fényt, ahová a nap sohasem süt be. Mély lyukakba, repedésekbe, sötét beugrókba. Sportot űztem abból, hogy fényt bocsájtak a legeldugottabb helyekre is. Megtartottam a tükröcskét, és ifjúkorom üres pillanataiban elővettem, és újra elfogadtam a játék nyújtotta kihívást. Amikor férfivá értem, rájöttem, hogy ez nem egyszerűen gyermekjáték. Hanem annak a metaforája, hogy mit is kezdhetek az életemmel. Rájöttem, hogy nem én magam vagyok a fény, még csak nem is fényforrás, de a fény, az igazság, a megértés, a tudás, létezik, és sok sötét helyen csak akkor fog fényleni, ha én odatükrözöm. Csak egy szilánkja vagyok annak a tükörnek, aminek teljes alakját és formáját nem ismerem. Ennek ellenére annak, ami a rendelkezésemre áll, fényt tükrözhetek a világ sötét zugaiba. Az emberek szívében lévő fekete foltokra. És némely emberekben bizonyos dolgokat megváltoztathatok. Ez az, amire én törekszem. Ez az én életem értelme.” Aztán fogta a tükröcskét, óvatosan tartva befogta az ablakon beáramló nappali fény sugarait, és az arcomra meg a padon összekulcsolt kezemre irányította. Sokat elfelejtettem már abból, amit azon a nyáron a görög kultúráról és történelemről tanultam, de emlékezetem tárcájában még mindig ott hordok egy kicsi kerek tükröt.

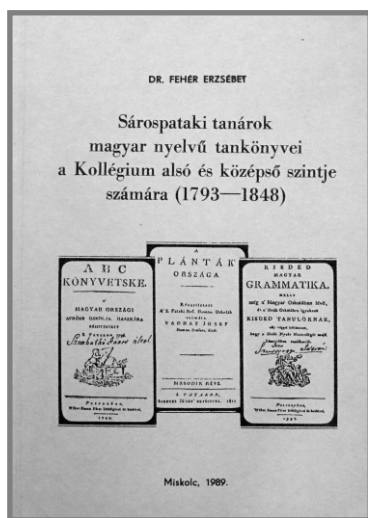
Van valakinek kérdése?

Köszönöm szépen!

HEGYESSY GÁBOR

Zempléni természettudósok állat- és növénynevei a 19. századból

A zempléni magyar emberek, akik a természet közelében éltek, mindig annyira ismerték a környezetükben élő növényeket és állatokat vagy a gombákat, amennyire a maguk életmódjához erre szükségük volt. A régmúlt időkből kevés írott emlék maradt fenn, ami mai értelemben is hasznos, egyértelmű információkat ad az akkori idők flórájáról vagy faunájáról. Nagyon sok származott közülük téves megítélésből, babonából.

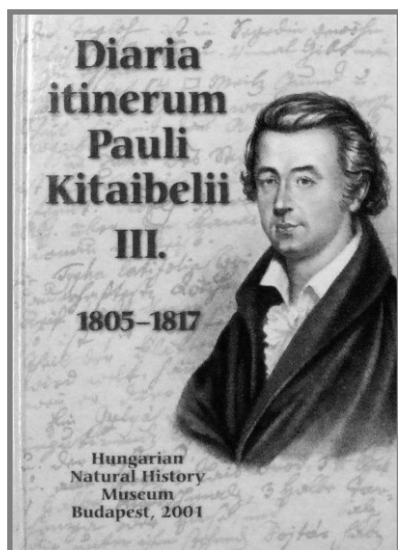

Az egyik első, ismert magyar nyelvű írás, ami-
ben *Mászó bogarak* említése történt, az Johannes
Amos Comenius (1592–1670) sárospataki tanártól
származik: „*A' látható világ négyféle nyelven*” címmel
jelent meg. Az 1685-ben nyomtatott műben még
csak egy rövid címszó utalt a rovarokra.¹ Tehát a
zempléni tudomány hagyományai a sárospataki re-
formátus kollégium működése miatt nagyon régiek.
Fehér Erzsébet 1989-ben a *Sárospataki tanárok magyar
nyelvű tankönyvei a Kollégium alsó és középső szintje
számára (1793–1848)* című kötetében beszámolt
Emődy István 1809-ben és 1818-ban kiadott *Termé-
szeti História I. Az Állatok Országá*, illetve Vadnay Jó-
zsef 1811-ben nyomtatott *Természeti História II. A
Plánták Országá* című tankönyvéről.

A svéd Karl Linné nevéhez és tevékenységéhez kötjük azt a jelentős változást,
amely a 18. század második felétől már egy nemzetközi elfogadottság révén napjainkig
megalapozta az élőlények elnevezését, rendszerezését (a zoológusok 1758-tól kezdődő-
en számítják az érvényes neveket). A tudomány nyelve a latin lett. Ez a holt nyelv az,
amelyen a világ minden tájának növényeit, gombáit, állatait leírják, azonosítják a tudó-
sok. Linné javaslatára egy genusz- és egy fajnév (valamint a leíró tudós neve és a közlés
évszáma) kell mindehhez. E két név kombinációi képesek a világ sok millió fajtá azono-

¹ Vig Károly és Szél Győző: Évszázadnyi rovarászat. 100 éves a Magyar Rovartani Társaság. Növényvédelem 46 (12), 2010. 555–586.

sítani. Mindezt a 19. század elején már hazánk tudósai is alkalmazták. Arra is rájöttek, hogy hiába élnek a legelőkön, erdőkben, hegyek között vagy mocsaras, vizes helyeken pásztoraink, erdőkerülőink, halászaink, mégsem ismerik jól környezetük minden fajtát. Az élőlények többségét kitevő rovarok sok ezer formáját még megnevezni sem tudják. Az ismertebb nagy állatoknak, hasznos növényeknek, gombáknak viszont tájegységenként más és más neve van, ami szintén nehézséget jelent az ezekről szóló értekezésekben. A reformkorban fogalmazódott meg az a törekvés, amelynek eredményeként a 19. század végére lényegében kialakult a magyar nyelven is művelhető természettudomány két jelentős ága: az állat- és növénytan. Ebben a feldolgozásban igyekeztünk hazánkban arra a régiójára, az abaúji és zempléni vidékre koncentrálni, ahol a nyelvújítás számos fontos személyisége tevékenykedett.

Kitaibel Pál (1757–1817) többször is járt az abaúji és zempléni tájakon, az egész Kárpát-medencét felölelő hatalmas, részleteiben több évig tartó kutatásai során. Alapvetően botanikai felmérést végzett, de a kőzetekre és a korabeli térképek pontosítására is figyelt. Kéziratos naplóiba számos adatot rögzített. A német nyelven írt kéziratok útinaplójából – amelyek első részeinek nyomtatott változata csak 1946-ban jelent meg Gombocz Endre botanikus átiratában; az ő halála után Tasnádi Kubacska András jelentette meg,² majd a további naplók feldolgozása csak az elmúlt évtizedben³ – tudjuk, hogy 1796-ban, 1803-ban és 1815-ben is járt a környéken. Polihisztor természettudósunk német anyanyelvű volt, Sopron közelében, Nagymartonban született. A pesti

egyetem tanára volt. Jegyzeteit, leírásait az akkor hivatalos német nyelven, illetve a tudomány latin nyelvén rögzítette. Érdekes, hogy alkalmilag gyűjtötte az élőlények nép által használt magyar neveit is, többek között Tállya, Mád, Tokaj és Erdőbénye környékéről ismerjük számos növény ekkor feljegyzett megnevezését.⁴ Kitaibel már 1802-ben megfogalmazta egy magyar tudományos társaság létrehozásának szükségességét.

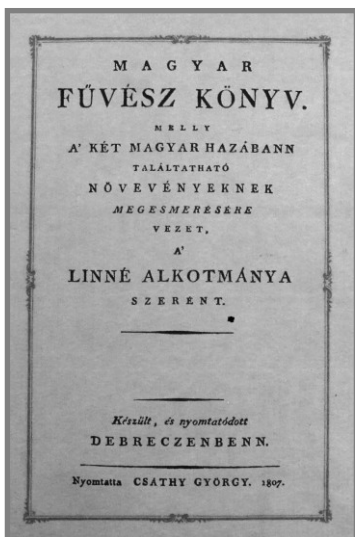
Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály 1807-ben jelentette meg nyomtatásban a *Magyar Fűvész Könyv. melly a' két magyar hazábann található növényeknek megismerésére vezet,*

² Gombocz Endre: *Diaria itinerum Pauli Kitaibelii*. Auf Grund originaler Tagebücher zusammengestellt von Endre Gombocz. Herausgeben von András Tasnádi Kubacska. I Band 1945, 2 Band 1946. *Leben und Briefe ungarischer Naturforscher*. Verlag des Naturwissenschaftlichen Museums, Bp., 1945-1946.

³ Lőkös László (szerk.): *Diaria itinerum Pauli Kitaibelii III. (1805–1817)*. Hungarian Natural History Museum, Bp., 2001.

⁴ Priszter Szaniszló: Magyar növénynevek Kitaibel Pál útinaplóiban (1796–1817). *Comm. Hist. Artis Med.* 1894. 107–108., 161–175.

a' Linné alkotmánya szerint című kötetét. Ennek Előjáró Beszéd című részében, előszavában leírták szándékaikat, munkamódszerüket. Néhány erre vonatkozó részt idézünk:

„Imé itt vagyon a' Magyar Fűvész-Tudományból az első Zsenge, azoknak számára, kik a' növényeket kedvellik, és azokkal esmérkedni kívánnak.

A' Természeti dolgok között a' plántákkal való esmerkedés az, a' mellyel kiváltképpenn minden léptenn nyomonn kínál bennünket a' Természet. Az Állatok elmennek előlünk, és nem engedik hogy veleik közlelöl bájunk; az Ásványoknak nagyobb része nehéz helyenn van, a' hegyek gyomrába rejtve: de a' plánták mindenütt a' föld színén; erdőnn, mezőnn, kertbenn, hegyenn, völgyön, szárazonn, vízenn, víz alatt, előttünk állanak, és őket tetszésünk szerint vizsgálhatjuk. A' több állatoknak elég, ha megtalálják ezekben az ő eledelket; eszik azt a' mivel tápláltnak, a' többit tapodják: de az emberbenn az esméretre törekező ész, a' mit meglát, azt esmérni és nevéöl nevezni kívánja.

Talám nints is olyan ember, a' ki ha meglát valamely különös Fát, Fűvet, vagy Virágot; annak megnézésébenn valami gyönyörűségét ne találná, és ne kívánná tudni minek hívják azt? Sokaknak pedig mind a' Férfi mind az Aszszonyi Nemből, különös vágyódások és természeti vonattatások vagyon erre az esméretre; ...”

„Imé ajánlunk hát és általadunk édes Nemzetünknek olyan Könyvet, mellynek egyenes és egyedülvaló tzelja az, hogy a' fáknak, fűveknek és virágoknak esmérésére vezessen. Ez éppenn nem arra való könyv, hogy az ember felvegye, és folytábenn olvassa – mert úgy érthetetlen és haszontalan lenne: – hanem arra való; hogy mikor elébe akad valamely esmeretlen plánta, akkor vegye kezébe a' könyvet, és azt ebbenn felkeresheti, 's a' nevére találhat.”

Mai értelmezésünkben tehát határozókönyvnek szánták munkájukat. A bevezető fejezetben részletes tanácsokat is adtak a kötet használatához. A Linné által nemzetközileg elfogadott kettős nevezéktan (binominális nomenklatúra), illetve rendszeren alkalmazásáról, valamint a kötetben használt növényi szervrészek magyar és latin megnevezéseiről alapos leírásokat közöltek.

A könyvükben használt növénynevek alkotásáról a következőket írták:

„Megütököznek talám abbann, mikor látják, hogy ebbenn a' könyvbenn sok új és szokatlannak tetsző plánta-nevek vagynak: ellenbenn sok régiek, mellyeket már netalám hallottak vagy olvastak, vagy tudtak; itt elő nem fordulnak. – Hogy sok új neveket kellett készíteni, annak fő oka az, hogy nem lévénn még Magyarúl a' Fűvészség Tudomány formábenn, felette sok plántáknak még semmi magyar nevek nem völt; a' mellyeknek hát nevet kellett adni. Másik oka pedig az, hogy a' mellyeknek alkalmatlan vagy bitang nevek völt, azoknak alkalmasabbat kellett adni. Megtetszik magából a' könyvből, hogy mi, minden előttünk tudva völt alkalmas magyar nevezeteket betsbenn tartottunk, és meghagytunk: de meg kell valla-

ni, hogy azok közt a' bábaelte fűnevek közt, mellyek a' köznép szájábann sőt könyveinkbenn is forognak, sokann vannak botránkoztató, babonás, helytelen, tsúf nevek, sőt olyan gyalázatosok is, mellyeket betsúlletes ember szájára venni is átallana. (Lásd Dr. Földi János Kritikáját a' Magyar Fűvész-Tudományról) Ha most – midőn épen azon igyekezzünk, hogy a' Tudományt a' szemétből felemeljük – azokat a' hijábavaló nevezeteket Nemzetünk gyaláztatására megtartottunk volna: ezt valósággal úgy nézhette volna bennünk a' két Haza mint az ítélő-tehetség gyengeségét, és munkánkat magunkak együtt méltánn megvethette volna."

„Miólta pedig a' Tudománybann rend van; abból áll a' tökéletesség, hogy Nemek alá szedődjenek a' Fajok, és minden plántának két helyes neve t.i. Nemi- és Faji-neve legyen. Az új nevek formálásábann azon igyekeztünk, hogy ahol tsak lehetett, a' Nemnek természeti tzímeréből formálódjon a' Nemi-név, bizonyosok lévén benne, hogy az ilyen kifogás nélkül való neveket a' plánták, és a' plánták'kedvellői legkönnyebbenn elfogadják. A' hol ezenn az úton nem bódogúlhattunk; vagy fordítással [hivatkoznak Waldstein és Kitabel munkáira. H. G.] vagy lágyítással, vagy meghagyással, a' Deák neveket vettük Magyar hangzásra. ...” „... mivel az ilyen munka nem két ember dolga; tehát Túdós Hazánkíjjai segítségül lenni méltóztatnának. A' kik ebbenn a' tekintetbenn bennünket levelekre méltóztattak; látni fogják, hogy betses tanácsadásokat haszonra fordítottuk. ...”

„Bátorkodtunk pedig magunktól is némely változásokat tenni; mert azt hittük, hogy azok által a' fűvészkedni kívánókon könnyíteni fogunk, nevezetesen: Hogy a' Linné mesterséges Alkotmánya, a' Természeti-Rendekkel inkább egygyezzen ...”

„Akármely elhagyatott állapotbann láttassék is lenni valamely Tudomány; de annak azonnal emelkedni kell, mihelyt a' Nemzet kezeit ráteszi. Most hát, mikor ezt a' kezdetet édes Hazánknak bemutatjuk: meghívjuk hazafi bizodalommal Nemzetünk Túdósait, kérvén, hogy az erőtlen igyekezetnek segítségül lenni méltóztassanak. Itt vagy on már a' naggyából kifaragott műv, 's pallérozó kezeket vár. Nevezetesen Sok nevekkel nem vagyunk megelégedve: de már mi rajtok nem segíthettünk, mert belé fáradtunk. Azombann sok alkalmas nevezetek lehetnek széllyel a' két Hazábann, mellyek nekünk tudtunkra nem estek. Még mostanábann a' nevekbenn lehetne szükséges jobbításokat tenni; de majd sok idő múlva, a' változtatás zavarodás nélkül meg nem eshetne. ...”

„Legyünk gondosok a' két Hazának minden részeibenn, az ott termő plántáknak vizsgálása körül; írjunk külömb külömb vidékeknek Floráit; a' találandó ritka, vagy még egészszen esméretlen Fajokat 's Nemeiket, írjuk helyesenn, és azokat sőt magokat a' plántákat is közöljük egymással. Légyen a' Tudományos dolgokbann egymással való egyesülésünknek közép pontja, egy valamely hónapos írás, vagy a' Hazai Túdósítások.

Így sokanak munkája, és egymás segítése által készülhetne el idővel egy jó Nemzeti Fűvész-Könyv; mellybenn nemes gyönyörűséget, és nyári hasznos mulatságot találhatna, mind a' két nemenn lévő Magyar ember. Addig pedig élj Hazafi Olvasó ezzel a' mit most kezdedbe adunk, és igyekezetünket legalább jó kívánsággal segéljed.

Írtuk Debreczenbenn 1807-dik Esztendőbenn Martzius 21-dikénn.

Diószegi Sámuel – Debreczeni Prédikátor, Fazekas Mihály – Fő Hadnagy”

A fenti idézeteket azért érdemes eredeti formájukban olvasnunk, mert jól tükrözik a 19. század írástudóinak magyar nyelvét, ugyanakkor szerzői (egyikük Fazekas Mihály, a *Lúdas Matyi* írója) megfogalmaztak ebben egy olyan igényt, a nemzeti tudomány világszínvonalúvá emelésének igényét, amelyet fontosnak tartottak. Mindezt akkor írták, amikor Magyarországon a magyar nyelv nem volt hivatalos. A tudomány nyelvének magyarrá tétele nem is annyira a magas tudomány művelőinek volt fontos, hanem inkább az ő tudásuknak a köztudatba kerülésére, jobb hasznosulására, leginkább pedig a tanítás által való terjesztésre, a még szintén csak szűk társadalmi csoportokat (leginkább a városi polgárokat) elérő iskolarendszer fejlesztésére irányult. Nem véletlen, hogy mindez akkor Debrecenben készült.

A füvészkönyv önmagában is tekintélyes kötet. A fent több részletében idézett *Elöljáró Beszéd* oldalain kívül 608 oldalas, még napjainkban is jól átgondoltnak, megtervezettnek mondható. Használhatóságát segíti a könyv végére szerkesztett magyar genusz-neveket (akkor nemi-neveket) illetve tudományos (a köznyelvben deáknak, latinak mondott) neveket betűrendben közlő, oldalszámos mutató (*Nevek mutató táblája* fejezetcímen). Mindezek mai, számítógépek segítette világunkban is nagy teljesítménynek számítanak.

A füvészkönyv hatása először bizonyosan kevesekhez juthatott el, hiszen kevés magyar nyelven írni, olvasni tudó ember volt, aki megvásárlását, beszerzését meg tudta oldani. Bizonyosan ezek között volt Kazinczy Ferenc (1759–1831) is, aki szenvedélyesen kedvelte a kerteket, parkokat, ezek kapcsán számos növényt ismert. Levelezéséből tudjuk, hogy használta a fák, cserjék tudományos nevét is. Éppen a füvészkönyvből deríthetjük ki, hogy néhány korabeli magyar néven megnevezett növénynek mi is a mai megfelelője. Például: *gyalogfenyő* 'boróka', *gyászfűz* 'szomorú fűz', *topolya* 'rezgő nyár', *veres bodza* 'fürtös bodza', *veres fűz* 'csigolyafűz' stb. Az általa használt *hárs*, *tölgy*, *gyertyán*, *mogyoró* és sok más növény neve viszont ma is érvényes.

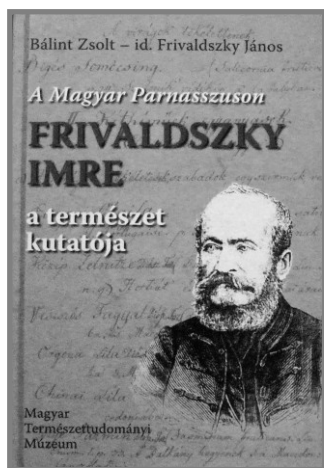
Kazinczy maga is próbálkozott növények névmagyarításával. Példaként a füvészkönyvben szereplő *koronás Hatkotú* (*Fritillaria imperialis*) áll, melynek ott is csak a zárójelben szereplő *Tsászár Korona* elnevezése él napjainkban (császárkorona formában), míg a Kazinczy által javasolt változat: „a Császár korona (*Corona imperialis*) szóból csak az első és utolsó syllabát tartám meg, s az jól hangzó magyar szót adna: 'Császna'” – nem honosodott meg.⁵ Kazinczy a lepke vagy pille általános megnevezésére a „lepe” elnevezést javasolta, hosszasan indokolta is álláspontját, de ezt sem fogadta el a szélesebb közönség. Nem sokkal Kazinczy Ferenc halála után – még a magyar nyelv hivatalossá válása (1844) előtt – a Tudós Társaság (Akadémia) szorgalmazta a tudományos nevek magyarítását.⁶ A természettudományok, kiváltképp az orvostudomány szaknyelvét Bugát Pálra (1793–1865), a növénytani neveket Frivaldszky Imrére (1799–1870), az állat-

⁵ *Bánfalvy Anna*: Kazinczy kertjei – Utazások és kertelmények. Széphalom 19. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 2009. 141–144.

⁶ MTÉ III. 1838

tani részt Pólya Józsefre (1802–1873) és Fáy Andrásra (1786–1864) bízta. Frivaldszky készítet is egy kéziratos mintát az *A* betűs növényekről, amely ennél tovább nem jutott, nem lett folytatása (az 1848-49-es szabadságharc bukása után az akadémia évekig nem működött). A kézirat napjainkig megőrződött.

Az abaúji és zempléni tájak növényzetéről nagyon jelentős kötet jelent meg 1864-ben, amelyet Hazslinszky Frigyes, eperjesi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja jelentetett meg Kassán. Címe: *Éjszaki Magyarhon Viránya – Fűvészeti Kézikönyv*. A zsebkönyv méretű, 412 oldalas könyv egyáltalán nem hivatkozik a fűvészkönyvre, bár nyelvezete hasonló, de számos eltérés is van benne. Ugyancsak nem tükröződik benne a későbbi korok határozókönyveinek nyelve, inkább sajátosnak mondhatók a leírt növények nevei.

Érdemes kicsit bővebben bemutatnunk a zempléni születésű, úttörőnek tekinthető Frivaldszky Imre életútját, aki elsőként alkotott jelentős állattani könyvet magyar nyelven, de botanikai tevékenysége is kiemelkedő volt.

Frivaldszky Imre a Zemplén megyei Bacskón született. Elemi iskoláit és az első két gimnáziumi osztályát is Sátoraljaújhelyen, a piaristáknál végezte.⁷ A jelenleg Kossuth Lajos nevét viselő középiskola eredeti anyakönyvi nyilvántartásában az 1809. és 1810. évben találhatjuk *Frivaldszky Emericus* és bátyja, *Frivaldszky Stephanus* (István) nevét a latin nyelvű lajstromban. (Érdekességgént említhetjük, hogy az iskola mai névadója, *Kossuth Ludovicus* neve 1812-től szerepelt ugyanabban a kéziratos kötetben.) Frivaldszky Imre a zempléni megyeszékhelyen töltötte gyermekkorát (a Frivaldszky család lakása a Cerkó utcában – jelenleg Kazinczy utca – volt, amint azt Csorba Csaba, az 1827-es városi telekösszéírás levéltári anyagában megtalálta),⁸ ahol apja, a nemesi származású *frivaldi Frivaldszky István* is dolgozott mint fiskális, és saját fiainak is ezt a pályát szánta. A tehetséges Imrét ezért két év gimnáziumi tanulmánya után Egerbe, a bentlakásos, ciszterciek irányítása alatt működő jogakadémiába íratta be. A 14 éves fiú szervezete rosszul viselte a szigorú körülményeket, és a vakációra lesoványodva tért haza. Ezért egy évig otthon tanult, majd a retorikai vizsgáit Sátoraljaújhelyben tette le. 1814-ben családját meglátogatta rokonuk, a már idős *Kitaibel Pál* (1757–1817), aki ekkor a fiatal *Sadler Józseffel* (1791–1849) együtt a környék hegyeiben is botanikai kutató kirándulásokat tett. Sajnos éppen ebből az évből *Kitaibel* úti naplója hiányos, ezért csak később, éppen Frivaldszky

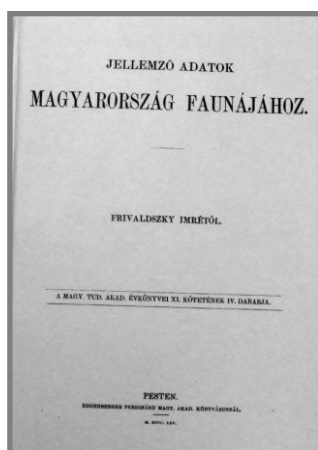
⁷ Bálint Zsolt – id. Frivaldszky János: *A magyar Parnasszuson*. Frivaldszky Imre (1799–1870) a természet kutatója. Magyar Természettudományi Múzeum, Bp., 2009.

⁸ Csorba Csaba: Kazinczy városa: Sátoraljaújhely. Széphalom 19. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2009. 145–167.

Imre önéletrajzából tudjuk, hogy ez a látogatás, az együttes kirándulás indította el őt későbbi életpályáján. Frivaldszky Imre Kassán fejezte be a gimnáziumot, majd a pesti orvosegyetemre iratkozott be, ahol hazánkban egyedül tanítottak növényismeretet (pl. Kitaibel, később Sadler), a gyógynövények használata kapcsán, állattant pedig az állatorvoslás miatt. 1821-ben fejezte be az egyetemet. Doktori disszertációját 1823-ban védte meg, pergamen oklevelét ma is őrzi az országos orvosi levéltár. Még csak 24 éves volt ekkor!

Egyetemi évei alatt kezdte meg saját terepi kutatásait, a kirándulások egyúttal egészségi állapotának javítását is szolgálták. Főként a főváros környékén vizsgálódott, de több magyarországi és később balkáni utat is bejárt. Kezdetben elsősorban növényeket, majd rovarokat és csigákat is gyűjtött. Írásait latinul és németül, később magyarul jelentette meg. A zempléni tájakon 1818-ban, 1821-ben, 1824-ben járt, orvosi oklevelét is az utóbbi időpontban hirdettette ki Zemplén megyében. A Frivaldszky család Sátoraljaújhelyen kapcsolatban állt Kossuth Lajossal (1802–1894), aki akkoriban 1828 és 1832 között több esetben is képviselte őket jogi ügyekben, bár Imre ezen időszakban már Pesten élt.⁹ Tudjuk, hogy Kossuth maga is kedvelte a botanikát, de sem az ő, sem a Frivaldszky Imre hagyatékából nem került elő eddig arra vonatkozó adat, hogy milyen kapcsolat volt közöttük. Tényként ismert, hogy Frivaldszky Imre az 1849-es szabadságharc bukását követően számos korábbi iratát megsemmisítette,¹⁰ így könnyen lehet, hogy pontosan ezért nem találunk a zempléni kutatásairól szinte semmit.

A Tudományos Akadémia tagjaként és a Nemzeti Múzeum természeti tárának vezetőjeként is elismert ember volt, gróf Széchenyi Istvánnal, Trefort Ágostonnal ugyancsak jó kapcsolatban állt. A budai Svábhegyen épített villája Jókai Mór házának

(ma Költő utca) szomszédságában volt, s rendszeresen tartották a művész és tudós közösség baráti összejöveleit. Nem véletlen, hogy Jókai *Az arany ember* utószavában Frivaldszky Imrét mint személyes ismerősét méltatta.

Frivaldszky Imre életművének legjelentősebb, magyar nyelven, a Tudományos Akadémia kiadásában megjelent kötete, a *Jellemző adatok Magyarország faunájához* című.¹¹ Ebben összefoglalta hazánk akkoriban a Kárpátok egészére kiterjedő területének, különleges állatainak addigi ismereteit. Főként a ritkaságokról írt, s csak a fejezetek bevezető részében és egyes tájak esetében adott természeti környezetükről leírást. Ez utóbbiak

⁹ Bálint Zsolt – id. Frivaldszky János i. m.

¹⁰ Uo.

¹¹ *Frivaldszky Imre: Jellemző adatok Magyarország faunájához. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei XI. kötetének IV. darabja, Pest, 1865. (13 képtáblával, 1866).*

olvasmányosak, érdekesek. Csupán az általa használt állatnevek, a logikusan, de erőltetetten kreált megnevezések furcsák jelen korunkban, hiszen nem sikerült azokat meghonosítani, a szélesebb közönség körében elterjeszteni. Néhány példát itt közlünk a kötetben betűrendes és rendszertani sorrendben is összeállított névsorból. (A [=] szögletes zárójelek között a jelenünkben érvényes magyar nevüket adjuk meg.¹²

Coleoptera – téhelyröpkék [= bogarak]

(Carabidae) – *Futoncz-félék* [Futóbogárfélék családja]

Cicindela soluta – *oldott Czingolány* [= alföldi homokfutrinka]; *Carabus hungaricus* – *magyarhoni Futoncz* [= magyar futrinka]; *Carabus montivagus* – *kóbor Futoncz* [= balkáni futrinka]; *Clivina ypsilon* – *ypsilon Álezány* [sziki vakondfutó]; *Dyschirius strumosus* – *gelyvás Csár* [= termetes ásófutrinka]; *Brachinus psophia* – *perczegő Pattogány* [= pompás pöfögőfutrinka]; *Lebia humeralis* – *vállfoltu Fölgy* [= vállfoltos cserjefutó]; *Cymindis cingulata* – *övedzett Gyorsod* [= kárpáti laposfutó]; *Chlaenius festinus* – *díszes Szalang* [= díszes bűzfutó]; *Atranus collaris* – *rőtörju Kéjencz* [= 0]; *Calathus metallicus* – *érczfényű Tekeny* [= fémfényű tarfutó]; *Anchomenus longiventris* – *nyúltpotrohu Fojta* [= termetes kisfutó]; *Anchomenus antennarius* – *érczfényű Sürge* [= kékes kisfutó]; *Pterostichus elongatus* – *nyúlánk Zakánd* [= nyúlánk gyászfutó]; *Abax schuppelii* – *Schüppel Gernyéje* [= kárpáti szélesfutó]; *Amara saphyrea* – *kékellő Sűröng* [= zafir közfutó]; *Zabrus blaptoides* – *büzgeidomu Ehő* [= zömök futrinka]; *Harpalus cribricollis* – *lyukgatottörju Likadék* [= sötétlábú bársonyfutó]; *Trechus pulchellus* – *deli Fürgöncz* [= 0]¹³

(Cerambycidae) – *Czinczér-félék* [Cincérfék családja]

Cerambyx miles – *vitész Czinczér* [= zömök hőscincér vagy katonás hőscincér]; *Purpuricenus budensis* – *budai Bíborék* [= bíborcincér]; *Callidium humerale* – *vállfoltu Bajlár* [= vállfoltos háncscincér]; *Axinopalpis gracilis* – *vézna Fűrészfalám* [= kecses selymescincér]; *Callimus cyaneus* – *kékellő Mengelicz* [= zöld tölgyescincér]; *Blabinotus Genei* – *Gené Pesszőkje* [= keskeny tölgyecincér]; *Agapanthia leucaspis* – *fehérbélyegű Virám* [= magyar zsályacincér]; *Saperda Seydlii* – *Seidl Zenésze* [= díszes nyárfacincér]; *Oberea euphorbiae* – *szettyin Czinczogány* [= magyar kutyatejcincér]; *Phytoecia argus* – *Árgus Nyikor* [= árgusszemű cincér]; *Phytoecia scutellata* – *paizskás Nyikor* [= sarlófülcincér]; *Strangalia aurulenta* – *aranyfényű Bökröp* [= sárgaszőrű szalagoscincér]; *Leptura rufipennis* – *rőtörptyüs Karcsa* [= bordó virágcincér]; *Grammoptera holosericea* – *bársonyos Regő* [= imolacincér].

Valójában a nevek képzése nagyon logikus volt, de talán abban hibázott, hogy a genuszok szintjén akart minden esetben teljesen különbözni, ami olyan nagyszámú különleges, érdekes hangzású új nevet eredményezett, amelyek megjegyzése, használata már a tudósok számára is megterhelő. Jelen korunkban a genuszneveknél sokkal inkább magasabb taxon-szinten (család, alcsalád, tribusz) egyeznek a megnevezések, inkább az azok közötti, jelzőkkel toldott változtatások jelzik az egyes csoportok összetartozását. Ezek csökkentik a nevek számosságát, de segítik az összetartozás felismerését (pl. jelenleg a több mint 200 *Cerambycidae* családba tartozó faj neve valamilyen

¹² Merkl Ottó és Vig Károly: Bogarak a pannon régióban. Szombathely, 2009. Hegyessy Gábor: Borsod–Abaúj–Zemplén megye cincérfaunája (Coleoptera: Cerambycidae). Petőfi Irodalmi Múzeum – Kazinczy Ferenc Múzeum, 2013. (+28 tábla)

¹³ Néhány fajnak, amely csak a trianoni határokon túli, egykori Magyarországon élt, ma nincs aktuális magyar neve.

cincér). A faji nevek kialakítása azonban napjainkban is hasonló elveket követ, de az azóta felgyűlt ismeretek már többször engedik, hogy egyes fajoknak ne csak küllemi, hanem jellemző elterjedési, ökológiai vagy etológiai különbségeit is felhasználjuk.

Néhány évvel Frivaldszky Imre kötete után unokaöccse, Frivaldszky János (1822–1895) folytatta a megkezdett kutatásokat (ahogyan a Nemzeti Múzeumban is a maga munkahelyére segítette, miután nyugalomba vonult). A bogarak (téhelyröppűek) rendszerezését, külső és belső felépítését valamint életmódját egyaránt magyar nyelven tette közzé.¹⁴ A közel száz oldalas műben az alkotott magyar neveket a latin és német nyelvű megfelelőikkel egyeztetve, betűrendes listában is összegyűjtötte. Nincsenek viszont benne a bogárfajok magyar nevei, azok többesres listája.

Frivaldszky Imre és Frivaldszky János korszakalkotó munkáit követően a 19. században több olyan zoológus is dolgozott a zempléni vidékeken, akik jelentőset alkottak. Érdekes módon – annak ellenére, hogy szövegük nagyobb részben magyar – csak kevés állat nevét adták meg nyelvünkön: inkább csak tudományos elnevezésüket közölték.¹⁵ A korszak befejezése után Csiki Ernő munkássága kezdődött a 19. század végén, s ő magyar nyelven jelentette meg máig is értékes köteteit,¹⁶ de az állatfajok magyar neveivel nem foglalkozott.

Valójában a legjelentősebb Zemplén megyei kutatónak számító Chyzer Kornél (1836–1909), aki 1869-től 1892-ig Sátoraljaújhelyen lakott (a tiszti főorvos lakása a jelenlegi múzeum épületével szemben, az Óhíd utcában volt – most Dózsa György utca) számos tudományterületen alkotott maradandót. Tekintélyes mennyiségű írásai főként magyarul jelentek meg, de állatok nevét egyedül az első zempléni írásában adta meg. A *Zemplénmegye halai* című írásában a lakása melletti halpiacról is szerzett információkat, de közölte az általánosan ismert halfajok magyar neveit is. Még egy érdekesség, hogy a korábban a *Kramer ribahalának* (*Umbra krameri*) nevezett fajnak ebben a művében javasolta a *poczhal* elnevezést. E ritka, védett állatot ma *lápi póc* néven ismerjük.

¹⁴ *Frivaldszky János*: A magyarországi téhelyröppűek (Coleoptera) műszavainak magyarázata, rövid boncz- és élettani ismertetéssel. Matematikai és Természettudományi Közlemények 5. 1867. 1–98. (+ III. tábla)

¹⁵ *Mocsáry Sándor*: Adatok Zemplén- és Ungmegyék faunájához. Matematikai és Természettudományi Közöny 13. 1875. 131–185. *Biró Lajos*: Adatok Zemplén megye természetrajzi ismeretéhez. (II. Dr. Chyzer Kornél gyűjteményének bogarai.) A magyar orvosok és természetvizsgálók 1882. aug. 23-tól aug. 27-ig Debreczenben tartott XXII. vándorgyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Bp., 1883. 195–232. *Chyzer Kornél*: Ujabb adatok Zemplénmegye bogárfaunájához I. Rovartani Lapok 2 (5): 100–106.; Ujabb adatok Zemplénmegye bogárfaunájához II. Rovartani Lapok 2 (6), 1885. 122–125. *Chyzer Kornél*: Addenda et corrigenda ad conspectum Araneorum. A Magyar Birodalom Állatvilága (Fauna Regni Hungariae) III. Arthropoda, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp., 1896. 7–10. *Chyzer Kornél*: Zemplénvármegye Orthopterái. Rovartani Lapok 4 (5), 1897. 99–101. *Chyzer Kornél et Kulczynsky, Ladislas*: Ordo. Araneae. In: A Magyar Birodalom Állatvilága (Fauna Regni Hungariae) III. Arthropoda. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp., 1896. 1–33. *Horváth Géza*: Ordo. Hemiptera. In: A Magyar Birodalom Állatvilága (Fauna Regni Hungariae) III. Arthropoda. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp., 1897. 5–64. *Kuthy Dezső*: Ordo. Coleoptera. A Magyar Birodalom Állatvilága (Fauna Regni Hungariae). Budapest, 1897. 1–213.

¹⁶ *Csiki Ernő*: Magyarország bogárfaunája. Vezérfonal a magyar szent korona országainak területén előforduló bogarak megismeréséhez. 1: Általános rész. – Adephaga: 1. Caraboidea. Bp., 1905–1908.

Herman Ottó (1835–1914) eredeti, másoktól eltérő úton járt a névadásban (Herman 1876–1879). 1873 nyarán járt a Tarcál, Tokaj, Bodrogkeresztúr és Sátoraljaújhely tájain, több napon keresztül kutatva a környék pókfaunáját. Az egész háromkötetes munkában gazdag, a népi foglalkozásokból gyarapított szókincssel fogalmazott, a pókok életmódjánál a takácsok szaknyelvét is felhasználta.¹⁷ Ám a pókfajok megnevezésében a tudományos nyelvet követte, leírásaiban az eredeti latin és ógörög szavak fordítását megadva alkotott egy-egy új nevet az összes, harmadik kötetben szereplő fajnak. A zempléni tájakon összesen 80 pókfajt talált.

Néhány példa ezek közül Herman Ottótól:¹⁸

Aelurops festivus – *Díszes macskapók*; *Agalena labyrinthica* – *Illó tölcsérpók*; *Attus arcuatus* – *Íves szökőpók*; *Attus erraticus* – *Bolygó szökőpók*; *Ballus depressus* – *Lapos döcögőpók*; *Cercidia prominens* – *Hátas vetélőpók*; *Chiracanthium carnifex* – *Hóhér kezespók*; *Chiracanthium effossum* (Herman, 1879) – *Földi kezespók*; *Chiracanthium pennyi* – *Penny kezespókja*; *Clubiona pallidula* – *Halavány kalitpók*; *Dictyna arundinacea* (Linnaeus, 1758) – *Nádi dictynapók*; *Drassus lapidicola* – *Kövi karópók*; *Epeira cornuta* – *Nádi keresztespók*; *Epeira cucurbitina* – *Tök-keresztespók*; *Epeira grossa* – *Óriás-keresztespók*; *Ero tuberculata* – *Csücskös erópók*; *Gnaphosa lucifuga* – *Álnok marópók*; *Heliophanus cupreus* – *Rezes csillárpók*; *Linyphia hortensis* – *Kerti vitorlapók*; *Lycosa prativaga* – *Rétjáró farkaspók*; *Micrommata virescens* – *Zöldelő hűnyópók*; *Mimetus laevigatus* – *Síkos színézpók*; *Tarentula cronebergii* – *Croneberg tarentulája*; *Theridium formosum* – *Díszes törpepók*; *Theridium frivaldszkyi* (Herman, 1879) – *Frivaldszky-törpepók*.¹⁹

Ebben a pókos kötetben és a későbbi, halakról és madarakról szóló könyveiben a lényeg az, hogy ő nem a szűk, nemesi tudóscsoport számára, hanem egy szélesebb, polgári réteghez szólva írt, így kötetei sikerművek, többször is kiadottak lettek. A kor fiatal tudósai szinte mind az ő példáját követték. Nagy szerepe volt mindebben Szily Kálmán (1838–1924) nyelvész-természettudós, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének, aki Herman Ottót személyesen is támogatta. Számos szótár-kötetet jelentetett meg a természettudományi nyelv megújításáról,²⁰ amelyekből Frivaldszky szavai kimaradtak.

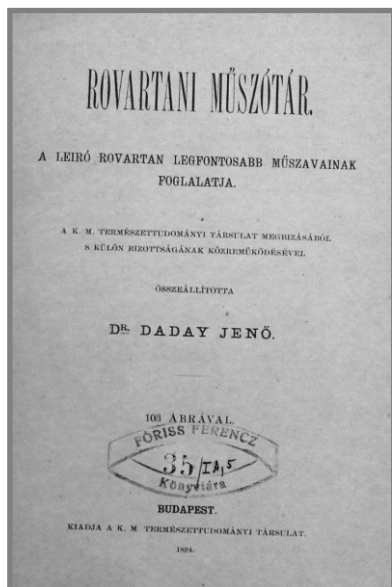
Cserey Adolf 1903-ban adott ki egy kis kötetet, amely főként ismeretterjesztő céllal készült, szélesebb olvasóközönség számára. Ebben a zsebkönyvben a teljes földi állatvilágot jelenítette meg, nyelvezte már egészen hasonló a mostanihoz. Viszonylag kevés hazai állatfaj szerepel benne, de ebből is megállapítható, hogy nevezéktana már nem a két Frivaldszky alkotta rendszerrel egyezik, hanem nagyjából azzal, amelyet napjainkban is használunk.

¹⁷ Herman Ottó: Magyarország pókfaunája. I–III. (Ungarns Spinnenfauna I–III.). Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp., 1876–1879. 119 + XIX., 110 + VI., 394 + XIX.

¹⁸ Uo.

¹⁹ A részletből a pókok eredeti leíróit kihagytuk, csak Linné és Herman Ottó leírásai maradtak benne

²⁰ Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára I–II. Bp., 1902–1908.

Bizonyos, hogy az a kis füzet formájában megjelent, a kor akadémikusainak, jeles szakembereinek álláspontját követő mű lehetett az, amely végre megnyugvást hozott a rovarok magyar névadásában.

A Daday Jenő (1855–1920), a rákok világhírű tudósa által összeállított *Rovartani műszótár*. A *leíró rovartan legfontosabb műszavainak foglalatja* című, 54 oldalas, kettős: először latin, majd magyar nyelvű, betűrendes, rajzos magyarázatokkal kiegészített kötet a nevek egyeztetésén túl rövid értelmezésüket is közli. Az 1894-ben, a Királyi Magyar Természettudományi Társulat kiadásában megjelent mű bevezetőjében találjuk a magyarázatot Wartha Vince titkár aláírásával. Ebből kiderül, hogy a Társulat választmányában már 1889-ben javaslatot tett Frivaldszky János és Horváth

Géza, hogy egy ez ügyben létrehozott szakbizottsággal közösen Daday készítse el a hiánypótló, korszerűsítő munkát. A kéziratot Szily Kálmán, Frivaldszky János, Daday Jenő, Entz Géza, Horváth Géza, Mocsáry Sándor és Paszlavszky József mint bizottsági résztvevők éveken át, több ülésen tárgyalták, majd e megállapodás eredményét tették közzé. A későbbi tankönyvekben ez terjedhetett el, hiszen a vezető akadémikusok véleményét mindenütt elfogadták. Ettől kezdve pl. a *Lepidoptera* nem pikkelyröpűek, hanem lepkék, a *Coleoptera* nem téhelyröpűek, hanem bogarak, a *Carabidae* pedig nem futonczfélék, hanem futrinkafélék csoportnéven szerepelhettek.

Az állat- és növényfajok névadása a 19. században, a magyar nyelv hivatalossá válását követően nagyobb részben megtörtént, ám az élő nyelvnek megfelelően nem rögzült abban a formájában. Az élőlények nevei napjainkban is változnak, képződnek, hiszen számos olyan élőlénycsoport él még Magyarországon (a fajok nagyságrendje tízezres), amelyek minden fajtát nyelvünkön nem tudjuk egyértelműen azonosítani. A teljes lista elkészítése részekre bontva folyik, de sok még a jelenkori kutatók feladata.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bálint Zsolt – id. Frivaldszky János: A magyar Parnasszuson. In: *Frivaldszky Imre (1799–1870) a természet kutatója*. Magyar Természettudományi Múzeum, Bp., 2009.
- Bánfalvy Anna: Kazinczy kertjei – Utazások és kertélmények. Széphalom 19. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2009. 141–144.
- Biró Lajos: Adatok Zemplén megye természetrajzi ismeretéhez. (II. Dr. Chyzer Kornél gyűjteményének bogarai.) In: A magyar orvosok és természetvizsgálók 1882. aug. 23-tól aug. 27-ig Debreczenben tartott XXII. vándorgyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Bp., 1883. 195–232.

- Chyzer Kornél*: Adatok Zemplénmegye természetrajzi ismeretéhez. I. Zemplénmegye halai. A Magyarországi Kárpátegyesület Évkönyve 9. 1882. 1–25.
- Chyzer Kornél*: Újabb adatok Zemplénmegye bogárfaunájához I. Rovartani Lapok 2 (5): 100–106.; Újabb adatok Zemplénmegye bogárfaunájához II. Rovartani Lapok 2 (6), 1885. 122–125.
- Chyzer Kornél*: Addenda et corrigenda ad conspectum Araneorum. In: A Magyar Birodalom Állatvilága (Fauna Regni Hungariae) III. Arthropoda, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp., 1896. 7–10.
- Chyzer Kornél*: Zemplénnármegye Orthoptera. Rovartani Lapok 4 (5), 1897. 99–101.
- Chyzer Kornél et Kulczyński, Ladislas*: Ordo. Araneae. In: A Magyar Birodalom Állatvilága (Fauna Regni Hungariae) III. Arthropoda. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp., 1896. 1–33.
- Cserey Adolf*: Az állatok természetrajza. Stampel-féle Tudományos Zsebkönyvtár 134–135. Bp., 1903.
- Csiki Ernő*: Magyarország bogárfaunája. Vezérfonal a magyar szent korona országainak területén előforduló bogarak megismeréséhez. 1: Általános rész. – Adephaga: 1. Caraboidea. Bp., 1905–1908. 1–546.
- Csorba Csaba*: Kazinczy városa: Sátorlajújhely. Széphalom 19. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2009. 145–167.
- Daday Jenő*: Rovartani műszótár. A leíró rovaran legfontosabb műszavainak foglalatja. K. M. Természettudományi Társulat, Bp., 1894. 1–54.
- Fehér Erzsébet*: Sárospataki tanárok magyar nyelvű tankönyvei a Kollégium alsó és középső szintje számára (1793–1848). Miskolc, 1989. 1–143.
- Frivaldszky Imre*: Jellemző adatok Magyarország faunájához. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei XI. kötetének IV. darabja, Pest, 1865. 1–274. (13 képtáblával, 1866)
- Frivaldszky János*: A magyarországi téhelyröpiék (Coleoptera) műszavainak magyarázata, rövid boncz- és élettani ismertetéssel. Matematikai és Természettudományi Közlemények 5. 1867. 1–98. (+ III. tábla)
- Gombocz Endre*: Diaria itinerum Pauli Kitaibelii. Auf Grund originaler Tagebücher zusammengestellt von Endre Gombocz. Herausgeben von András Tasnádi Kubacska. I Band 1945, 2 Band 1946. Leben und Briefe ungarischer Naturforscher. Verlag des Naturwissenschaftlichen Museums, Bp., 1945–1946.
- Hazslinszky Frigyes*: Éjszaki Magyarhon viránya. Fűvészet kézikönyv. Kassa, 1864. 1–414.
- Hegyessy Gábor*: Borsod—Abaúj—Zemplén megye cincérfaunája (Coleoptera: Cerambycidae). Petőfi Irodalmi Múzeum – Kazinczy Ferenc Múzeum, 2013. 1–146. (+28 tábla)
- Herman Ottó*: Magyarország pókfáunája. I–III. (Ungarns Spinnenfauna I–III.). Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp., 1876–1979. 119 + XIX., 110 + VI., 394 + XIX.
- Horváth Géza*: Ordo. Hemiptera. In: A Magyar Birodalom Állatvilága (Fauna Regni Hungariae) III. Arthropoda. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp., 1897. 5–64.
- Kowarz Ferdinánd*: Adatok Zemplénmegye természetrajzi ismeretéhez III. Dr. Chyzer Kornél gyűjteményének zemplénmegyei legyei. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1882. aug. 23-tól aug. 27-ig Debreczenben tartott XXII. vándorgyűlésének történeti vázlata és munkálatai. 1883. 233–246.
- Kuthy Dezső*: Ordo. Coleoptera. In: A Magyar Birodalom Állatvilága (Fauna Regni Hungariae). Bp., 1897. 1–213.
- Lőkös László* (szerk.): Diaria itinerum Pauli Kitaibelii III. (1805–1817). Hungarian Natural History Museum, Budapest 2001. 1–460.
- Merkel Ottó és Vig Károly*: Bogarak a pannon régióban. Szombathely, 2009. 1–400.
- Mocsáry Sándor*: Adatok Zemplén- és Ungmegyék faunájához. Matematikai és természettudományi Közöny 13. 1875. 131–185.
- Prisster Szaniszló*: Magyar növénynevek Kitaibel Pál útinaplóiban (1796–1817). Comm. Hist. Artis Med. 1894. 107–108., 161–175.
- Szily Kálmán*: A magyar nyelvújítás szótára I-II. Bp., 1902–1908. 1–663.
- Vig Károly és Szél Győző*: Évszázadnyi rovarászat – 100 éves a Magyar Rovartani Társaság. Növényvédelem 46 (12), 2010. 555–586.

NYIRI PÉTER

Az Írás szól magyarul A Károli-Biblia élő nyelve

Széphalmot és környékét, a régiót (Zemplént és Abaújt) az ide kötődő nagy teljesítmények, Károli Gáspár és Kazinczy Ferenc életműve okán joggal nevezzük irodalmi nyelvünk szülőföldjének. Kazinczy kultusza, hatása ma is élő, a művelődés iránti elkötelezettsége, irodalomszemlélete (a művészetnek erkölcsi nevelőereje van: a „Szép” a „Jóhoz” és az „Igazhoz” vezet) és kitartása, a nehézségeken is felülemelkedő akarása minden nemzedék számára példaértékű. Ugyanígy élő a Göncöz és Vizsolyhoz kapcsolódó Károli-Biblia is, mert nyelve élő nyelv – több szempontból is: teológiai, erkölcsi, keletkezéstörténeti (lélektani), nyelvészeti vonatkozásban, és a szónak a szakrá-

lis értelmében is: a szentségből fakadóan, a legelsőbből eredően.

Vizsoly volt ennek a Bibliának a bölcsője. Károli Göncön szolgált, de Vizsolyban volt a nyomda, itt készült el 1590 nyarára az első teljes magyar bibliafordítás, a Szentírás „egészlen való megfordítása”. Amikor Luther megjelentette az első teljes német nyelvű Bibliát, *A fordításról* című szövegében azt írta, hogy mostantól kezdve a német

nyelv szent lett. Szent két értelemben is: szent, mert most már Isten üzenetét hordozza ez a nyelv is; és szent, mert éppen ezért ehhez a nyelvhez most már másképpen kell viszonyulni, most már *ez* a nyelv Isten nyelve is. Károli fordításával a magyar nyelv is szent lett. „Az örök Isten beszél magyarul” – írja Reményik Sándor *A fordító* című versében. S ezért illeti Szilágyi Ferenc Vizsolyt a „Názáret pannoni párja” névvel. A nyelv élete, életereje szempontjából ez rendkívüli esemény volt, mely egyúttal élővé, az isteni történettel való folyamatos kapcsolattartásra késszé tette a magyar nyelvet – mindenki számára. Ez a Szentírás valódi küldetésének teljesítése, miként Károli is utal rá: „Nemcsak azt akarja Isten, hogy papok olvassák a szentírást, hanem azt is akarja, hogy az Ó- és Újtestamentum könyvei minden nemzetségnek nyelvének legyenek, és azokat olvassák. Hányják-vessék mindenek, szegények, gazdagok, kicsinyek, nagyok, férfiak és asszonyok. Mert az Isten egyaránt minden rendbéli embereket akar üdvözíteni.”

A Károli-biblia nyelve alkalmas erre, hiszen egy olyan nyelvi-művelődési közegben fogant, amely elérhetővé tette a legszélesebb közönség részére is. Ennek elősegítője a népi eredetű és intellektualizált fordulatok, a hagyományos magyar nyelvi kifejezések mellett a 16. századi északkeleti nyelvjárás ereje volt, (amit bizonyít, hogy ez lett később a sztenderd nyelvváltozat legfőbb forrása). A Károli-Biblia nyelve hiteles és alkalmas, a célnak és a helyzetnek megfelelő nyelv. Fordítói – a kutatások szerint nem Károli egyedül, hanem egy munkacsoport – a tiszta magyar szóra törekedtek, „a magyar nyelvnek szólásának módját” követték. Megvalósul e fordításban a kálvini hozzáigazítás elve: olyan nyelven kínálja önmagát e szöveg, amely mindenki számára érthető, olvasható, hiszen az a célja, hogy mindenkihez elérjen. Ez azonban sajátos és nehéz feladat; a jelentések kettős természetének megnyilatkozása. A hiteles bibliai nyelvben mintha a krisztusi kettős természet mutatkozna meg: Krisztus egyszerre volt földi ember és isteni természetű, s ugyanígy a bibliai nyelvnek egyszerre kell kifejeznie a hétköznapi valóságot (ez a megszokott, ismert, elsődleges jelentés) és az elvont fogalmakat (ez az elvont, gyakorta új értelem) – hétköznapi szavakkal kell megneveznie az elvont, teológiai fogalmakat, illetve magát a szentet. Miként Reményik Sándor fogalmaz: a bibliafordítók az „Igének kerestek magyar igéket”.

Tolcsvai Nagy Gábor a bibliai nyelv emergens jellegéről beszél, a fogalmi kiterjesztésekről, az új jelentések képződéséről. Példaként az *atya*, *apa*, *fiú*, *úr* szavakat említi – ezek a köznapi szavak fokozatosan elvont jelentést kaptak (a családfő jelentésből az Isten megnevezése lett stb.). Gondolhatunk az *ige* szóra is, amelynek jelentései ezek: Isten beszéde, tízparancsolat, Isten törvénye általában, szó és törvény, illetve a Fiú, Jézus. Ugyanígy más értelmet (is) kapott pl. a *megváltás*, *kegyelem*, *tanítvány*, *szövetség* vagy *törvény* szó. Ezeknek a kifejezéseknek az elvont (az eszmei-erkölcsi valóságra vonatkozó) jelentéseit a bibliai narratíva hozta létre, ezáltal lett a szókincs része. Számos esetben tehát bővült, gazdagodott a jelentésszerkezet, így gazdagodott a nyelvi készlet, sok jelentésre egyéb értelmek rakódtak. Ezek a jelentések aztán rögzül-

tek, beleszervesültek a nyelvhasználói tudatba, a nyelvbe – mert a teljes, igen hosszú szövegben következetesen ismétlődtek, ezalatt megismerhetővé váltak, a nagy szövegegész során gyakoriak, bizonyos értelemben szokásossá lettek. Ráadásul itt találkozhatt az olvasó először a teljes szöveggel magyarul, itt tárult fel előtte a maga egészében az összefüggésrendszer, mai szóval a hálózat (jelentéshálózat, fogalmi hálózat). A bibliai nyelv ezekkel a szemantikai kiterjesztésekkel – nevezhetjük ezt tapasztalatokon alapuló intellektualizációnak is – gazdagította (mégpedig hosszú távon) a nyelvet. S ez a hatás nyilvánvalóan ma is élő.

Élő a Károli-Biblia nyelve azért is, mert alkalmassá tette a magyar nyelvet mindennek a kifejezésére, hiszen az a nyelv, amely megfelelőnek (képesnek) bizonyult az Isten ígéjének közvetítésére, az isteni történet, a krisztusi történet elbeszélésére, bizonyára alkalmas a világ egyéb dolgainak a bemutatására is. Megméretett a legmagasabb mércével, igazolta referenciális alkalmasságát, azt, hogy elmondható, kifejezhető rajta, általa *a legnagyobb* is. Károli (és a munkacsoport) ugyanis „A Legnagyobbak fordítója volt / a Kijelentés ős-betűire alázatos nagy gonddal ráhajolt” – írja Reményik Sándor.

Hiszem, hogy a közvetítő nyelv meghatározza a világképet; az isteni történetet ebből a nyelvből, ezen a nyelven ismerjük, s ez befolyásolja is a képünket róla. Maga a téma hívja elő a nyelvet, a stílust, a hangulatot. Mivel ez a nyelv a hordozója ennek a fontos (a legfontosabb) és mindent átfogó, mindennel érintkező témának, élő nyelvként él bennünk, s meghatározza a beszédmódunkat. Nemcsak a stílusa, formája, hanem az elsősége miatt is. És később ezt a fordítást csiszolgatták, módosították az utódok, az utókor írói, ez volt a későbbi bibliafordítások alapja is. Így ez a nyelv továbböröklődik, s mindig élő lesz, merthogy ez az Isten ígéjének nyelve. Ezért sem kerülhette meg a Károli-Bibliát a katolikus Babits (a *Jónás könyve* írásakor), nem kerülhette meg Ady vagy mások sem. Említhetjük Juhász Gyulát, Tóth Árpádot, Németh Lászlót, Móricz Zsigmondot, Áprily Lajost, Dsida Jenőt, Kodolányi Jánost, Sütő Andrást, Kányádi Sándort. Mert aki az Isten ígéjéről, annak nyelvén beszél, az valamilyen módon mindig Károli nyelven is beszél. Ez pedig a nyelvi egységesülésben is fontos tényező.

És élő a Károli-biblia nyelve az erőfeszítés, a máig példázatos munka, hit, a motiváció miatt, amellyel Károliék létrehozták. A bibliafordítás a magyar nyelv szentesítésének munkája volt. S nehéz feladat: először Bártfán akarták kinyomtatni az evangélikusoknál, végül Vizsolyban sikerült, Mantskovit Bálint nyomdájában, Rákóczi Zsigmond támogatásával, katolikus ellenhatásban, titokban, küldetéses munkával. A katolikus ellenhatás folyamatos veszélyt jelentett, óvatosságra, titkolózásra intett. Csak egy adat: Fegyverneki Izsák, a pataki kollégium tanára 1589 tavaszán hosszú levelet küldött Bázélbe egykori teológiai professzorának (Johann Jakob Grynaeusnak). Minden fontos és kevésbé fontos dologról beszámolt, de arról nem, hogy alig kb. 40 kilométerre készül az első teljes magyar bibliafordítás. Németh László ezért írja, hogy az erőfeszítés, mely a művet létrehozta, az alkotásnak magasabb hitele, mint a pon-

tosság és a szépség. A Károli-Biblia a hit, az ellenállás nagy munkája, fordítói a bibliafordítás első hősei.

Károli előjáró beszéde és kommentárjai közvetlenül is tanúsítják, hogy valóban „Isten nevét segítségül híván” dolgozott, hitt a Szentírás isteni ihletettségében. És tudta, hogy milyen értéke, hatása van a Bibliának: „az Evangélium tisztán prédikáltatik, melynek általa az Szentlélek Isten hütöt gerjeszt mibennünk, hogy az mi lelkünk békességes legyen Istennel. Ez az belső lelki bódogság és békesség felőlhaladja a régi testi békességet. És az Isten bár ostromozzon külsőképpen bennünket, az mint neki kedves, csak az Ő szent igéjének kenyerét ne vegye el közülünk”. „... szabad mindenkinek az Isten házába ajándékot vinni. Egyebek vigyenek aranyat, ezüstöt, drágaköveket, én azt viszem, amit vihetek, tudniillik magyar nyelven az egész Bibliát”. Ez a körülmény (a nehézségek, a veszély, az elsőség, a motiváció) adja meg a Károli-Biblia hitelét.

Mai napig megőrződött nyelvünkben a Károli-Biblia sajátos zamata. A revideált fordítás készítői is arra törekedtek, hogy a szöveg ódonszerűségét, bibliai zamatát megtartsák; mert a fordítás attól is hiteles, hogy sajátos „ízzel”, hangulattal közvetíti Isten igéjét. Németh László így ír erről: „A bibliában a gondolatok sorakoztatásmódja a vers. A mondatok rövidke és egyszerűek. Csak követni kell a fő- és mellékmondatok összeillesztését, s már kialakult a biblia hullámvázása, az a félig értelmi, félig zenei ritmus, amelyet a legügyetlenebb fordító sem ronthat el egészen. Aki szóról szóra, mondatról mondatra követi a bibliát, verset írt, anélkül, hogy verset akart volna írni.” A Károli-stílus hitelesen vált magyarul is bibliás beszéddé. S ez az eredeti és a fordítás által is megvalósult bibliás stílus alkalmas lett az elterjedésre. Ezért történhetett, hogy – ismét Németh Lászlót idézzük – „a szószékről lenyúlt a mindennapok szóhasználatába, s az egyszerűbb emberek képzeletkincsébe is. Száz kiadásában egyre mélyebb gyökeret eresztett belénk, s odakerült parasztapáink almáriomára s nagyanyánk papaszemtokja alá”. Így lett a Károli-biblia élő nyelv, irodalmi nyelvünk forrása. Szilágyi Ferenc ezekkel a magasztos, lényeglátó és lényegláttató szavakkal méltatja Károlit és művét: „négy száz éve szövőd fénybe a nyelvet, a hont!”¹

¹ A 2014. június 21-én a PIM széphalmi Magyar Nyelv Múzeumában az Anyanyelvi Konferencia – A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága „Irodalmi nyelvünk szülőföldjén” címmel rendezett esszékonferenciáján elhangzott előadás szerkesztett szövege. FELHASZNÁLT IRODALOM: Németh László: A vizsolyi biblia. Az én katedrám. Tanulmányok. Bp., 1969. 99–104. - Tolcsvai Nagy Gábor: Kálvin és a Károli-biblia nyelve. Magyar Tudomány, 171. évf. 2. sz. 2010. 152–158. - Szathmári István: A magyar nyelv tudatosodásának útja a Halotti Beszédtől a felvilágosodás kezdetéig. Széphalom 5., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1993. 27–37. - Szathmári István: A zempléni-abaúji régió és anyanyelvünk. Széphalom 18., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2008. 29–33. - Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor. Válogatta, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Szabó András, Bp., Neumann Kht., 2006. - Szilágyi Ferenc: Vizsoly '90. Széphalom 4., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1992. 102.

A. MOLNÁR FERENC

A Biblia jelentősége a magyar nyelv történetében

A kereszténység fölvételével a magyarság számára a Biblia rendkívüli jelentőségű lett.¹ Bár az egyház hivatalos nyelve a latin, és az egész írásbeliség Magyarországon is először általában latin nyelvű, mégis számos egyházi tevékenység anyanyelven folyt, például a prédikáció, a gyónás, fogadalomtételek. S nyilvánvaló, hogy a magyarsággal is a keresztény, a bibliai tanítást csak anyanyelvén lehetett megismertetni. Ez a magyar nyelv számára történetének eddigi legnagyobb kihívását jelentette: egy jó részt új – és eltérő földrajzi-történelmi

háttérből származó – gondolatvilágot kellett kifejeznie. Ami az ehhez szükséges sajátos szókincset illeti, azt egyrészt a magyar nyelv ősi, finnugor eredetű szavai, valamint korai kölcsönszavai adták, olykor új jelentést is kapva vagy képzőkkel ellátva, összetételt alkotva; másrészt újabb jövevényszavak, elsősorban szlávok és latinok.

Példák ősi szavakra és a honfoglalás előtti ismeretlen-bizonytalan eredetű szavakra, illetve (főleg ótörök) jövevényszavakra, avagy mindezek képzett vagy összetételben szereplő alakjaira: *áld(oz)(at)*, *Atya* 'Isten' jelentésben, *(meg)bocsát*, *boldog*, *Boldogasszony*, *bűn*, *egyház* ('templom' jelentésben is), *húsvét* (szerb-horvát vagy latin mintára alkotott tükörszó), *imád*, *irgalom*, *Isten*, *kegyelem*, *lélek*, *menny(ország)*, *ördög*, *szövet-ség*, *(fel)támad*, *Úr* 'Isten', *üdvözülni*, *tanítvány*, *(meg)vált*, *vasárnap* stb. Honfoglalás utáni jövevényszavak; szlávok: *kárhozik* (a szláv *kár* szóból latin mintára alkotott tükörszó), *kereszt*, *keresztel*, *keresztény* (*keresztyén*), *malaszt* 'kegyelem', *pap*, *pokol*, *szent*, *péntek*, *szombat*, *szövétnék*); latinok: *advent*, *ámen*, *angyal*, *evangélium*, *óra*, *Paradicsom*, *próféta*, *templom*, *testamentum*; németek: *böjt*, *péllda* 'példázat, hasonlat', *zsoltár*; olasz vagy né-

¹ A negyedik anyanyelvi juniálison, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának esszékonferenciáján 2014. június 21-én, Széphalmon A Magyar Nyelv Múzeumban elhangzott előadás némileg bővített szövege. Részben megegyezik a következő cikkel: A Biblia és anyanyelvünk (Tekintettel Szenci Molnár Albert zsoltárfordításaira is). Sárospataki Füzetek, 2009. 1. sz. 57–64.

met: *püspök*; vándorszó (több felől is jöhetett: pl. latin, német, olasz, valamelyik szláv nyelv): *oltár*, *pünkösöd*; belső keletkezésűek különböző eredetű elemekből: *anyaszent-egyház*, *nagypéntek*, *Szentlélek*, *szentírás* stb.

A jövevényszavak nemegyszer közvetítéssel kerültek hozzánk, például latin szó szláv nyelveken vagy szláv szó a németen keresztül. S a bibliai szó- és kifejezőkéssz-lethez járul több más, ugyancsak az egyházi tevékenységhez kapcsolódó különböző eredetű szó, nyelvi szerkezet: *apáca*, *barát* 'szerzetes', *búcsú* 'bűnbocsánat, zárándok-lat', *ereklye*, *fráter* 'szerzetes' *gyón*, *káptalan*, *karácsony*, *keresztre feszít*, *kolostor*, *lecke* 'szentlecke, bibliai textus', *mise*, *ostya*, *szerzet(es)*, *zárándok(ol)*, *zsoltosma* stb. Mind-egyik szóról, persze, bővebben lehetne beszélni, írni. *Egyház* szavunk például összeté-tel, e formájában tehát belső keletkezésű. *Ház* utótagja finnugor eredetű (eredetileg egyfajta kunyhót jelenthetett), előtagja a honfoglalás előtt, a vándorlások idején át-vett, föltehetőleg ótörök jövevényszó (*id* ~ *üd* 'szent') palatalizált (jésített) és nyíltabb magánhangzójú változata, s összefügghet az *üdül*, *üdvözül*, *ünne*p (< régi *idnap* ~ *üdnep*) szavaink tövével, illetve előtagjával. A 4. parancsolat egyik korai lerövidített formája is: „Ünnepet *üdülj* (> *ülj*)!” 'Szenteld meg az ünnepnapot!'. Az *egyház* szó ere-deti jelentése tehát szent ház, azaz 'templom' volt, amit ma is őriz *székesegyház* sza-vunk, illetve az olyan, a templomáról adott helynevek, mint *Nyíregyháza*, *Kiskunfél-egyháza*, *Egyházaskozár* stb.

Ugyanakkor számos bibliai, egyházi szöveg magyar fordítása, alakítása a szöve-gek bonyolultabb, emelkedettebb stílusú szerkesztését is megkívánta, s magával ho-zott, kialakított egy sajátos fráziskészletet is. Így a közvetlen vagy közvetett bibliai hatás szinte a honfoglalás utáni időktől fogva utat talált a magyar nyelv szó- és szó-láskészletébe, valamint kifejezési módjába. Legkorábbi, másolatban fennmaradt, latin mintákat-eredetiket követő szövegemlékeink is bibliai témájúak, a Halotti beszéd (1192–1195 között) a teremtés és a bűnbeesés történetét mondja el, s a temetendő ha-lott üdvözülését kérő imádságra hív fel. Az Ómagyar Mária-siralom, az első ismert magyar vers (1300 körül) pedig a Krisztus kereszttje alatt álló Mária fájdmát írja le, s szó szerint is utal a bibliai Simeon prófétára s Mária általa megjövendőlt fájdmára (vö. Lukács 2: 25, 34, 35). Több bibliai gyökerű, vonatkozású kifejezés, formula pedig már a Halotti beszédben² is megtalálható: *pur es chomuv uogmuc* (*por és hamu vagyunk*; vö. 1Mózes 18: 27); *halalnec es puculnec* (halálnak és pokolnak, vö. pl. János Jelenések 20: 13, 14), *ovdonia es ketnie* (oldania és kötnie 'a bűn alól feloldozni vagy azt megkö-tni, nem megbocsátani', vö. Máté 16: 19), s szinte egy egész bibliai mondat is: „ysa kí nopun emdul oz gimilstwl. *halalnec halaláál holz.*” (vö. Vizsolyi Biblia, 1Mózes 2: 17: „Mert valamely napon abban [a gyümölcsben] ejendel, *halálnak halálával halsz.*”) A *ha-lálnak halálával halsz* hármas figura etymologica a héber eredetiben és a latin fordítás-

² Itt és a továbbiakban a Halotti beszédben a régies, felül hosszú szárú *s*, illetve alul hosszú szárú *z* betűt a mai alakok-ra írom át, a ma nem szokásos mellékjeleket és ékezeteket pedig elhagyom. A máshonnan (pl. a Vizsolyi Bibliából) való idézeteket viszont a korabeli, illetve a szöveg szerinti kiejtésnek megfelelően, de mai helyesírással közlöm.

ban (Vulgata) kéttagú (ez utóbbi: *morte morieris*). A sajátos magyar szerkezet kiforrottságát nemcsak ez az egymástól négyszáz évnnyire lévő két adat bizonyítja, hanem sok XVI. századi és későbbi előfordulása: kódexekben, bibliafordítás-részletekben (több helyen, főleg: 2Mózes 21, 3Mózes 20, Máté 15: 14), sőt lejegyzett beszélt nyelvi szövegben is. (Pl.: Jordánszky-kódex, Érdy-kódex, Pesti Gábor evangéliumfordítása, Hel-tai Gáspárék közel teljes bibliafordítása, Erdélyi magyar szótörténeti tár.) Mint ahogy a másik három említett kifejezésre ugyancsak számos korai adatunk van, sőt – ha szintén ritkább használattal is –, ezek is máig élnek.

Az egyházi, a bibliai tanítás magyarul kezdetben túlnyomó részben szóban hangzott, nyelvileg is főleg így követte a latint, és így formálódott, s csak igen ritkán írták le. A köznép, a világiak, sőt az apácák legtöbbje és a szerzetesek egy része is még hosszú ideig csak az anyanyelvükön és szóban érthették a tanítást, mert nem tudtak latinul, és így olvasni, írni sem. A templomokban, az egyházi gyakorlatban elsősorban a legalapvetőbb, valamint az ismertebb bibliai, egyházi szövegeket magyarálták (miatyánk, apostoli hitvallás, tízparancsolat, evangéliumi részletek). *Magyaráz* szavunk korai jelentése is a 'magyar nyelvre átültet, lefordít'. Például a Székelyudvarhelyi kódexben (1526) ezt írják az *amen* szóról: „Ez képpen *magyaráztatik*, ha mondanád bizonyval, Avagy híven, Avagy úgy legyen”. Alakilag pedig a *magyaráz* a *magyar* névszóból való képzés. Az ismertebb szövegek magyar lejegyzései már a szóbeli tanításban, használatban létrejött jelentős nyelvi egységesülésre, csiszolódásra is támaszkodhattak, ezt mutatják a XVI. század elejéről fennmaradt első másolatok is. Említsük meg a miatyánk szövegét (Máté 6: 9–13; s ld. még Lukács 11: 2–4), amely a legutóbbi időkg, illetve mindmáig részben megőrizte archaikus voltát (pl.: „Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben”; s nem, vagy csak újabban: „Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy”; és nem: „Mennyei Atyánk”).

A nyolc boldogság szövege (Máté 5: 3–10) is a legtöbb kódexbeli idézetben, korai bibliafordításban szinte azonos vagy kevéssé tér el. Ebből idézünk: Münchener kódex (1466): „Bódogok kegyesek, mert ők bírják a földet. Bódogok, kik sírnak, mert ők megvigasztaltatnak”; Döbrentei-kódex (1508): „Bódogok kegyesek, mert ők földet bírják. Bódogok, kik sírnak, mert ők vigasztaltatnak”; Jordánszky-kódex (1516, 1519): „Bódogok az kegyesek, mert ők bírják az földet. Boldogok, kik sírnak, mert ők megvigasztaltatnak”; Debreceni kódex (1519): „Bódogok a kegyesek, mer ők bírják a földet. Bódogok, kik sírnak, mert ők meg vigasztaltatnak”; Vizsolyi Biblia (1590): „Bódogok az kik sírnak, mert ők meg vigasztaltatnak. Bódogok az alázatosok, mert ők örökség szerint bírják a földet”; Káldi-fordítás (1626): „Bóldogok a szelídek, mert ők bírják a földet. Bóldogok, a kik sírnak, mert ők meg-vigasztaltatnak”; stb. (S lásd még például az 1975-ös új protestáns fordítást is: „Boldogok, akik sírnak, mert ők megvigasztaltatnak. Boldogok a szelídek, mert ők öröklük a földet”. Itt ugyanez a szöveg megmaradt az 1990-es javított és a 2014-ben revideált új fordításban is.)

Tudjuk, a kötelező vasárnapi templomba járást már Szent István elrendelte, a Kálmán király kori esztergomi zsinat (1100 körül) pedig részletesebben határozott a prédikációk tartalma felől: a nagyobb templomokban – évenkénti beosztásban – az evangéliumok, a Biblia egy-egy szakaszát kell magyarázni, a kisebbekben pedig az apostoli hitvallást és a miatyánkot. Különösen ez utóbbi tény természetesen arra is rámutat, hogy alaposabb bibliaismerettel ekkor általában még nem számolhatunk. A kódexek korában (a XV. század vége, a XVI. század első harmada) aztán már a Biblia számos könyvét is lefordították, sőt következtethetünk korábbi elveszett fordításokra is. A Jordánszky-kódex (1516, 1519) fordítója azonban például Mózes 2. könyve 25. része végén (a Szent sátor és felszerelésének elkészítésére vonatkozó utasítás) még mentegetőzik a számára nehéz szöveg magyarításának elhagyása miatt: „Ett két kapitulum hean vagyon... kinek értelme és magyarsága semiképpen én elmémbe nem fér, de egyébtől sem érthetöm”. Illetve később a 36.-tól a 40.-ig terjedő rész is (a Szent sátor és berendezése, a papi öltözetek elkészítése) igen nagy mértékben, mintegy fél-oldalnyira van lerövidítve: „és megcsinálták mind takácsmú szerint, mind kovácsmú szerint”.

A Biblia ismeretét, hatását a reformáció jóval tovább növelte. Tanai, szövege heves vallási, társadalmi mozgalmak középpontjába kerültek. A könyvnyomtatás feltalálása, az iskoláztatás fejlődése révén pedig sokkal könnyebben hozzáférhetővé lett. A XVI. század harmincas éveitől magyarul is egyre-másra nyomtatják ki a Biblia kisebb-nagyobb részeit: Komjáti Benedek Szent Pál leveleit (1533), Pesti Gábor az evangéliumokat (1536), Sylvester János, illetve Félegyházi Tamás az Újszövetséget (1541, ill. 1586), Benczédi Székely István a Zsoltárok könyvét (1548), Heltai Gáspár és munkatársai majdnem a teljes Bibliát (1551–1556), Melius Juhász Péter pedig az 1560-as években néhány ószövetségi könyvet és az Újszövetséget fordítja le (ez utóbbiból nem maradt fenn példány). A mohácsi vész után három részre szakadt ország viszonyai magyarázzák, hogy a teljes Biblia magyarra fordítására egészen a XVI. század végéig nem került sor. Északkelet-Magyarországon Károlyi Gáspár gönci esperes vezetésével egy kis közösségnek néhány főúri pártfogótól támogatva sikerült ezt a nagy munkát véghezvinnie, s 1590-ben Vizsolyban kinyomtatnia. Az egyik támogató Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem volt, amint azt a Szerencsen 1609. január 21-én elhangzott temetési prédikációjában Miskolci Csulyak István helybeli református lelkész (később zempléni esperes) szintén belefoglalta: „Mert midőn látta volna egész országunkban való híveknek lelki éhségeket, az élő Istennek Ó és Új Testamentumát, kit mi Szent Bibliának hívunk, mely még magyar nyelven egészen nálunk nem vala, nagy szorgalmatossággal, sok költséggel, szép világos öreg betűkkel 1590 esztendőben Vizsolyban kinyomtatatta”.

A Vizsolyi Biblia – Németh László szavaival – főleg a reformátusság körében egyre mélyebbre hatolt „tudósok, urak és nép rétegeibe... S a szószékről lenyúlt a mindennapok szóhasználatába s az egyszerűbb emberek képzetkincsébe is. Száz kiadásában egyre mélyebb gyökeret eresztett belénk, s odakerült parasztapáink almáriumára

Ady és Babits. Székely Aladár felvétele

s nagyanyánk pápaszemtokja alá”. Az eredeti Károlyi-féle fordítás, a XVI. század legnagyobb, kétkötetes magyar nyomtatványa nyelvi színvonal tekintetében lényegében nem emelkedik ki a korabeli egyházi irodalomból. Azáltal azonban, hogy a teljes Bibliát elsőként közvetítette, egyedülálló teljesítmény, s a hibákat általában fokozatosan kiküszöbölő, az erényeit pedig megtartó javított, majd revideált kiadásai máig használatosak, a magyar műveltségre, irodalomra és nyelvre, a kialakuló nyelvi normára minden más könyvnél nagyobb hatással volt.

Annak a megállapítása, hogy a (Károlyi-)Biblia nyelve, stílusa esetenként hogyan épült be az irodalmi művekbe, valamint a beszélt és írott nyelvbe, még jórészt a jövő feladata. Úgy látszik, hogy a biblikus stílus sokszor szinte a régivel, az archaikussal egyenlő. A Biblia ugyanis az egyetlen olyan folyamatosan használt könyv, amely modernizált változataiban is megőrizte a stílus bizonyos régiségét. Ez nyomot hagyott az egyházi nyelvben is, az újabb szépirodalomban pedig egyfajta stíluselemmé lett. Amikor Pál apostolnak Timóteushoz írt második levele nyomán egy verscímében Ady azt írja, hogy *A harcunkat megharcoltuk*, vagy amikor Babits a Jónás könyve című művében bibliai hangot üt meg („Monda az Úr Jónásnak: »Kelj fel és menj | Ninivébe, kiálts a Város ellen!«”), a mondandónak archaikus, ünnepélyes színezetet ad. S figyelemre méltó, illetve jellemző, hogy nemcsak a református vallású Ady, hanem a katolikus Babits is Károlyi(ék) szövegét használja, mégpedig az 1908-as revízió előtti, az eredetihez képest viszonylag kevésbé módosított 1873-as szöveget. Székely Aladár, a neves fotográfus készített Adyról és Babitsról egy többször publikált fényképet, amelyen egy nagy könyvet együtt olvasnak: ez a Károlyi-féle Biblia.

A Biblia nyelvi befolyása kétségtelenül a szó- és szóláskincs, valamint a stílus terén a legerősebb. Csűry Bálint, a Debreceni Egyetem magyar nyelvész professzora 1940-ben publikálta református szülőfalujának, a Trianon után Romániához került szamosháti Egrinek azokat a szavait, neveit, szólásait és közmondásait, amelyek a Károlyi-féle Bibliából erednek. Ezeket – egy-két más vidékről valóval kiegészítve – vagy száz szócikkben és másfélszáz szótári egységben közölte. S nyilván Csűry gyűjtése sem teljes.

Legelső példája: *eküdelek Ábrahám kebelibe* 'elhúzom a nótádat, eloltom a gyertyádat'. A kifejezés, mint ismeretes, Lukács evangéliumára (16: 22, 23) megy vissza, amely szerint Lázárt, a megvetett koldust holta után az angyalok Ábrahám ősatya kebelére, az üdvözülendők közé viszik. (A Halotti beszédben pedig a hívek azt kéri Istentől, hogy az elhunyt lelket Ábrahám, Izsák és Jákób kebelében, azaz az ő meghitt körökben, tehát a mennyországban helyezze el.) Lázár neve különben köznevesült is, a szegény, nyomorult koldust értik rajta: „Édes fiam, be nagy *lázár* lettél ezen a világon!” Az *égbekiáltó vétek* szószerkezet és maga az *égbekiáltó* melléknév meg például Mózes első könyvével függ össze. A testvérét, Ábelt irigységből megöló Káinnak mondja Isten: „A te atyádfiának vére kiált énhozzám a földről”. Káinnak a nevéből lett *kaján* szavunk. Ennek első, 1621-ből való adata világosan mutatja az eredetet: *Kaján, Kajon*: Invidus ut Cain 'irigy, mint Káin'. Egy közösség legfiatalabb tagja azért lehet annak *benjáminja*, mert Jákób fiai között Benjámin volt a legfiatalabb. A nagyon idős embert pedig a Biblia szerint 969 évig élt Methusélah után nevezzük magyarosan *matuzsálemnek*. A héber *gyehenna* 'pokol' szó a magyarba is ebben az értelemben került át. A népryelvben azonban van 'gazember' jelentése is (*vén gyehenna*). Szatmárnémetiben pedig azt a városrészt hívták így, ahol a bordélyház volt.

Utóneveinknek egy igen jelentős része ugyancsak a Bibliából származik: *Ádám, András, Áron, Bertalan, Dániel, Dávid, Fülöp, Gábor, Gedeon, István, Jakab, János, József, Lukács, Márk, Máté, Péter, Pál, Sámuel, Simon, Tamás; Anna, Erzsébet, Eszter, Éva, Judit, Lea, Mária, Márta, Magdolna, Rebeka, Sára, Zsuzsanna* stb. Ezeknek a keresztnemeknek (is) a legtöbbje családnévként szintén élhet, illetve helynevekként, azok részeként is (a templom védőszentje vagy a birtokos után nevezve): *Andrásfalva, Bethlen* (hely és személynév < Betlehem), *Erzsébetfalva, Fülöpszállás, Hosszúpályi, Monostorpályi, Mária-pócs* (vö. *Pál*), *Nagymihály, Sajószentpéter, Somorja* (< Szent Mária), *Tamási* stb.

S a külföldi földrajzi nevek közül is sokkal először a Biblia ismertetett meg bennünket: *Asszíria, Athén, Babilon, Betlehem, Egyiptom, Etiópia, Eufrátesz, Ciprus, Izrael, Jeruzsálem, Jordán, Júdea, Libanon* (a hegység), *Korinthosz, Kréta, Macedónia, Mezopotámia, Názáret, Nílus, Róma, Szíria, Thesszalonika, Tigris* stb. Mint ahogy az ottani valóság számos elemével is (*áspiskigyó, cédrus, fáraó, mirha, skorpió, tömjén, zsinagóga* stb.) Természetesen ezekkel már csak később, a Biblia alaposabb és részletesebb ismerete által.

Egy-egy bibliai szót vagy fordulatot a magyar nyelv néha többszörösen is *a saját képére formál* (ez is bibliai kifejezés). Sisera (Sziszera) kánaáni hadvezér volt, akit a zsidók végül megvertek (l. Bírák könyve, 4. rész). *Sisera* had szavunk azért jelenthet za-

josan tóduló embertömeget, gyermeksereget is, mert a magyarban Sisera nevét zajongást kifejező hangutánzó jellegűnek érezték, s majd a szónak más alakváltozatait is létrehozták: *siserehad*, *zsizserehad*, *zsizserahad* stb.

Szólásaink, állandósult szószerkezeteink közt szintén igen sok a bibliai eredetű, vonatkozású: *bábeli zűrzavar*; *irgalmas samaritánus*; *kő kövön nem marad*; *mossa kezeit*; *őrizi, mint a szeme fényét*; *porból lettünk, és porrá leszünk*; *pusztába kiáltott szó*; *salamoni ítélet*; *Sodoma és Gomora*; *tejjel-mézzel folyó kánaán*; *tékozló fiú*; *tiltott gyümölcs* stb. Ugyanez a helyzet a szállóigékkel, közmondásokkal: *Aki keres, talál*; *Aki másnak vermet ás, maga esik bele*; *Ki mint vet, úgy arat*; *Senki sem próféta a maga hazájában* és még sok más a Bibliára megy vissza. Békés István a Napjaink szállóigéi című könyvében közel háromszáz, a Bibliából származó szállóigét, kifejezést számolt össze (l. még pl. *Legyen világosság! Akinek van füle, hallja!*, *Alfa és ómega* stb.). Megjegyzem még, hogy jó néhány, a Bibliával összefüggő szó, kifejezés biztosan idegen nyelvből került a magyarba. Az *ádámkosztüm* és a *bűnbak* például németből való fordítás.

Noha a Biblia magyarításai közül a Károlyi-féle átültetésnek volt messze a legnagyobb jelentősége, nyelvünk bibliai elemei nem mind ebből, s nem mind ennek első kiadásából származnak. És természetesen ez is támaszkodott a korábbi fordításokra, a szóbeli szövegahagyományra is. Bár a korábbi katolikus gyakorlat szerint igen ritkán adták ki, és (a templomon, a kolostorokon kívül) viszonylag kevésbé olvasták, több szállóigénknek Káldi György először 1626-ban megjelent katolikus fordítása az alapja, valamint a latin nyelvű Vulgata. Például a *Halála előtt senkit ne dicsérj!* (Sirák 11: 29), a *Békesség a földön a jóakarátú embereknek!* (Lukács 2: 14) inkább Káldi szövegére, az *Ecce homo!* 'Íme az ember!' (János 19: 5) a Vulgatára megy vissza. Egyébként sokan a Károlyi-féle Biblián gyakorlatilag annak az 1908-as, már több mint százéves és a maga korában is archaikus stílusú revízióját értik. Amikor az új protestáns fordítás megjelent (1975), Páskándi Géza például kifogásolta, miért cserélték ki a Genézis első mondatában a fordítók az *ég* szót a *menny*-re, aminek szerinte a pontos jelentése, jelentésárnyalata nem illik ide. (Vö.: „Kezdetben teremtette Isten a *mennyet* és a *földet*.”) Véleményére Lőrincze Lajos válaszolt, megírva, hogy itt a *menny* szó szintén jó, s ez szerepelt a Vizsolyi Bibliában és annak későbbi, olykor javított kiadásaiban is, és csak az 1908-as revízió cserélte ki a *mennyet* az *éggel*.

Az először 1607-ben megjelent és azóta több mint százszor kiadott Szenci Molnár Albert-féle zsoltárátültetéseknek a jelentőségéről külön is szólhatunk. Ezek a genfi zsoltároknak, Clement Marot és Theodor Bèze francia nyelvű verses zsoltárparafrázisainak elsősorban Ambrosius Lobwasser német átültetésén alapuló és a francia dalmokra készült fordításai. A Szenci Molnár-zsoltárok a magyar protestáns, református népesség körében a későbbiekben igen elterjedtek, s az egyházi énekkincs egy kivételes gyűjteményévé váltak, s egyben az egyházi, bibliai (jellegű) nyelvhasználat terjesztőivé, megerősítőivé is. Például a *siralom völgye* kifejezés (vö. Zsoltárok 84: 7), a *Tebenned bízunk eleitől fogva*, valamint az *Úgy áll, mint a Sion hegye* szállóige nem köz-

vetlenül a Bibliából, hanem Szenci Molnár Albert zsoltárparafrázisából-fordításából származik (l. 90: 1, 125: 1). A *síralom völgye* aztán Szenci Molnártól került be az 1908-as Károlyi-revízió szövegébe is (a Vizsolyi Bibliában itt *víz nélkül való völgyek* van). Amikor 1882-ben a budapesti református egyháztól Arany János mint tanácsbíró a Szenci Molnár-féle zsoltárok újonnan tervezett szövegét „bírálat és véleményezés végett” megkapta, erre több okból nem vállalkozott. S megjegyezte, azt hiszi, „Molnár elég lett volna egészen szokatlan archaizmusaitól megszabadítani; mert az ő szövegét a nép már szinte egyenesen Szent Dávidénak tartja, úgy tiszteli”. Nagyjából ugyanerről az időről Csúry Bálint is azt mondja említett cikkében, hogy Szatmár megyei szülőfalujában „nem volt szükséges a híveknek énekeskönyvet vinni a templomba, mert az énekeket mindenki könyv nélkül tudta”. Ők, gyermekek pedig a Zsoltárkönyvből és a Bibliából tanulták meg a folyékony olvasást. S a zsoltárok, mind a bibliai, mind a Szenci Molnár-féle verses átültetések, illetve azok egy része a magyar irodalomra is jelentős hatással voltak. Kányádi Sándort idézzük, aki – kisebbségben élő, erdélyi magyarként is – Egy csokor orgona mellé című versében így vall a Szenci Molnár fordította zsoltárokról: „orgonaszó orgonaillat | ónkarikás ablaktányérok | lépesméz-ízű zsoltár | életem pünkösöd-évszaka | lelkem pünkösdi itala | máig zsongító óborom | nyelvem petőfisándora | albertus molnár”. Alexa Károly Magyar zsoltár címmel (Bp., 1994) egy egész kötetnyit állított össze a régi és újabb magyar zsoltárparafrázisokból, zsoltárszerű vagy a zsoltárok, főleg a Szenci-fordítások hatását mutató magyar versekből. Persze, idővel – sok helyütt már jóval korábban – megváltozott a helyzet: a zsoltárismeret meggyengült, a (református) énekeskönyvekből pedig már korábban és jelenleg is – a nyelvi archaizmusok, a túl részletező leírás vagy az ószövetségi zsidósághoz való speciális és erős kötődés okán – több zsoltárt és/vagy zsoltárversszakot kihagytak vagy a szövegükön (némileg) módosítottak.

A Szenci Molnár-zsoltárok jelentősége, ismerete ma is számottevő, noha lényegesen visszább szorult, úgy húsz-harminc zsoltárra koncentrálódik, és ma elsősorban az aktív vallásgyakorlók megfogytakozott körére, s a múlthoz kötődő főleg protestáns hagyományú értelmiség és szépirodalom egy részére jellemző. Mindenesetre a mai (1948-ban összeállított, majd többször kiadott) magyarországi református gyülekezeti énekeskönyvben (Énekeskönyv magyar reformátusok használatára) mind a 150 Szenci-zsoltár benne van (noha egy jó részüket általában nem éneklik), az 1425 versszakból pedig 1052, és helyenként módosított szöveggel. Az Evangélikus énekeskönyvben (Bp., 1982., és további kiadások) ma hat Szenci-zsoltár van, többnyire versszakkihagyásokkal és a szöveg gyakori módosításával-átírásával. (A 19. század elejéig az evangélikus és az unitárius énekeskönyvek is tartalmazták a teljes Szenci Molnár fordította zsoltárkönyvet.) Egy Szenci Molnár-zsoltár, a 42. („Mint a szép híves patakra...”) első két versszaka szövegmódosítással a római katolikus Éneklő egyház című mai énekes- és imádságos könyvbe szintén bekerült.

A Bibliának a Károlyiék és a Káldi készítette, legelterjedtebb fordításait később nemcsak újítták, javították, hanem különösen a XX. században a Szentírásnak több új teljes és részfordítása is született. Köztük evangélikus fordítások is és az Ószövetség zsidó átültetése. A katolikusok 1973-ban, a protestánsok 1975-ben adtak ki új, általánosan használt fordítást, amit a protestánsok 1990-ben, a katolikusok 2005-ben még javítottak. (A reformátusok azonban tovább használják a Károlyi-fordítás 1908-as revízióját is.) Ezen kívül a katolikusok a Szentírást a Neovulgata alapján is újr fordították, ami „A Káldi-féle szentírásfordítás nyelvén megújítva, javítva a Neovulgata alapján” (Bp., 1997). A protestánsok pedig épp 2014 pünkösdjén mutatták be a javított új fordítás revideált változatát. Egy-két példa az ebben lévő szövegmódosításokra: „Ítéletet tart a nemzetek fölött, megfenyíti a sok népet.” → „Igazságot szolgáltat a nemzetek között, ítéletet hoz minden nép ügyében.” (Ézsaiás 2: 4); „Ha a nyomorúság idején gyenge vagy, kevés az erőd.” → „A nyomorúság idején kiderül, hogy erős-e az, aki annak mondja magát.” (Példabeszédek 24: 10); „Ellenben a ti beszédekben az igen legyen igen, a nem pedig nem, ami pedig túlmegy ezen, az a gonosztól van.” → „Ellenben ha igent mondotok, az legyen igen, ha pedig nemet az legyen nem, minden további szó a gonosztól van.” (Máté 5: 37); „De aggodalmaskodásával ki tudná közületek akár csak egy arasznyival is meghosszabbítani életét?” → „De aggodásával ki tudná közületek meghosszabbítani életét csak egy perccel is?” (Lukács 12: 25); „hanem megüresítette önmagát, szolgai formát vett fel, emberekhez hasonlónak lett, és magatartásában is embernek bizonyult; → „hanem megüresítette önmagát, szolgai formát vett fel, emberekhez hasonlónak lett, és emberként élt;” (Pál, Filippi 2: 7).

Ezek az új fordítások a magyar nyelv szempontjából elsősorban úgy jelennek meg, mint a mai fordítástudomány és bibliatudomány által meghatározott feladat. A nagyobb hagyományú protestáns bibliafordításnak pedig az új átültetésekor (akárcsak az 1908-as Károlyi-revízió) az is az egyik szempontja volt, hogy ott, ahol a korábbi, Károlyi-féle szöveg már beépült a nyelvhasználatba, megszokottá vált, lehetőleg ne, vagy kevésbé változtassanak rajta. Az új fordítások fő célja mindazonáltal az volt, hogy az archaizmusokat kiküszöböljék, csökkentsék, mai magyar nyelven szóljanak, s a Bibliát nyelvileg is közelebb hozzák az azt nem vagy kevésbé ismerőkhöz, az ifjúsághoz is. Megemlítem, hogy a legújabb protestáns fordítású bibliaiszöveg (is) a szöveg-hagyományozódás, s így például a liturgiában is gyakran használt szövegek vagy az úgynevezett aranymondások (fontos, többnyire kívülről tudott igehelyek) esetében új problémát vet fel. Ha – mint tervezik – harminc évenként revideálják a szöveget, egyes már megszokott részek, mondások, kifejezések olykor többször is módosulhatnak. (Másokat pedig a hagyomány megtart, nem változnak.) Az, hogy az új – és összességében mi általunk is határozottan pozitívan fogadott – fordításoknak, revízióknak szorosabban vett nyelvi hatásuk lesz-e, majd csak a jövőben mutatható ki.

Ma a Biblia olvasottsága, ismertsége és nyelvi szerepe a korábbi évszázadokhoz képest Európában, nálunk is, visszaszorult, bár az utóbbi években vannak ezzel ellen-

tétes jelek is. Az európai típusú, elsősorban a zsidó-keresztény hagyományokra épülő, azt magukévá tevő, illetve befogadó kultúrákban azonban a Biblia így is a könyvek könyve, s a jelentősége egyedülálló. A Biblia, amellet, hogy vallási vezérfonal, erkölcsi támpont, az európai, valamint az amerikai kultúrának a legfontosabb meghatározója. A magyar nyelv előző ezeregyszáz évében is folyamatosan jelen volt, s mai anyanyelvünkben szintén él és hat.

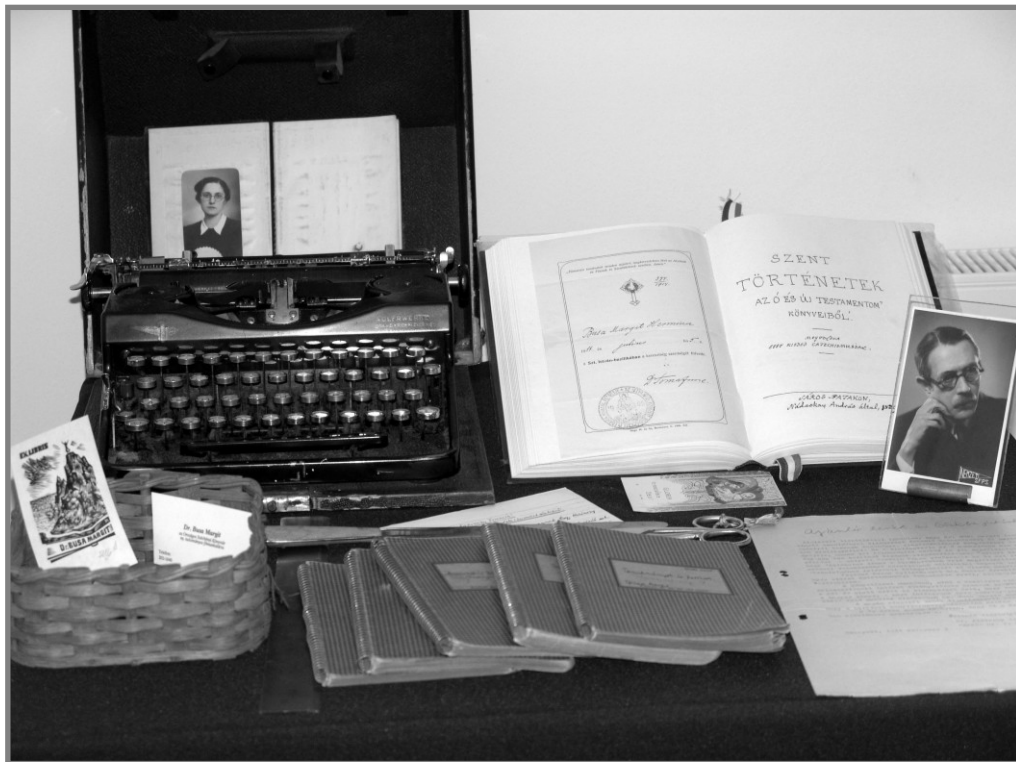
A cikket úgy zárom, hogy – az előbbieket is megerősítendő – Kazinczy Ferencről szólok. Kazinczy (szintén) javallotta, hogy a bibliai történetekkel már a kisgyermek is ismerkedjen meg. Utolsó munkája a Szent történetek az Ó és Új Testamentom könyvei szerint (S. Patakon, 1831.), amelynek már csak a korrektúráját láthatta. Mintegy (protestáns) tankönyvnek, kézikönyvnek szánta, elsősorban gyermekeknek, ifjaknak, de felnőtteknek, öregeknek is. A megírás szándékához a közvetlen indítékot az adta, hogy hallotta, amint felesége Johann Hübner bibliai történeteket ismertető német nyelvű könyvének magyar fordításából olvas fel két legifjabb fiúknak, s nehezen boldogulnak a „vén Hübnert vén nyelvben”³ kiadott fordítással. Nekiállt tehát, hogy átírja. „Egy hét alatt kész vala nálam Hübner úgy, hogy a gyermek egy kevés gyakorlás után saját szavaival elmondhassa, amit olvasott vagy olvastatni hallott”. Ezután aztán ennek alapján is maga állítja össze, dolgozza át, írja meg a saját „Hübnerét”, s a bibliai történetekhez Előszót, Bèvezetést s olykor elmélkedéseket, pedagógiai tanulságokat is fűz. Ezekhez pedig még egy rövidebb – egyházi (szak)irodalom alapján készült – konfirmációi katekizmust és imádságokat tartalmazó részt is csatol. Munkája közben a könyvvel, annak egyes részeivel kapcsolatban tanácsért, véleményért is fordult egy-két barátjához, ismerőiséhez: Kis János evangélikus püspökhöz, íróhoz, Guzmics Izidor római katolikus hittanárhoz, íróhoz, leggyakrabban pedig Somosy Józsefhez, a Sárospataki Református Kollégium tanárához, teológushoz. Végül néhány rész fogalmazványát, kéziratait a könyvben nem használta fel.

Irodalmi munkálkodásában Kazinczy a Bibliáról másutt nem nagyon szól, utolsó, említett könyvéről is csak egy-két levelében ír. Az azonban nyilvánvaló, hogy a választatást, a Biblia ismeretét korábban is igen fontosnak tartotta, ezt iskolafelügyelői és a Sátoraljaújhelyi Református Egyház főgondnokaként (1814–1818) végzett tevékenysége konkrétan is mutatja. Kazinczy említett és egyébként kevésbé ismert könyvét ismét, és az első, kéziratot fogalmazvány fakszimiléjével együtt, valamint alapos kommentárral Busa Margit adta ki. Munkájának Utószavát így zárta: „Kazinczy Ferenc ökumenikus Bibliával tanít minket; fogalmazta református hittel, teljesebbé tette katolikus és evangélikus hit adataival, befejezte katolikus imakönyv könyörgéseit kiegészítve a maga református lelkületű imáival. – Mindez íródott és nyomtatódott a felvilágosodás emberközpontú századában.”

³ A Kazinczy-idézetek levelezéséből valók, pontosabb adataik megtalálhatók Busa Margitnak a felhasznált irodalomban említett könyve Utószavában.

Felhasznált irodalom

- ARANY JÁNOS *hátrahagyott iratai és levelezése*. Második kötet. Bp., 1889. 527.
- BENKŐ LORÁND (Herausgeber): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Band I–II. Bp., 1993, 1994.
- Bibliánk*. A Magyar Bibliatársulat Hírlevele. XIV. évf. 1. sz. 2014. május.
- BOTTYÁN JÁNOS: *A magyar Biblia évszázadai*. 2. átdolgozott kiadás. Sajtó alá rendezte Fekete Csaba. Bp., 2009.
- BUSA MARGIT (szerkesztés, szöveggondozás, utószó, jegyzetek): *Biblia Kazinczy Ferenc szavaival, elmélkedéseivel és imádságaival*. Bp., 1991.
- CSÚRY BALINT: Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához. *Magyar Nyelv*, 1940. 238–248.
- FABINY TIBOR, PECSUK OTTÓ, ZSENGELLÉR JÓZSEF (szerkesztette): *Felebarát vagy embertárs. Bibliafordítások és használatuk a mai Magyarországon*. Bp., 2014.
- HELTAI JÁNOS, GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND (szerkesztette): *Biblia Sacra Hungarica*. A könyv, „mely örök életet ad”. 2008. november 21. – 2009. március 29. Országos Széchényi Könyvtár [Kiállítási katalógus]. Bp., 2008.
- LŐRINCZE LAJOS: *Legyen világosabb. Új Tükör*. 1977. dec. 25., 28. l.
- MADAS EDIT: *Középkori bibliafordításaink*. Iskolakultúra 1998. 1. sz. 48–54.
- MISKOLCI CSÜLYAK ISTVÁN: *Prédikáció Nagyságos Rákóczi Zsigmond temetésén*. Miskolc–Debrecen, 2008. (A kötet Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem halálának 400. évfordulóján jelent meg. Szerk. Dienes Dénes.)
- A. MOLNÁR FERENC: *A Biblia és a magyar nyelv*. In: Uő.: *Anyanyelv, vallás, művelődés*. Kolozsvár, 1999. 7–10. L. még: *Édes Anyanyelvünk* 1981. 4. sz.: 6.
- A. MOLNÁR FERENC – OSZLÁNSZKI ÉVA: *Szenci Molnár Albert zsoltárainak szöveghagyományozódásáról*. A zsoltárok eredeti és a mai magyar református énekeskönyvben levő szövegeinek összehasonlítása (kommentárokkal). Második bővített és javított kiadás. Debrecen, 2012.
- [M.] NAGY ILONA: A Jordánszky-kódex fordítástechnikai sajátosságairól, *Magyar Nyelv* 1981. 41–48.
- PÁSKÁNDI GÉZA: *A templom romjainál*. *Új Tükör*. 1977. márc. 27., 16. l.
- G. SZABÓ BOTOND: *Biblia és olvasás*. Könyv, könyvtár, könyvtáros 2008. 7. sz. 3–16.
- SZATHMÁRI ISTVÁN: *A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása*. In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Szerkesztette Barcza József. Bp., 1990. 184–202.
- TARNAI ANDOR: *„A magyar nyelvet írni kezdik”*. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984.
- TÓTH KÁLMÁN: *Bibliafordítás. Bibliamagyarázás*. Bp., 1994.

Részlet a Busa Margit Könyvtár állandó kiállításából
A Magyar Nyelv Múzeuma, Széphalom
SZIGETI SÁNDOR felvétele

FRIED ISTVÁN

„Körülírttem a régiség bölcsei és poétái állnának...”

Kazinczy Ferenc Szép Literaturája

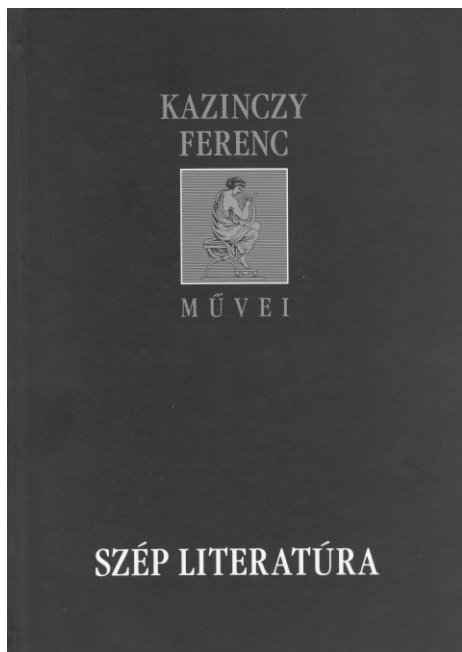
„Te alkotó KLOPSTOCK; és te BODMER, a ki BREITINGER-rel együtt
kinyújtánád a Critica szövétnekét, ellenébe azon ál világoknak
mellyek posványra s kopár pusztaságra csalogatnak.”¹

Nemcsak az a különféle törekvéseknek és irányoknak furcsa egybeesésével jelölhető „fordulat”² érdemel figyelmet, hogy Kazinczy összegyűjtött műveinek (fordításainak) első kötetei a *Mondolat* megjelentetését követő évben, szinte egymásra vonatkozathatóságukat sejtetve láttak napvilágot, hanem mindenekelőtt az, hogy – annak ellenére, hogy többségében nyelvileg hív átültetésekről számolhat be az elemző kutatás – e fordítások szinte mindegyike érvként, igazolásként működik abban a küzdelemben, amelyet szokásosan nyelvújításnak nevezünk meg. S bár irodalmi alkotások minősítésében a létrehozott nyelviség (beleértve a terminológia használatát) messze nem mellékes tényező, a művek (a fordítások) összeválogatása, ezeknek a válogatásoknak első-sorban levélbeli indoklása, az elkészült újabb változat viszonyulása a korábbi szövegekhez (Goethe vagy Gessner, a Bácsmegyei vagy Lessing esetében) túlmutat a nyelvújításon; az újítás az irodalmi elgondolások külső körén látszólag a szavak, a szerkezetek újszerűségének látványos előtérbe léptetésével határozható meg.

Am nem csupán ezzel! Az ezt is magába foglaló irodalom- és ízlésszemlélet az eddig létező-ható irodalomképzetekhez képest azok erős átszerkesztését, s végül is a kilenc kötetben létrehozott opus egészének szinte minden részletre kiterjedő megtervezettségét, egy új irodalomtervezői igény realizálását, visszavonhatatlanságát, megkerülhetetlenségét megvalósítani akaró szerzői magatartását dokumentálja. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az 1816-ra végső formáját elnyert reprezentatív gyűjtemény összességében jóval több, mint az egyes kötetek „matematikai” összege. A kilenc kötet körül ki-

¹ Mind a főcím, mind a mottó lelőhelye: *Kazinczy Ferenc Művei. Szép Literatura. S. a. r. Bodrogi Ferenc Máté*. Debrecen, 2012. 304. E kritikai kiadáskötet jegyzetelése igen takarékos, nem kívánja helyettesíteni a kutatást. Ez a szótári részre is vonatkozik. A kötet használatakor segíthet SZILY KÁLMÁN szótára: *A magyar nyelvújítás szótára*. Bp., 1902.

² Másutt Kazinczy Winckelmann- s még inkább Goethe-olvasatára összpontosítva neoklasszicista fordulatot emlegetek. Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül. Sátorajújhely–Szeged, 1996. 44–60. A kilenc kötet valójában folytatása Kazinczy e törekvésének, a közölt Goethe-fordítások, a klasszikává stilizálás, a Goethétől sem teljesen független Osszián-énekek tekinthetők olyképpen, mint a neoklasszicista irodalom-elképzelésből induló, oda visszautaló előadásmód változatának próbái.

alakult vita, bírálatok, támadások, elszakadások sorozata egyben a félreértések, meg nem értések, rész-igazságok, nem egyszer partikularitások hangsúlyozódásában tereltek el a figyelmet valami ennél fontosabbról, amely „fontos” Kazinczy fogságát követő irodalmi gondolkodásában kristályosodott ki, polémiáiban vált talán még önmaga számára is jelentékennyé: nevezetesen az, hogy a magyar irodalom és irodalmi nyelv története nem folytatható ott, ahol 1794-ben kényszerből abbamaradt.³ Hozzáteszem, a kassai *Magyar Museum* és az *Orpheus* története jelezhetette, milyen (nem feltétlenül kizárólag cenzurális) akadályai adódhatnak az irodalomszervezésnek, egy irodalmi élethez hasonlítható közös munkálkodás megszervezésének. A „helyzet” 1801-re sem lett kedvezőbb, a megfogyatkozott magyar irodalom (Batsányi, Dayka és Szentjóni Szabó hiánya stb.) előtt álló feladatok azonban nem változtak. A kortársi nézőpontból Kazinczy kilenc kötete – nyelvileg – erősen provokatívnak tűnt, a fordításokból kibukó „idegenszerűségek” indokolatlanoknak, az az irodalomrendszer, amely Kazinczy 1801 és 1816 közötti tevékenységében érzékelhetővé, hatni akaróvá lett, elfogadhatatlan volt azok számára, akik mind az irodalmi nyelv tekintetében, mind a kritika bevezetése, mind a Kazinczy képviselte stíluseszmény terén szemben álltak az „európaizálás” címszava alá tömöríthető kazinczys elképzelésekkel. Kissé leegyszerűsítve azt állíthatnám, hogy a pozícióharcok során a kilenc kötet jelentőségére nem derülhetett fény, hiszen a kilenc

³ Az 1. sz. jegyzetben i. m. 1060–1071. A Kazinczy-levelezésből rekonstruálja a kiadás tervezgetésének, megvalósulásának állomásait. Magam e kérdéssel az alábbi kötetben foglalkoztam: Kazinczy Ferenc és a vitatott hagyomány. Sátoraljaújhely, 2012. 23–24.

kötet „elfogadása” egyben reflektálatlan csatlakozást eredményezhetett Kazinczyhoz, ugyanakkor a saját pozícióról (nyelveszmény, irodalomfogalom, önelvűleg-belső fejleményekből építkezés stb.) lemondást; mások (így Kölcsey) a pontosan még nem körvonalazott továbblépés reményében fordultak el a kilenc kötetben megvalósított „irodalom”-tól, elsősorban az „eredeti” versus „fordítás” problémára hivatkozva, ezzel összefüggésben arra, hogy Kazinczy kilenc kötete a fordított szerzők lényegi különfélesége ellenére túlságosan egységesnek hat, nem mutatkoznak fontos különbségek az egyes szerzők között, amikor magyarul megszólalnak. (Ez nem oly vitathatatlan megállapítás, Kazinczy Ossziánját Vörösmarty tudta hasznosítani, míg a Goethe-színművek egy része a magyar irodalom egy üres helyét, a polgári drámáét töltötte ki, a Molière-átültetés nyelve pedig alternatívát kínálhatott Kisfaludy Károly vígjátékaihoz, amelyek meglehetősen sok utánpótlóra leltek.)

Ami azonban végképpen rejtve maradt, s amit az irodalomtörténeti kutatás sem volt képes föltárni, annak fölvetése, Kazinczy kilenc kötete egy, a saját irodalom-elképzelését folyamatosan és következetesen formáló irodalmi gondolkodás zsákutcába jutása-e, ennek bírálata (eszerint?) még a XIX. század hetvenes, nyolcvanas éveiben sem idejét múlta, az akkoriban az ortológiát nem csekély öntudattal vállaló nyelvészek részéről,⁴ vagy a kilenc kötet nem egy eltévelyedésnek, egy önmaga tévedhetetlenségéről meggyőződött, majdnem mániákus szerzőnek magán kezdeményezése, hanem egy hiábával és túlfeszítettségével együtt – végeredményben – sikeres irodalomtervezése, amelynek nem kiemelhető pozitív részletmegoldásai minősíthetők perdöntően fontos irodalmi cselekvésnek, hanem amit úgy nevezhetnék meg, mint a Kazinczy-életműben rendkívül fontos helyhez jutó, az irodalomtervezést gyakorlati példákkal igazoló, irodalomtörténeti szerepre szánt, egy évtizeden át előkészített vállalkozás.

Már az önmagában különösnek és szokatlannak tetszhet, hogy szemben a meghatározott időközökben egy-egy kötet az olvasóközönséget megcélzó szerzői aktivitással, életműtervezéssel, Kazinczy 1814 és 1816 között kilenc kötet áll elő, sorozattal, szinte időt sem hagyva az íróársaknak és az olvasóközönségnek (meglehetősen csekély létszámú volt), hogy elmélyedjenek egy-egy kötet fölkinálta „újítások”-ban, újszerűnek ható nyelvben, világirodalmi vonatkozásban, egymástól távoli szerzőkkel való megismerkedésben, arra végképpen nem, hogy az újra-dolgozásokat az első változattal összehasonlítsák. Még az sem teljesen bizonyos, hogy Kölcsey Ferenc „lasztóczy” leveleiben megfogalmazott elhatárolódása a kilenc kötet tüzes ismeretében készült-e,⁵ arról nem is szólva, hogy a későbbi recenzensek sem elemző szándékukkal

⁴ E kérdésről másutt írok: A Kazinczy-önkép változásai. Széphalom 23., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, (jelen kötetünkben újraközölve). A korábbi szakirodalomból igen fontos: Németh G. Béla: A századvégi Nyelvőr óta (A népies provincializmus kialakulásához). In *Uő*: Mű és személyiség. Irodalmi tanulmányok. Bp., 1970. 465–520, (főleg 478–489).

⁵ Itt vetődhet föl a 9 kötet olvashatósága/olvashatatlansága. Közvetveleg ajánlom töprengésre: Klopstock költői tekintélyét nem ingatta meg a korszakban általánosan hangoztatott állítás, miszerint Messiását inkább dicsérték, mint olvasták. Kazinczynál fordított a helyzet, a Bácsmegyeinek gyötrelmeit, a korszerűsített, a Toldalék révén narratológiailag rétegzettebbé, önreflexivabbá tett változatot majd Heinrich Gusztáv értékeli, már csak azáltal is,

tűntek ki, hanem – talán értve Kazinczy igyekezetét – a vállalkozásban (s nem részleteiben, noha a nyelvi idegenszerűségek gyakran szóba kerültek) veszélyt éreztek, a kilenc kötet képviselte „irány” esetleges diadala kérdésessé teheti mindazt, amit a kötet kortárs recenziói reprezentálnak.⁶

A kilenc kötet megjelentetése különös eseménye a jelességekben egyébként bővelkedő 1810-es éveknek (Csokonai, Berzsenyi és 1820-ra Katona művei jelentek meg), a vállalkozás nagyszabású volta, a fordító sokféle tájékozódása, a műfajok különfélesége, nem egyszer hiánypótló volta vitatásra érdemes anyagot kínált föl, amennyiben irodalmi életről, irodalmi kritikáról számolhatnánk be, ennek hiányában, az irodalmi kritikát sértve-értetlenül, ellenséges indulattal fogadva, marad a már említett pozícióőrzés. A kilenc kötet szűk két év alatt megjelentetett „mennyeisége” lehetetlenítette el, az irodalomtörténet számára is (főleg annak számára), talán csak Váczy Jánost kivéve,⁷ az alaposabb szemügyre vételt, amely nem teljesen bizonyosan, ám feltételezhetően egy jobbindulatú filológiai és nemcsak filológiai értelmezést tett volna lehetővé. Legalábbis annak belátását, hogy a számos részlet ellen emelt teljesen jogos kifogás ellenére a kilenc kötet (mégis) olyan, irodalomtörténeti fejezetként méltatható akció, mely folytathatatlansága miatt maradt saját lehetőségei alatt, viszont megvitatása új irodalmi tereket nyithat meg.

Talán maga, Kazinczy is csupán pályája egy (igazán fontos) állomásának vélte e sorozat kiadását, de ennek meghaladására sem alkalma (kiadója), sem energiája nem maradt; így tervezett, összegyűjtött (egyéb) munkái majd az 1830-as esztendőktől jelennek meg, Toldy és Bajza gondozásában. A kilenc kötet egyfelől összegzi azt, amit Kazinczy nyelvújításának szoktak nevezni, az irodalmi nyelv véglegesnek és végzetesnek szánt elválasztását a köznyelvtől, a három stílusnem érvényesítését a műfaji rendszerben,⁸ másfelől ennek az elitistának⁹ minősített nyelv- és irodalom-elképzelés/tervezés számá-

hogy népszerű könyvsorozatban teszi közzé. Bács megyeinek gyötrelmei. Bev., jegyz. *Heinrich Gusztáv*. Bp., 1878. Olcsó Könyvtár 60. Az 1810-es évek olvasói aktivitása nem az olyan sorozatra irányult, amilyen a Kazinczyé volt. Feltehetőleg a pályatársak inkább csak beleolvastak e kötetekbe (Szemere Pál tán alaposabban, mások kevésbé alaposan), a fordított szerzők népszerűsége (például Sterne-é) mérsékelten növekedett, a Wieland-recepció leáldozóban volt, az 1820-as években (Toldynál és Vörösmartynál visszatér), Gessner sem visszhangzik úgy, mint korábban. Ugyanakkor a fordító személyisége, nyelve az előtérben marad, „ellenpártja” szerveződik (a dunántúliak). Hozzáteszem, Kazinczy túl sokat bízott a kilenc kötetre, a nyelv- és irodalomszemléleti fordulatot az előzményekkel együtt mintegy fél évtized alatt kívánta átfuttatni. S az ezt indokló, alátámasztó kötetek (a tübingai pályairat, a recenziók, a levelek stb.), melyek kiadása tervbe volt véve, különböző okok miatt nem jelenhettek meg – vagy el sem készültek.

⁶ Kazinczy 1820-as évekbeli megítéléséről, illetőleg utóvédharcairól másutt írok. Az 4. sz. jegyzetben i. m, 123–149.

⁷ *Váczy János*: Kazinczy Ferenc élete és kora. I-II. S. a. r. *Kováts Dániel*. Debrecen, 2012. 652–657.

⁸ A három stílusnem jóval látványosabban érvényesíthető a lírában, mint a prózában – és részben a drámában (középfajú színmű). Az Osszián-énekek lírizáló prózája, az Egmontban a polgári és nemesi szereplők beszédének megkülönböztetése egy merevebben egységesítő nyelvelfogás ellen hat, a nyelvi funkcionalitás nem egészen úgy működik, ahogy a költészettanok előírják. Az érzékenység lírizáló-felülpoétizáló eszközei az 1780-as évektől jelentősen nagyobb hatástörténettel rendelkeztek, mint az 1810-es években, bár később sem halnak el, így Bajza elbeszélésében, az Ottiliában is viszszaaköszönnek. Viszont sem a kortársak, sem a kutatás Kazinczy gessneri és ossziáni beszédmódját nem szembeállította egymással, így a különféle felülpoétizálások „természetére” nem derülhetett fény. Az Egmontban alkalmazott tónuskeverés egyébként rést üt a stílusnemesek elválasztottságának rendszerén.

⁹ Az elitizmus vádját csak részben (bár nagy részben) a költő nyelvhasználati jogai, a nyelvszokás uralmát vitató nyelvisége miatt éri Kazinczyt, aki „nyelvújítás”-a során, így a kilenc kötetben sem riadt vissza a tájszavak beemelésétől a szó-

ra követhető mintákkal szolgál, a prózaverstől az útleírásig, a tragédiától a középfajú színművön át a vígjátékig, az elbeszélés különböző fajtáitól a levélregényig. Lényegében a fordító végigjátszotta az epika és a dráma változatait, mindegyikre túlnyomórészt olyan művet prezentált, amely az éppen időszerű európai kánon része, ennek következtében követése, népszerűsítése mindenképpen indokolható. Vagy már korábban beépült a magyar irodalomba.¹⁰ Túlnyomó többségükben élő és/vagy a közeli múltban elhunyt szerzőktől vannak a szemelvények, sugalmazza a dialógusba lépést Európa „vezető” irodalmaival (a némettel, a franciával és az angollal).

S hogy Kazinczy nem volt érzéketlen a korszerű irodalom-felfogással szemben, az alábbi eset is igazolja. Egy korai terve szerint a *Hamlet* újradolgozása is helyet kapott volna a reprezentatív fordítás-együttesben. Amikor ennek realizálására sort kerített volna, mellőzni kívánta az 1790-es, a német színigazgatótól, Schrödertől adaptált darab újrafordítását, és nekikezdett az August Wilhelm Schlegelének (Nagy valószínűséggel Kazinczy volt az első magyar „Schlegel-fordító”), melyet azonban nem fejezett be.¹¹ Viszont a *Hamlet*-átültetés nem található a kilenc kötetben. A régebbi magyar változatot már nem tartotta megfelelőnek, máshová fordult, ráértett a schlegeli tolmácsolás jelentőségére, ám csak találgathatunk, hogy időhiány vagy egyéb ok akadályozta meg a munka befejezését. Még azt is megkockáztatom, hogy miként 1790 körül Kazinczy nem talált „nyelvet” a Werther fordításához (az is töredék maradt), az 1810-es esztendőkből valami hasonló játszódhatott le Schlegel Shakespeare-fordításának tanulmányozásakor.

Mindössze annyit kívántam igazolni, hogy Kazinczy nem volt érzéketlen a korszerű irodalmi gondolkodással szemben; s amikor korábbi vagy jelenkori (irodalmi) divatnak látszott hódolni, mint Gessner, Wieland vagy az Osszián-énekek esetében, akkor – ha a kortársak közül néhányan kevésbé – az utána következők visszaigazolták választásainak helyeselhetőségét. Lényegében az időben távolabbi múlt, Molière vígjátéka nem pusztán kanonikus szerzősége miatt fontos darabja Kazinczy vállalkozásának, a nyelvi természetű indoklás mellett a mai nézőpontból felhozható, hogy az 1820-as, részben az 1830-as esztendőkből dominánssá lett Kisfaludy Károly-vígjáték sem teljesen függetleníthető attól a színjátéktípustól, amelyet Molière, más szempontból Goldoni alapozott meg, s amely közvetítéssel épült be a magyar és általában a kelet-közép-európai vígjátékba, így Kazinczy fordításaival mintegy előkészítette az utat Kisfaludy Károly komédiáinak színvonalasabb befogadása előtt. Még akkor is, ha egy dráma – ki-

vegbe, még csak nem is minden alkalommal a lentebb stílt rétegzendő. A műveltség, művelődés eszméje és eszménye az „európaizálás”-t célozta meg, a népnevelést, iskoláztatást, a kulturálódást nem pusztán iskolafelügyelőként szolgálta, viszont az önelvűséget, a (nemesi) önelégültséget, az újtól való elzárkózást ostromozta. Tevékenységét többen látták úgy, mint amely előkészítette Széchenyi István munkálkodását. Kazinczynál (ahogy Goethénél sem) a Pöbel nem szociológiai kategória. Erről vö. *tőlem*: a 2. sz. jegyzetben i. m. 160–161.

¹⁰ *Kayser* Adolphs Briefe c. regénye wertheriádként képvisel egy az 1810-es esztendőkből (Kelet-Közép-Európában) messze nem elavult beszédmódot. Vitkovics Mihály ekkor szerbesíti a Fanni hagyományait (Spomen Milice) – s általában az érzékenység jegyében készült levélregények még a lengyel irodalomban is szívesen olvasott darabok.

¹¹ Vö. *tőlem*: Adatok Kazinczy Ferenc színházi törekvéseihez. Színháztudományi Szemle, 1982. Bp., 1983. 117–137. [Újraközölve: *Fried István*: Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül. Sátorajújhely–Szeged, 1996. 85–98. *A Szerk.*]

váltképpen egy vígjáték – olvasása és színre vitele között elég számot tévő a befogadói távolság. S mint ahogy az 1790-es Hamlet-fordítás egy játszható, előadható szöveget produkált, a színi hatás titkait pontosan ismerő Schröder szövegét követve, a Molière-fordításban Kazinczy „nézőbarát” textussal szolgált, a nyelvi megoldások keveset tartalmaznak abból az újító elszántságból, amely általában jellemzi a kilenc kötet darabjainak többségét.

Még mindig a válogatás szempontjait rekonstruálva, ajánlom megfontolásra nem pusztán azt, hogy – noha a fogság előtt akadtak Kazinczynak kellemetlen tapasztalatai, mikor fordításait adta át cenzori átnézésre – általában elmondható, hogy a másutt megjelent, így fordításban közlendő művek esetében a közreadó feltehetőleg kevesebb nehézségbe ütközött, mint amikor saját alkotását kellett úgy közölhetővé szerkeszteni, hogy az ne szenvedjen kárt a cenzúrán. Éppen az *Egmont*tal kapcsolatban aggódott joggal Kazinczy, sikerül-e a megjelentetés, vagy a németalföldi eseményeket színműbe foglaló szöveg egyes passzusai fennakadnak-e a hivatalnok óvatos éberségén.

Ha a fordításban (mivel régi időket, távoli vidéket idéz meg) közreadható az alábbi mondat, magyar tárgyú műben hasonló kifakadás nemigen lett volna tűrhető, a *Bánk bánt* (miután Katona megnevezte néhány kényes hely forrását) ki lehetett nyomtatni, előadni nem.¹² „Vansen. Eleink vigyázó bátor emberek voltak. Ha egyik vagy másik Fejedelem a nyírbáláshoz látott, elfogták fiját vagy örökösét, s magoknál tartották, míg mindenre nem állott a mit tőle igazságosan kívánhattak. Azok emberek voltak! Értették mi sikeres nekik, tudták mit kell erős kézzel megragadni s marokban tartani. Igazi férfiak! S privilégiumaink azért illy tiszták, azért feldönthetetlenek szabadságaink.”¹³ Csak röviden: 1816-ban a hatóság részéről nyilván elképzelhető egy korántsem békés olvasata az íródeák mondatainak. Az *Egmont*ból még bőven szemelhetnénk ki aktualizálható megjegyzéseket, érdemes azonban más művek néhány kitételére figyelni. Eliza Yorickhoz küldött egyik leveléből idézek; az európaiak gyarmatosító akcióinak elítéléséről szóló passzusból: „Mezeinket nem dulták e fel? Nem hányták e városinkat tolvaj-prédálásokra? Nem öldösték e halomra rokonimat? Ah, a kegyetlenek! Ők Indiának temérdek térföldjeit ártatlan lakosainak vérekkal kövérítették-meg, egy milliónál többet áldoztanak-fel el nem telhető fősvényiségeknek hazámfiak közzül. Vérpatakok kiáltanak bosszút ellenek. Az Özvegyek s árván-hagyott csecsemők felemelt karral kérik az eget hogy pusztító villámjait szórja reájok.”¹⁴ Az *Eszella* boldog végbe torkolló hármassága oldja meg a férfi két asszony között dilemmáját, s e korban nem éppen elfogadott házastársi-szerelmi háromszöget Goethe szerzői nevével sikerül még akár színpadképessé is tenni. Gessner *Daphnisz és Mykonjából* emelem ki Daphnisz elbeszélését egy szétomlott sírkő alatt nyugvóról: „Fenevad volt! Elpusztította a termékeny mezőket, s a szabad embereket szolgáljává tette. Lovagjainak nyomaik letapodta a vetést, s őseinknek hűlt

¹² *Waldapfel József*. Idézetek a Bánk bánban. In Irodalomtörténeti dolgozatok Császár Elemér 60. születésnapjára. Szerk. *Gálos Rezső*. Bp., 1934. 221–245.

¹³ Az 1. sz. jegyzetben i. m. 870.

¹⁴ Uo. 370.

tetemeikkel terítette-be míveletlen ugarainkat. Mint az éh farkas a nyájra, a szerént ütött azokra kik soha nem bántották. Így vélte magát nagynak vérengzéseiben, márványpalotákban dőzsölt az elnyomott tartományok zsákmányaikból, a maga építette ez alkotmányt dühének emlékezetére.”¹⁵

Egy másik Gessner-darab, *A faláb* már Kazinczy fogság előtti életében is szerephez jutott,¹⁶ ezúttal csak egy beszédes mondat: „s egy hegyről víg dalt hallunk: A Szabadság, a Szabadság boldogítja az egész tartományt!”¹⁷ Gessner színműve, az *Evander és Alcimna* egy jelenetében karikírozza a főúri magatartást, az alacsonyabb sorban nevelt Alcimna értetlenkedik, hogy mikor származását felfedve magas helyre kerül, el kell hagynia természetes viselkedésének elemeit. Emígy oktatják: „Engedd mondanom: neked az erkölcsöknek ez alacsonyságát e szegény hajlokokban kell elhagynod. A nagyszületésű személynek a szerént kell élni a hogy magassághoz illik.” A kioktatás alább így folytatódik: „Szépséged igen sokakat fog tenni csudálóiiddá, ezek körültted összegyűlnek, s lángokra fognak lobbanni. Mutass kegyet erántok, s ne hagyj közzűlök egygyel is reményleni sokat. Minél több epedőji vannak a szép asszonynak, az annál szerencsésebb. Gondold-meg, melly hízelkedő az midőn az egyyik tetszeni-vágyó a másikat elmésségben, édességek mondásában, pompában és kedvedért teendő költésben felülmulni igyekezend. Szép asszony nem várhat boldogabb napokat.”¹⁸ Még annyit mindehhez, hogy az *Egmont* két szereplőjének, Egmontnak és Oraniennek magatartását a jelenkorra átfordíthatónak, adaptálhatónak véli Kazinczy Ferenc.

Nem árt óvakodni a túlinterpertálástól: ezek a kiragadott és bőségesen hasonlókkal szaporítható idézetek korántsem feltétlenül a rejtett, könnyen dekódolható üzenet funkciójával bírnak, Kazinczy nem beleírta a műbe, hanem lefordította, de azt is hiba volna állítani, e mondatokért, kifakadásokért ültette volna át magyarra a kiszemelt alkotást. Az azonban nem tagadható, hogy – éppen mert kortársi vagy közeli múltbeli – művek kerültek be a gyűjteménybe, nem pusztán az esztétikai-irodalmi jelenidejűség a sajátjuk, olyan magatartás-minták és ellenminták, szabadságfogalmak/lehetőségek és kööttségek fogalmazódnak meg, melyek 1814-1816-ban közel hozhatók ahhoz a magyarországi helyzethez, amelyről Kazinczy teljes nyíltsággal nem írhatott; a fordítások segítségével nem pusztán a nyelvhasználatról, nyelvalkotásról kialakított nézeteit ültetheti át az irodalmi mű/fordítás gyakorlatába, hanem a megszólalás különféle módjait kikísérletezve, utalhat nem irodalmi-esztétikai álláspontjára, körvonalazódhat olyan mentalitás, amely eltér a környezetében, a nemesi társadalomban általánosan elfogadottól, s a személyek között épült viszony megítélését tekintve például a Gessner-fordításokban sok minden föllelhető, ami jelzi: Kazinczy nem osztotta az átlag-nemesi szokásvilág normáit. Mindez azonban csupán annak kimondását teszi lehetővé, hogy külső és belső gátlások, akadályok, melyek nyelvi, irodalmi, esztétikai indokláshoz ju-

¹⁵ Uo. 278.

¹⁶ KazLev. II. 309–310. Vö. *tőlem*: Az érzékeny neoklasszicista. Sátorajújhely–Szeged, 1996. 15.

¹⁷ Az 1. sz. jegyzetben i. m. 293.

¹⁸ Uo. 325.

tottak, fordították el Kazinczyt (egészen korán) az „eredeti” művek létrehozásának akarásától, ezek helyébe a fordítások művelésével igyekezett kivonni részét az irodalomteremtés/alapítás folyamatából. A korszak lényegében kedvezett ennek a nézetnek, s még azok is, akik az „originál” mellé tették le voksukat, számos esetben bevallatlanul, adóztak a fordításnak, az adaptálásnak. Kazinczynál a fordítás program lett, az „eredeti”, „nemzeti” irodalom előkészítő fázisa, értékben nem csekélyebb, mint az originált alkotók munkája. Így ami másoknál az „eredeti” munkában/ból kiolvasható, az Kazinczy esetében a fordításaiból, még akkor is, ha messze nem fordít olyan szabadon, mint azt sokáig feltételezték róla. A nyelv- és stílusújítással szervesen összekapcsolódó közvetítésben képes megőrizni a maga személyiségét. Ő maga sem riadt vissza a magyarítástól, amely elsősorban a helyszín, a nevek és bizonyos szituációk honosításában érhető tetten. Úgy vélem, hibázik az, aki mindössze felületi módosításnak gondolja el a magyarításnak ezt a formáját. A fordítás tényéhez hasonlóan, a hazai irodalomba integrálás akarása játszik ebben az aktusban fontos szerepet, ezáltal az olvasónak, a színházi előadás esetén a nézőnek megkönnyíti a befogadást, az azonosulást a látottakkal – olvasottakkal. E gyakorlati „előny” mellett több tényezőre is rámutathatunk, olyanra, amelyről más vonatkozásban már esett szó. A kilenc kötet természetesen főképpen egy beszéd/előadásmód, nyelviség, ízlés/irodalmi nyelv minta általánossá, mondhatni: „uralkodóvá” tétele. Amennyiben a fordítás valamely idegenség hazai nyelvi változataként jelenik meg, kétségessé válhat az olvasó/néző szemében, mennyiben találkozunk a hazai („nemzeti”) irodalomba sorolható alkotással. Kazinczy Ferenc kilenc kötetében feltétlenül rábukkanhatunk egy ellentmondásra: egyrészt mindent elkövet annak érdekében, például a magyarítással, előszóval, jegyzeteléssel, hogy aki kézbe veszi a köteteket, magyar irodalomba tartozó, oda sorolható alkotásként érezze. Még akkor is, ha a szerzői név figyelmeztet: német, francia, angol, jól ismert írók műveit ajánlja olvasásra a kiadó és a fordító. A lényeg azonban az, hogy ezek a művek magyarul hozzáférhetők, s a magyarítások azt sugallják, hogy ennek révén összejátszatható az idegen nyelvű eredeti és a magyar fordítás. Az a látszat keletkezik vagy keletkezhethet, hogy ha az idegen szerző magyarul írta volna meg művét, így írta volna meg, ezekkel a nevekkal, helyszínekkel. Másrészt viszont azt hiteti el a fordítás, hogy magyar helyszínen, magyar nevű alakokkal lényegében ugyanaz a történet előadható, valójában hazaivá adaptálható a külföldön született, tehát csak a magyarítás, illetőleg fordítás révén, közvetítés segítségével magyarul olvasható történet. Kazinczy erőfeszítése, hogy úgy létesít hazai („nemzeti”) irodalmat, hogy ehhez több évtized külföldi irodalmát hívja segítségül, egy olyan „hazai” irodalomtörténeti sort konstruálva, amely fordításokból (köztük: magyarításokból) tevődik össze, figyelmen kívül hagyva a kronológiát s bármiféle egységesítő elgondolást, kivéve a sajátját, amelynek vezérelvéül talán az volna a leginkább megnevezhető, hogy a magyar irodalomból jórészt vagy részben hiányzó, újra-konstruálást igénylő műfajokra, hangvételre, előadásmódra példával kíván szolgálni, s ezzel elősegíteni a leginkább időszerűnek és sürgetőnek tetszőt: létrehozni egy differenciált és viszonylag

teljes műfaji rendszert (esetünkben: főleg a prózai epikában és a drámában). Ennek a gyakorlati célnak áttetszése a kilenc kötetben természetsszerűleg ütközik nem csekély ellenállásba, hiszen az önmaguk és irodalomelképzelésük (kizárólagos) elfogadtatására törekvők joggal érzik veszélyeztetve magukat Kazinczy szintén kizárólagosságot igénylő törekvéseitől. Hogy a kilenc kötet összességében egy Kazinczy megtervezte (magyar) irodalom felé mutat, ennek valószínűségét maga, Kazinczy körvonalazta, nemcsak azért, hogy évtizedes fáradozása ért be, már korábban adott ki fordításkötetet, s a maga nyelv- és irodalomképzetét a Báróczi Sándor és Dayka Gábor általa kiadott műveihez írt értekezésében hozta a szélesebb nyilvánosság elé (minthogy recenzióiban erre kevés tere nyílt). A magyar irodalom történetének további menetét fordításaival igyekezett megalapozni. A látszólagos ellentmondás ott lesz érzékelhetővé, ha a kortársak, a recenzensek reakcióit kíséjük figyelemmel, amelyek nem elsősorban a fordítások tényére koncentrálnak, hanem arra a jelenségre, amely nyelvújításnak nevezetik. Célba vévén Kazinczynak azt az elvét és gyakorlatát, hogy a költő ura, formálója a nyelvnek, a szokatlanoknak több a polgárjoga mint a szokottnak, a költő nyelvteremtését a művekből kiragyogó „íz, csín, tűz” igazolja vissza. Kazinczy eképpen került diktátori gyanúba. A bírálók Kazinczyt életében és a XIX. századi nyelvörkődések során az „idegenszerűségek” halmozásával vádolták, mindenekelőtt a germanizmusok túltengésével, önkényességgel a nyelvhasználatban, a magyar nyelv szabályainak figyelmen kívül hagyásában marasztalták el. Még a kazinczyánusok közé sorolható monográfus Váczy is összeállított egy hibajegyzéket, igaz, gondosan felmértén, hol mutatkozik indokoltnak, hol végképpen elhibázottnak Kazinczy „nyelvújítása”,¹⁹ amely valóban a kilenc kötet egyes darabjaiban tetőzött. Nem árt néhány példával szemléltetni a mondottakat. Előbb az *Érékeny utazásokból* egy rövidebb részlet: „Patikások egy fertong húnort sem tudtak eladni. Egy Kardcsászár sem vehette reá szívét, hogy halálnak eszközeit dolgozza többé. Barátság és Fény találkozásának elő s megcsókolták egymást az úczákon. Minden Abderita a maga szalmasípjához nyult s minden Abderitáné elhagyta a bíborszádvát, szűzen leült, s az éneket hallgatta.”²⁰ Az *Esztelléből* Fernando egy rövid monológja: „Mennynek angyala! Mint derül-fel jelenlétében minden gond, minden bú. – Fernando, ismered e még magadat? Mind az a mi e szívet szorongatta, minden aggás, minden keserű visszaemlék, –mind az a mi volt, a mi lesz! – S megint visszatértek e, gondok? Pedig mikor téged látlak, Esztelle! mikor kezeid tartom! – akkor minden gond fut előlem, akkor lelkemben minden egyéb kép elalszik.”²¹ (Az *Esztele* a korábbi *Stella* helyett a finomító szándéknak a jelződése.) A *Bácsmegyeinek gyötrelmeiből* néhány mondat: „Az én széplelkű Onkelem nékem többet küld, mint kértem...” „Ha a Játékszínen a leghomályosabb szögben vonom-meg magamat, s az Aktok köz hézagjaik alatt a muzsika elszenderít, megszokott tekintetem a nélkül hogy azt tudnám, felreppen a lózsiba...” „A

¹⁹ Váczy: a 7. sz. jegyzetben i. h.

²⁰ Az 1. sz. jegyzetben i. m, 398.

²¹ Uo. 501,

fuvallo instrumentek szólót játszanak, s végre az egész Orkeszter egy harsogó chórba csapott.”²² „Mert hogy azok az épületes scének mellyeket e levelek emlegetnek, azok a hűség esküvései, azok a magányos sétálások csak a Kiadó czifrázmányai, arról senki nem kételkedik ha engem félre érteni akarna is, ki szüléimet az ő bölcsen-sanyaru nevelésekben ismerte.”²³ (Ez utóbbi idézet a *Toldalékból* származik, mely Szalie levelét adja közre Jüliehez.) Az efféle példák ezúttal is fölös bőséggel hivatkozhatók, s természetesen nem mentsége Kazinczy prózájának, hogy összefüggéseikből kiragadott mondatokról van szó, többségükben nemigen menthetők ezek a modorosságnak, túlhajtásnak minősített passzusok. Azt azért hozzá kell fűznöm, nem ellensúlyul, Váczy s a századvégi ortológia néhány ellenzője nemcsak igen jó mondatokkal érvelt Kazinczy mellett, hanem rámutatott a nyelvvédők túlhajtott igyekezetére is, nem egy esetben legfeljebb szokatlanság konstatalható, de nem az amúgy sem pontosan kijelölhető „magyartalanság”.

Aligha hagyható számításán kívül, hogy korántsem valaminő megszállottságról tanúskodó újtói „düh” vezeti Kazinczyt, hanem rendkívül tudatos tervezés, amelynek „ideológiájául” szolgál, miszerint a magyarul megszólaló fordítások segítségével megteremthető, megteremtendő az „eredeti” művekkel azonos jelentéstartalmú, értékű „terminológia”, az irodalmi megszólalásnak a stílusnemek megkülönböztetésével, minek következtében: műfaji elhatárolással korszerűvé tett változata. Rövidre zárva, a magyar irodalom „felzárkóztatás”-a, „európaizálás”-a a tét, a fordításnak ugyanúgy kell hangzania, mint az eredetinek, a Kazinczy szerint nehézkes, avitt stb. beszéd helyébe jól hangzó, máshol már bevált előadást kell meghonosítani, elfogadtatni. Kazinczy vigyázó szemét a „nyugati” irodalomtörténetekre vetette, mindenekelőtt a német irodalom klasszicista, rokoko, majd a goethe-i–schilleri klasszikában megvalósuló történetére, melyhez illesztette Gessner idilljeinek, prózájának nyelvi tanulságait,²⁴ Az aforisztikus tömörítést sem hanyagolta el, egyáltalában, figyelemre méltó, hogy egy-egy fordításához több mintát keresett, ugyanannak a műnek vizsgálta többnyelvű megjelenését, ahogy német szerzők grécizmusai iránt érdeklődött. Feltehetőleg nem egészen helyes, ha merő önkényességnek minősítjük Kazinczynak legelrugaszkodottabb „újtásait”, pontosabban nyelvi megoldásajánlatait. Egyfelől igazolást keresett az antik, valamint a német és a francia irodalomban, ott miképpen valósították meg azt, ami irodalmi nyelvi fordulathoz segítette a szerzőket, másfelől azzal kísérletezett, hogy olykor szó szerinti fordítást adott közre, a szószerintiséggel érzékeltetve, hogy ami másutt sikeresnek bizonyult, polgárjogot nyert, azt a magyar irodalom számára is át lehet venni, annak magyar irodalmi használata szintén eredménnyel kecsegtethet. Váczy néhány

²² Uo. 936, 945, 958.

²³ Uo. 978.

²⁴ Tervezett lírakeretében bizonyára helyet kaptak volna azok a versei, amelyek az antik, az olasz és a XVIII-XIX. századi német költészet felé mutattak, oly, általa fordított antik szerzők kiadását is tervezte, mint Cicero, Sallustius, oly „modern” német írókét, mint Wieland és Herder, így a történetírás és általában az értekező próza magyar nyelvi kimunkálása része lett Kazinczy fordítói programjának.

szemléletes példáját veszem itt át: Éljen a Király! fenn! Fenn! —hoch und abermal hoch (Egmont). Ugyanonnan: Ked annyira élte napjában se lőtt –Drei Ringe schwarz, die habt ihr eure Tage nicht geschossen. Váczy azonban nemcsak a „vétségeket”, az erőszakkal keresztül-vitt megfeleltetéseket sorolja, hanem példákat hoz a följebbiekkel ellentétes tézise bizonyítására. „Hányszor megesik, hogy az eredeti színtelenségét vagy határozatlanságát színessé és határozottá teszi; hogy szó szerinti fordítás helyett, ami sokszor sértené a nyelvet, magyaros szólással él, hogy olyan szokatlanságot követ el, amely mihamar szokottá válik. Marmontelnél: fus mis en usage, Kazinczynál: munkába vették; a *Diogenes*ben: in der That, Kazinczynál: tréfa a mi tréfa. Még egy idézet Váczytól: „Különbösen az olyan szokatlan kifejezések viselnek nyelvünkben új színt, amelyekben a mondat állítmányát új fogalomárnyalatokra foglalja le. Ezekben mutatkozik Kazinczynak rendkívül fejlett stílérzéke, amelynek a magyar stíl oly sokat köszönhet, mert gazdagságát a további fejlesztésre való képességét e révén nyeri. A Gessner-átültetésből vett mondatokkal példálózik Váczy tézise: Szent homályt hint az oltár felibe. – Mi öröm önti-el az én szívemet. – Így még soha nem panaszkodott a fájdalom. – Lelkeik csókjaikban látszottak egymáshoz általömleni.”²⁵

Váczy – ismétlem – végigolvasta, kicédulázta a kilenc kötetet, nem nyugodott bele sem a kortársi ítéletekbe, sem az új ortológia hibakereső aktusaiba. Elsősorban a kifejezések „magyaros”-ságát, természetességét, elfogadható szokatlanságát mérlegelte, eszerint osztályozta elfogadhatóra, elvetendőre Kazinczy nyelvi megoldásait. Sajnálatos, hogy Váczy monográfiájának elkészült második kötete nem juthatott időben a nyilvánosság elé, valójában a Kazinczy-kutatás előtt elzárva maradt, senki sem használta, ennek következtében öröklődtek az évszázados előítéletek, ítéletek. Ugyanakkor Váczy nyelvi-grammatikai-stilisztikai példái, valamint az ezek alapján kialakított tézisek érdemesek a továbbgondolásra, már csak azért is, mivel a magyar irodalom történetében (egyszerűsítve) a „nyelvújítás”-ok, a magyartalanságokként megbélyegzett nyelvi eltérések az elfogadott nyelvi alakzatoktól több ízben szinte megismételték Kazinczy kilenc kötetének fogadtatását. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy Kazinczy „nyelvújítás”-a az első jelentékeny küzdelem a nyelvi norma diktálta szabályok merev őrzése versus egy új irodalom- és stílus/műfaji elképzelés csatájában. Nemcsak az idegenes szóhasználat keltette háborgás a jellemzője ennek a küzdelemnek, hanem az irodalomértés/értelmezés módja, nevezetesen az, mi tekinthető irodalomnak, milyen megjelenési forma kívánatos ahhoz, hogy irodalomként fogadtassék el az alkotás, ezzel összefüggésben az irodalomtörténetek organikussága versus anorganikussága sem mellékes tényező, illetőleg: az eredetiség versus fordítás (adaptálás, követés, versengés) a hagyománykonstrukció meghatározásában játszik/játszhat lényeges szerepet, egyben fölvetődik a kérdés: az idegen (külföldi) irodalom szolgálhat-e modelljéül a hazai irodalomnak, egyáltalában: mely viszony elfogadható, üdvözlendő a külföldi (idegen) és a hazai irodalom kapcsolataiban, kapcsolatrendszerében? Mindezek a kérdések időszerűeknek bizonyultak a

²⁵ Váczy: a 7. sz. jegyzet, i. h.

XIX. század első évtizedeiben, a „Kazinczy-kor”-ban olykor ellenségessé váló táborokra tagolták szét az írókat, áttegyeztettek olyan minősítésekre, amelyek nemigen nevezhetők esztétikainak-irodalminak. Kazinczy kilenc kötete összességében tartalmazta azokat a lehetséges vitapontokat, amelyek a legalább két (talán inkább több) táborra osztották az 1810-es évek magyar irodalmát. Mert igaz ugyan az, hogy Kölcseynek Csokonait és Berzsenyit illető kritikái sem maradtak visszhangtalanul, de a kritikai élet fejletlensége akadálya volt egy érdemi vita kibontakozásának. Jellemző módon a „dunántúliak” nem Csokonai vagy Berzsenyi érdekében szálltak síkra, hanem Kazinczy ellen, kissé megfélemlítve arról, hogy Kisfaludy Sándor a petrarkizmus magyar meghonosítója lett, aki nem pusztán egy írásmódot honosított meg, hanem helyenként erősen tapadt az olasz szöveghez. Verseghy lírai termésének jórésze fordítás, prózája pedig kivétel nélkül az. Ebben a viszonylatban az irodalmi nyelv további haladása, kit követnek majd, lesz a lényeges kérdés, a kilenc kötet – ismétlem: provokatív, már csak mennyiségénél fogva – állásfoglalásra készített, nem engedte meg, hogy bárki szó nélkül haladjon el, hogy beleolvasott, felháborodott néhány szembeötlő szokatlanságon, mindez általában fölvetette az irodalomtervezés célszerű módjának problematikáját, s nem utolsósorban elgondolkodtatott (mármint azokat elgondolkodtatta, akiket foglalkoztatott ez a kérdés) a magyar irodalom, a magyar művelődés és gondolkodás európaiságáról, a Kelet versus Nyugat viszonyáról (itt jegyzem meg, hogy amennyiben beleolvasunk Kisfaludy Sándorba, az általa művébe applikált szerzői nevek tekintetében nincsen sok különbség közte és Kazinczy között, csak hogy itt nem olvasmányokról, képekről, zenéről van csupán szó, hanem magatartásról, állásfoglalásról, s hadd tegyem hozzá: az irodalomban érzékletessé váló, tükröződő karakterológiáról, s e téren már számottevő a különbség Kisfaludy Sándor és Kazinczy között). Kazinczy kilenc kötete egyszerre egy irodalomtervezési program dokumentuma és egy nyelvviség (újra: provokáló) kísérlete. Persze, Kazinczy jóval többnek tekintette kísérletnél, annál is inkább, mert minden kísérletét gondos munka, számos javítási, átírási fázis előzte meg. Váczy talán túlságosan tömören ismerteti Kölcseynek és Szemere Pálnak a kilenc kötet egyes darabjaival kapcsolatos, nem feltétlenül teljesen egybevágó véleményét,²⁶ tudjuk, hogy Kölcsey levélben ítélte meg (és jórészt el) Kazinczy reprezentatívnak szánt kötetait, és lépett egy másfajta irodalomtervezés irányába, Szemere Pál jóval megértőbbnek és tapintatosabbnak bizonyult, talán jobban kiérezte a Kazinczy-fordításokból azok szerepét és jelentőségét a magyar irodalomban szükséges fordulat perspektívájában. Megjegyzem: mind Csokonai, mind Berzsenyi megítélése (Kölcsey bírálata ellenére) nem eredményezte az irodalom újragondolását, és a *Bánk bán* éppen úgy visszhangtalan maradt, mint jórészt Katona dramaturgiai tanulmánya. Kazinczy kilenc kötete ellenben még jódarabig foglalkoztatta az ellentábort, amely megfontolandó szempontokat tudott körvonalazni, hasonló irodalomtervezéssel azonban nem volt képes előállni. Ezért aztán a nyugodtabb évtizedeket követően a XIX. század utolsó harmadában ismét időszerűvé lett Kazinczy

²⁶ Uo. 688.

„idegenszerűségei”-nek listába gyűjtése, megrovása, nyelvújításának bírálata. Viszont a kilenc kötet tovább erősítette azt, hogy a szokatlan, az újítás, a távlatos irodalomtervezés reprezentánsa Kazinczy, még akkor is, ha nézeteinek egyre több bírálója akadt, hívei közül egyre többen szakadtak el tőle, mindaddig, míg nem érkezett meg az az új generáció, amely már a romantika felől tekintett a kilenc kötetre is, s a maga számára hasznosította a hasznosíthatót (például Wielandot, Ossziánt).

A Kazinczy kilenc kötetével indult és nyugvópontra még a XX. századi kutatásokban és nemzetkarakterológiai polémiákban sem jutó vélekedések valójában messze többek voltak a „nyelvújítást” üdvözlő vagy elutasító nézetek ütköztetésénél. Még egyszer ide írom: irodalmi elképzelés öltött testet, nem a legszerencsésebb, de kényszerű formában, sem Kazinczy addigi életműve, sem az, ami addig látszott a magyar irodalom évszázadaiból nem tette lehetővé, hogy ahhoz hasonló állásfoglalás születne, mint amely a kilenc kötet (és az azt körülölelő levelezés) nyomán kibontakoztatható volt (vagy lehetett volna). Meglehetősen összetett, bár nem feltétlenül világosan és határozottan leírt jelenség igényelte a megvitatást: a korábban elhangzottak közül kiragadva egy kérdéskört, kissé módosítva olyképpen fogalmaznék, miszerint milyen irodalom mutatkozik alkalmasnak arra, hogy az 1810-es esztendőkből már időszzerűvé lett nemzeti irodalmi elképzelésnek maradéktalanul megfeleljen? Ezzel összefüggésben: miféle költői magatartás képviseli méltó módon ezt az irodalmat? Hogyan tervezhető meg, megtervezhető-e az irodalom „hatástörténete”, ezúttal nevezetesen az, hogy megszerveződjék a nemzeti irodalmat igénylő, olvasó, támogató közönség? És egyáltalában nem utolsósorban: az irodalom nyelve és a köznyelv közötti viszonyoknak melyik jelölhető meg optimális formájával? Kazinczy „elitirodalmi” elgondolásának mindenekelőtt a kilenc kötet ténye, valamint a fensőbb stílusnembe tartozó alkotások feleltek meg, az irodalom más régióiban (például a vígjátékban) nem engedményt tett, hanem hangsúlyosan bizonyította: jól kiszámított hatásmechanizmust tart szem előtt, minden műnek a maga helyén megfelelő nyelviséggel kell rendelkeznie. A hagyományt – tanúsította – válogatással, újragondolással kell megalkotni, nem az egyes részterületek szorulnak erre, hanem az irodalom egésze.²⁷

A Kazinczy halála után nyugvópontra került vita jódarabig nem éledt föl, mivel az említett Kazinczy-kiadások, Toldy Ferenc hathatós kanonizáló munkája (monográfiájában nem jutott el 1814-1816-ig, így nem kellett állást foglalnia, Kazinczy pályáját általában körvonalazva viszont nem volt feltétlen szükséges említene az 1810-es esztendőket nyelvi-irodalmi küzdelmeit, legalábbis nem oly súllyal, hogy el kelljen térnie a maga

²⁷ A Magyar Tudós Társaság az 1830-as évek elején a színi mozgalmat s a színjátszást támogatandó kijelölte azokat a „világirodalmi” színműveket, melyek fordítása, előadása a magyar színpadon kívánatos lenne. „Külföldi játékszín” sorozatcím alatt jelentek a fordított színművek, Lessingtől a Barnhelmi Minna, Molière-től A botcsinálta doktor – Kazinczy fordításában. Természetesen később drámapályázatokat is meghirdettek magyar szerzők részére, de igen csekély volt azoknak a színműveknek a száma, amelyek hozzájárulhattak volna egy színvonalas előadáshoz. Kazinczy Lessing-fordításai – életében és halála után – nemcsak a fordító műveinek sorába illeszkedtek, hanem a Magyar Tudós Társaság törekvései közé – Kazinczy fordítói programja tovább élt.

kazinczyánusságától) megszilárdította Kazinczy irodalomtörténeti helyét, s ezt sem Erdélyi János, sem Arany János, sem Gyulai Pál lényegében nem vonta kétségbe, noha ez utóbbiak nem fenntartás nélkül viszonyultak a „nyelvújítás”-hoz.²⁸ Az új ortológia nyelvvédésre, nyelvtisztításra, a germanizmusok kiiktatására vállalkozott, purista-purifikátori tevékenységük a magyar nyelvészet történetében belül értelmezhető/értékelhető. Igaz, Csiky Gergely színre vitte a purista nyelvész torzképét,²⁹ mintegy jelezve, az írók nincsenek elragadtatva az effajta nyelvörködéstől. A XX. században viszont nem az új ortológia indult harcba a „magyartalan-ság”-ok ellen, hanem a magyar nyelv szellemének óvását vállaló és a külföldi hatásoktól elhatárolódó irodalomszemlélet. S ha Kazinczy vitája nem bizonyosan „előképe” az Ady ellenében, a *Nyugat* magyartalanságait³⁰ szóvá tevő, egy „tisztább” irodalmi nyelv érdekében folytatott polémiáknak, aligha történik nagyon nagy tévedés, ha bizonyos párhuzamok mégis feltételezhetők a XIX. és XX. század első évtizedeinek széttagolódó irodalmi életében. Talán megkockáztatható, hogy a „nyelvújítások” (Ady Endréé, tőle eltérő jelleggel Szomory Dezsőé, majd Szabó Dezsőé, illetőleg a Kassák Lajos munkálkodásával jegyzett magyar avantgárdé) nem pusztán a grammatikai, szóképzési és mondat szerkesztési „vétségek” bűnében marasztaltattak el, hanem ezúttal (is) morális, esztétikai, nemzeti irodalmi szempontok alapján bőségesen hangzottak el bíráló megjegyzések. Ismét fölvetődött a magyar és a nem magyar irodalom kapcsolatainak kérdése, Baudelaire és Verlaine életmódjának, lírájának utánzásáé, s az a fölvetés is elhangzott, hogy ez az elsősorban a francia „dekadens”-ektől importált költészet és költői magatartás megszakítja a magyar irodalom természetes folyamatát, olyan elemeket, költészetfelfogást, magatartást csempész bele a magyar irodalomba, amellyel kapcsolatban az erkölcstelenség, a hitetlenség, az érthetlenség, a magyartalanság vádja (joggal) elhangozhat. A magyar nyelv szellemétől idegen írásbeliség meghonosodásának veszélyére hívja föl a figyelmet a *Nyugat* ellenében állást foglaló irodalmi kritika, irodalomtörténet, a hivatalosság nagyjában-egészében úgy foglal állást, mint Kazinczy ellenzéke hajdanában, noha az sem volt hivatalosság, éppen úgy nem rendelkezett szankcionáló erővel, mint ahogy Kazinczy sem rendelkezett (mindazonáltal törekedtek a kanonizálás jogának birtoklására). S bár Kazinczy „ellenzéke” nem egyszerűsíthető ortológussá vagy konzervatívvá (ez mást jelentett 1815-ben, mint a XX. század első évtizedében), s a részletigazságok (vö. Váczy monográfiájának idevonatkoztatható fejtegetéseivel) megoszlottak Kazinczy és ellenfelei

²⁸ E kérdéseknek külön tanulmányt szenteltem: a 4. sz. jegyzetben i. m.

²⁹ Csiky Gergely színművei 10. Buborékok. Bp., 1885. Bemutató: 1884. ápr. 18. A színműben szatirizált Zápolya, ortológus nyelvész alakjáról a kortársak találgattak. Egy névtelen glossza szerzője szerint (Ki a Zápolya? Magyar Nyelvőr 1885. 87–88.) kissé elstetett, szóhasználati adat alapján történt azonosítása nyomán: Szász Károly. Inkább Szarvas Gáborra lehetne gyanakodni.

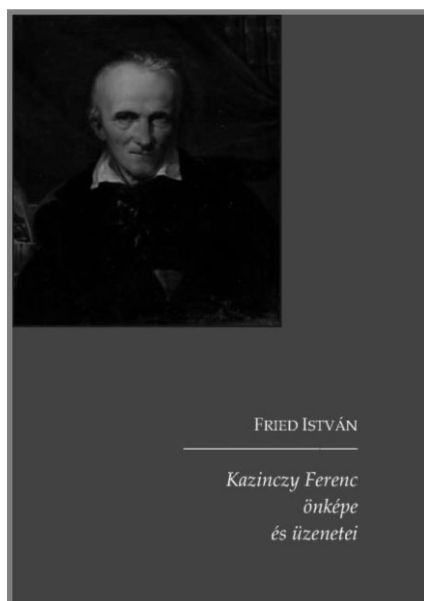
³⁰ Horváth János: A «Nyugat» magyartalanságairól. Magyar Nyelv 1911. 61–74. Horváth és Ignotus vitáját elemzi Angyalosi Gergely: Ignotus-tanulmányok. Közelítések az impresszionista kritika problémájához. Bp., 2007. 108–136. Ugyanő foglalkozik a Nyugat Ignotus-számával, benne Dóczy Jenő méltatásával. Dóczy az induló Nyugat, Ignotus és Kazinczy párhuzamait taglalja. Vö. még Fenyő Miksa: Ignotus. Nyugat 1924. II. 701. „termékenyítő szép befolyás, Kazinczy Ferencre emlékeztető”.

között, a XX. század elejére átláthatóbbá és jobban körvonalazhatóbbá vált, ki hova sorolódik, miért sorolódik éppen oda, azaz miféle előfeltevések vezetnek irodalomértelmezését. A régebben kialakulttal, a megmerevedettnek elgondolttal szemben új, korszerűnek tetsző, az európai irodalmi trendekkel dialógusokat könnyebben kiépítő irodalomfelfogás/szemlélet a maga modernizmusát igyekezett elfogadhatóvá, láthatóvá és új igényeket kielégítővé megfogalmazni, a XX. század elején műfordításokkal is jelezni az irányt, amerre tartanak, amerre szerintük érdemes tartani. Kazinczy korában sem csupán irodalomról volt szó, magatartásban megnyilatkozó ízlésről, a szűkös feltételek ellenére nyitásról, a bezárkózás, önmagába temetkezés káros voltáról. Mindez fokozottabban hangzik föl a XX. század elején, a másféle magyar és világirodalmi tájékozódás ekkor is másféle hagyománykonstrukciót eredményez. Kazinczy törekedett egy irodalmi múlt „megtervezésére”, azt – többek között – szövegkiadásokkal támasztotta alá, valamint a Zrínyi–Gyöngyösi közötti választással; a XX. század elejének modernsége is megkereste és föllelte az irodalmi elődeit.³¹ Babits Mihály nem meglepetésszerűen Kazinczyban talált rá, akiről színdarabot írt, felhasználva a Kazinczy-kutatás legújabb eredményeit. A *Nyugat* nem egy szerzője a maga modernségének előképeként emlékezik meg Kazinczyról, és olyan történeti sort vázol föl, amelynek során a Kazinczy-élet(mű) a magyar modernitás megindítója, ennek a *Nyugat* szerves folytatása. Míg az irodalomtörténet azon fáradozik, hogy megkeresse és megtalálja Kazinczy helyét a magyar irodalom „fejlődéstörténet”-ében, a *Nyugat* szemben a magyar hivatalossággal a modern Kazinczy képét rajzolja meg. Igaz, a kilenc kötetéről nemigen tétetik említés, és a magatartásáért, elveiért börtönt szenvedett írástudó alakja legalább oly fontos, mint az íróé. Az írásokat áthatja, miszerint Kazinczy megtervezte a magyar irodalmat, új irodalmat tervezett (ezt Márai Sándor elbeszélése is megerősíti), s még a művekkel szemben tartózkodó Kosztolányi Dezső is a példásan megvalósított (szellemi) élet remekmű voltát tanúsítja. Mindezzel szemben körvonalazódik az ellenkép, amely szintén nem a kilenc kötet olvasásából meríti Kazinczy vonásait, „nyelvújítását” egészében elítélve, irodalmi ítéleteit annak bizonyosságául emlegetve, mily mértékben akadályozta Kazinczy a magyar irodalom természetes kibontakozását, háttérbe szorítva az „egészségesebb” kezdeményeket. Magam is úgy gondolom, hogy a Németh László–Babits ellentét erős hatással volt Németh Kazinczyval kapcsolatos véleményére, mint ahogy Babits magyarirodalom-elképzelésével szemben vázolta föl Németh a magáét. Ez utóbbiban Kazinczy nagyon rosszul járt, az életében hangot kapó ellenvélemények Némethnél sokszorosan felerősödtek, és Kemény Zsigmond Kazinczy–Széchenyi István összefüggését teljesen mellőzve, démonizálódtak. Kazinczy halálában is megosztó személyiségnek bizonyult, a kilenc kötettel kirobbantott (illetőleg: tovább robbantott) ellenkezések a XX. század harmincas éveiben új érvekkel gyarapodva tartósították a magyar irodalom

³¹ Korábban megjelentetett könyvemben részletesebben fejtegetem Kazinczy és a vitatott hagyomány kérdéskörét. A 3. sz. jegyzetben i. m. 19–20. A kilenc kötet megjelenésének 170. évfordulójára adja közre Kazinczy jelentőségét méltató tanulmányát Németh G. Béla: A nyelv újítója – a stílus újítója. Magyar Nyelvőr 1985. 385–391.

széttagolódását. A kilenc kötet irodalomtervezése ezek szerint tévúthoz vezetett, más felfogás szerint hozzájárult ahhoz, hogy kiépüljön a magyar irodalom európai kapcsolatrendszere. Annyi bizonyos, hogy a differenciált irodalom és a minden árnyalatot érzékel(tet)ni képes irodalmi nyelv létrehozása jelölhető meg a kilenc kötet céljának. Hazadéka szintén e címszó alá írható. Ebből a szempontból minősíthető sikeresnek Kazinczy vállalkozása.³²

Előkészületben Fried István negyedik Kazinczyval foglalkozó könyve a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium „Az Iskoláért és az Anyanyelvért Alapítványa” és a Kazinczy Ferenc Társaság kiadásában:

³² Közhely, hogy nemcsak Kazinczy gyártott szavakat, de talán ő élt korábban a leginkább „németes” mondatszerkezetek, fordulatok helyenként kritikátlan átvételével. Az is ismert, hogy az írók nagyobb része folytatta – bár nem mindig közvetlenül – Kazinczy kezdeményeit e téren. Jósika és Madách, de Kemény Zsigmond és Jókai ma már helyenként csak szömagyarázattal olvasható, nyelvhasználatukban nem mellőzik a „nyelvújítás” során született szavakat, fordulatokat, olykor a németesnek tűnő szerkezeteket. A dolgozatban kifejtettek kiegészítésül fűzöm hozzá, hogy meglepő alkalmakkor találunk (kései) utalást Kazinczyra és világára. József Attila Babitsot gúnyoló versében (Egy költőre) a Mondolat címlapján látható ábrát használja forrásul, s fordítja (a „kazinczys”) Babits ellen. Stoll Béla megállapítását veszi át Tverdota György: A bűn. In *Költők és koruk. Babits Mihály és József Attila*. Szerk. N. Horváth Béla. Szekszárd 2009, 147–48. A Nyugat Kazinczy-emlékeiről vö. még *Kováts Dániel: „Fény s nagyvilág énnekem Széphalom.” A Kazinczy Ferenc emlékhely története és hatása. Sátoraljaújhely, 2009. 110–111.*

KOVÁCS IDA

Gyöngyössi János Kazinczy kánonjában

Kiszorítás a kánonból

1816-os erdélyi utazása megtervezésekor Kazinczy Ferenc Gyöngyössi János költőt azok közé sorolta, akiket útja során mindenképpen szeretett volna meglátogatni,¹ pedig korántsem tartozott irodalmi szekértáborához, a neológusokhoz.

Gyöngyössi János 1741-ben református lelkész családban született a Szilágy megyei Krasznán. A Kolozsvári Református Kollégiumban végezte tanulmányait, s ott a poétikai osztály praeceptora lett, majd 1767-től 1771-ig egyetemi tanulmányokat folytatott Leidenben. Hazatérve református lelkészként szolgált egészen haláláig, a Kolozsvárhoz közel eső Újtordán. Két ízben jelentkezett verseskötettel (*Gyöngyösi Jánosnak Magyar Versei*, Bécs, 1790. *Gyöngyösi János magyar versei*. Pest, 1802-1803.), alkalmi költeményeket, illetve prédikációkat is publikált latin és magyar nyelven.

Nevéhez fűződik (1780-tól kezdődően)² a magyar irodalomban a leoninus versnem (e költemények egyszerre rímeseek és időmértékesek) elterjedése, divatba hozása. Kazinczy a kezdetektől fogva poétikai normáival ellentétesnek, sőt, egy 1791-ben kelt levelében egyenesen „szenvedhetetlennek” tartotta³ a tordai költő verseit, s amikor 1803-ban Gyöngyössi második kötete is napvilágot látott, egyre növekvő ellenérzéssel fogalmazta meg idegenkedését a leoninus versformában írott „alkalmatosságokra készített” költeményekkel szemben: „Kilián megkinált a’ Leoninus Gyöngyösi verseinek explárjával. – Azok az én ízlésemnek irtóztatók, mert leonínusok. A’ kinek azok tetszhetnek, annak veszett az íze. Ezt én bátran mondom mindennek, csak Gyöngyösinek nem, mert más nem vehetné megbántás gyanánt, Gyöngyösi pedig nem vehetné nem annak. [...] De hexametereket cadentziákkal írni úgy ellenkezik a’ jó ízléssel, mint ha valaki a’ Parisi Apollónak ’s Parisi Venusnak, melly valaha Vaticanus Apollo és Medicisi Venus volt, piros ajkat, fekete szemöldököt etc. etc. festene.”⁴

¹ Vö. Kazinczy Döbrentei Gáborhoz, 1816. június 11. *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI. S. a. r. *Váczy János*, Bp., 1890–1991.; XXII. S. a. r. *Harsányi István*. Bp., 1927. XXIII. S. a. r. *Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960. [A továbbiakban: *KazLev*], XIV. 231–232.

² Vö. *Kecskés András*: A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig. (Irodalomtudomány és Kritika.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 154–155.

³ Vö. Kazinczy Édes Gergelynek, 1791. aug. 17. *KazLev*, II. 222–223. Gyöngyössi és Kazinczy ízlésének homlok-egyenest ellentétes voltára nézve ld. *Debreczeni Attila*: Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Universitas Kiadó, Bp., 2009. 266–267.

⁴ Kazinczy Kozma Gergelyhez, 1803. máj. 25. *KazLev*, III. 62.

Bár Kazinczy elvetendőnek találta az efféle versformák használatát, 1803-ban még nem állt szándékában nyíltan támadni Gyöngyössi. Pedig nyilván nem felejtkezett meg arról, hogy már 1802-ben Domokos Lajos, a debreceni főbíró nyelvi kérdésekben lényegében a debreceni szekértáborhoz tartozónak könyvelte el a tordai lelkész-költőt.⁵ 1805 után a nyelvújítási csatározások közepette Gyöngyössi mind az ortológusok mind a neológusok szemében nyilvánvalóan az ortológusok pártján állt.⁶ Hat év elteltével, a nyelvújítási harcok nyitányának tekinthető *Tövisek és Virágok* kiadása előtti felfokozott lelkiállapotban Kazinczy azonban már zavartalanul, sőt, harciasan támadja Gyöngyössi költészetét. Így ír barátjának, Dessewffy Józsefnek 1811 januárjában: „Nyomtatják Töviseimet is. Venni fogod, mihellyt megjelenendnek. Intesz, hogy mást ne bántsak. Édes barátom, a’ mi Urunk Jézus Krisztus Isten volt, mikor ember volt is,

most annál inkább az, és még is korbácsot kapott azok ellen, a’ kik az ő atyja’ templomát megfertéztették. Ego homuncio hoc non facerem? Mindent szabad, genievel. Ez superbum: de engedd ezt a’ kevélységet poétai elragadtatásomban. Nem bántok senkit azon a’ fertelmes Tordai Poétán kívül, a’ ki Leonínus verseket írt. Ismered e képét, melyet Czetter metszett versei elébe? Lourdabb, savanyúbb képet igen csinos parókája mellett nem képzelhetsz. Nézzd csak mit írtam reá.

KOCCZANTYÚSI.

Vén Kántor, könyvpenészű Tánczos, parókás Poéta,

Iszonyodom ’s futok —

ebből áll az egész epigramma. A’ borzadás nem engedte elvégezni, ’s a’ vers nem vers.”⁷

Gyöngyössi János, a Tordai Poéta – az általa használt leoninus versforma miatt – 1811-ben a *Tövisek és virágok* szerzőjétől „fertelmes” jelzőt, gúnyos „Koccantyúsi” nevet, s tiszteletes vagy lelkész megnevezés helyett lekicsinylő „kántor” titulust kap. Alakját a versben „iszonyatot” és „borzadást” keltőnek tünteti fel.

⁵ Vö. Kazinczy Virág Benedekhez, 1802. okt. 31. KazLev, II. 500.

⁶ „Én tehát Neologus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell. Az én felem Báróczt, Bessenyeit, Virág Benedeket, Kis Jánost, Himfyt mutat a’ maga Iróji közt: azok a’ Tordai Leoninust ’s Mátyási Józsefet mutatják.” Kazinczy Cserey Farkashoz, 1805. márc. 31. KazLev, III. 304.; Vö. még Kazinczy Prónay Lászlónak, 1805. júl. 15. KazLev, III. 387.

⁷ Kazinczy Dessewffy Józsefhez, 1811. jan. 7. KazLev, VIII. 278.

1815-ben, egy évvel Kazinczy erdélyi útja előtt, az Erdélyi Muzéum hasábjain napvilágot látott Kazinczy *A magyar verselésnek négy nemeiről* című tanulmánya. Az írás kisebb-nagyobb változtatások után, Döbrentei Gábor szerkesztői korrekcióit követően jelent meg.⁸ Nincs rá adatunk, hogy Tordán Gyöngyössi olvasta-e a szöveget vagy sem, de feltételezhető, hogy magyar nyelven író erdélyi verselőként, a nyelvújítási diskurzusok egyik szereplőjeként, Döbrentei Gábor literátor kollégájaként nem került el figyelmét. A dolgozatban⁹ Kazinczy a magyar versnemeket mutatja be, és azokat szükségszerűen költői életművekhez köti, így körvonalazódni látszik irodalmi kánonja is. A versformák és a poéták említésekor időrendben halad. A költőkről szólva nem fukarkodik esztétikai ítéleteinek kinyilvánításában, emiatt az olvasó számára egyértelművé válik, mely szerzők tartoznak a Kazinczy építette irodalmi kánon kiemelkedőnek, elfogadhatónak vagy elutasítandónak bélyegzett szereplői közé. Miután a leírt négy versnem közül az egyik kifejezetten Gyöngyössit érinti, az összehasonlítás miatt érdemes felidézni, hogyan értékeli a tanulmányban Kazinczy a négy versformát és a hozzájuk rendelt költőket.

Az *első versnem* a rímes verselés. Ennek kapcsán Kazinczy részéről a legmagasabb elismerés Kis Jánost, Kisfaludy Sándort és Berzsenyi Dánielt illeti. Mögéjük sorolja Pálóczi Horváth Ádámot és Péczeli Józsefet, melléjük Csokonait. Az utánuk említett költők Kazinczy szóhasználata értelmében már csupán tucatszámra menő alkotók: úgy mint Édes Gergely, Mátyási József és „a nők”. (A nők nevének elhallgatásával Kazinczy, bizonyára nem szándékolatlanul, marginalizálja munkásságukat.)

A *második versnem*, azaz a klasszikus időmértékes verselés képviselői közül „*csillogzat gyanánt*” ragyog Virág Benedek és Berzsenyi, a többi itt említett költő a kánonnak inkább csupán elfogadott szereplője.

A *harmadik versnem* a Ráday-féle verselés (rímes sorok trocheikus és jambikus lejtéssel). Itt Ráday Gedeon, majd Verseggy Ferenc, Földi János és maga Kazinczy járnak az élen. Csokonai Vitéz Mihály és Dayka Gábor, bár nem sokkal lemaradva, jó tanítványként csupán követik őket.

A *negyedik versnem*, azaz a leoninus érinti közelebbről Gyöngyössi Jánost. Már a versforma történetét vázoló bevezető szavak sem ígérek túl sok jót: „setét századoknak példája után nálunk is szokásba és kedvességbe hozattak azoknál, kik a poézis belső becsét nem értették”. Majd Kazinczy, anélkül, hogy e versforma népszerű művelői közül akár egyet is megnevezne, saját ízlésének szemszögéből tekintve a leoninusra, ítélkezését így folytatja: „Semmi elmésség, semmi szökelése a’ phantaziának, semmi

⁸ Erdélyi Muzéum, 1815. Második füzet, 122–128.; A tanulmány szövegének értelmezésére nézve ld. *Csetri Lajos*: Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. (Irodalomtudomány és Kritika), Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. 164–167.

⁹ A tanulmány kezdeményei már 1802-ben (ekkor egyelőre három vers-nemről ír) megfogalmazódnak Virág Benedekhez írott levelében (Kazinczy Virág Benedekhez, 1802. márc. 31. *KazLev*, II. 466–468.), 1807-ben pedig végső formát öntenek (Kazinczy Romy Károly Györgyhöz, 1807. ápr. 8. *KazLev*, IV. 545.) és még abban az évben megjelennek német nyelven. Magyarul az Erdélyi Muzéum közlése az első.

nemesebb, melegítő érzés” nincs benne. A szöveg további részében végképp pellengérré állítja e költeményeket, megismételve egy 1803-ban, éppen Gyöngyössi kapcsán már jól bevált hasonlatát: „a’ római mértékű verseknek cadentiára szedése [...] olly nevetséges dolog, mintha valaki a’ Vaticanus Apolló szép statuáját testi színnel kenné-bé, a’ vakon-hagyott szemalmák helyébe üvegszemeket rakna, az Isten’ lobogó üstökét a’ márványról lefaragtatná, ‘s helyébe egy undok parókát tenne.”¹⁰ A paróka megemléksekor már nem kétséges, hogy a szerző egyértelműen az 1811-es *Tövises és Virágok* kötet *Koccantyúsi* című versének ellenszenves „parókás Poétá”jára, Gyöngyössi Jánosra céloz. Nevét azonban nem írja le (úgy is mondhatnánk: le sem írja), hanem „szíves tisztelettel” elhallgatja, megtoldva ezt azzal a lesújtó megjegyzéssel, hogy ez a meg nem nevezett szerző e versnemnek még csak nem is feltalálója, hanem csupán „elterjesztője”. Kazinczynak e gesztusát kétségkívül értelmezhetjük úgy, mint kísérletet arra, hogy Gyöngyössi János, a Tordai Lantos¹¹ nevét kiszorítsa a magyar irodalmi kánonból.

Kazinczy Gyöngyössi Jánosnál Tordán – Gyöngyössi neve az „emlékezetnek templomában” – Befogadás a kánonba?

Erdélyi útja során Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábor társaságában 1816. július 4-én felkereste Gyöngyössi Jánost otthonában, a tordai lelkészlakban.¹² Látogatását utóbb, tervének megfelelően megírta az *Erdélyi levelekben*. Az útirajz nem jelent meg Kazinczy életében, csak részleteit tette közzé a Tudományos Gyűjtemény és a Felső Magyar Országai Minerva.¹³ A műnek 1816 nyara és 1831 nyara között nem kevesebb, mint 16 szövegváltozata született. A Gyöngyössinél tett látogatásról az alábbiakban Kazinczy kéziratban is fennmaradt, 1831 nyarán írt, kiadásra szánt utolsó szövegvariánsát idézzük: „Predik. Gyöngyösi János Urat, a’ leoninistát, szerencsém vala láthatni. Az embert látván magam előtt, felejtém írtóztató dongású verseit, de a’ mellyeken a’ könnyű ömlést nagy igazságtalanság nélkül nem lehet meg nem vallani, nem lehet nem csudálni, nem irigyleni. A rossz útra még iskolájiban tévede, s hexa- és pentameterait azért rímezé meg, úgy ír nekem később, mert ugrást tenni semmiben nem tanácsos; és azért mivel látá, hogy koccanóji még azok közt is szereznek barátokat, kik a’ hexametereket koccanók nélkül versnek sem ismernék.

¹⁰ Az idézeteket L. Erdélyi Múzeum, 1815, Második füzet, 122–128.

¹¹ Az Erdélyi Múzeum szerkesztője, Döbrentei Gábor a dolgozat közlésekor valamelyest változtatott a kéziraton, ott, ahol a Leoninus megnevezés helyett eredetileg ez állt: „Tordai Leoninus”. A jelző törlésére Döbrentei írásban hozzájárulást kért és kapott Kazinczytól. (Vö. Döbrentei Gábor Kazinczyhoz, 1814. nov. 16. KazLev, XII., 187.; Kazinczy Döbrentei Gáborhoz, 1814. dec. 6. KazLev, XII. 236.)

¹² A pontos dátum kikövetkeztetésére nézve ld. Kazinczy Helmezy Mihályhoz, 1816. jún. 16. és júl. 7. KazLev, XIV. 228–230.; Gyöngyössi János Kazinczyhoz, 1816. okt. 31. KazLev, XIV. 401. Kazinczy Szászföldről visszafelé jövet is ellátogatott a tordai lelkészlakba, de Gyöngyössit nem találta otthon: „Mostan tehát prédik. Gyöngyösi úrhoz szólottam be s ez sem találtam. Communió napja volt, s a roskadt öreg betegekhez vivé ki a lelki vigasztalót. Most örvendék, hogy minap, ha kevés pillanatokig is, láthattam.” Vö. Kazinczy 2008. 164.

¹³ Tudományos Gyűjtemény, Erdélyi utazások, 1817/2, 91–96., 1817/4, 32–55., 1818/1. 39–53., 1818/II. 91–116., Felső Magyar Országai Minerva 1831/10, 561–610., 737–762, 810–822., 1832-ben uo, Erdélynek és az Erdélyiek Ismérete, 1832/1–31.

E' gyanús állítását még szent példákkal is támogatá, meg nem sejtven, hogy a' szent példák a legregibb, a' közép és a' legújabb időkben, az ellenkezőt is tanítják. Valljuk meg a' szeretetre-méltó ember' képében, füleit akkor még csiklándották a' rímes distichonok; valljuk meg, akkor még tetszék magának, és nem ok nélkül, hogy a' technica' nehézségeit úgy győzé meg a' mint azolta sem más senki; 's kell e neki azért pirúlnia, hogy ízlése akkor még, hamis csillámokon kapott; 's olly tapsokon, millyeken a' ki ügyét és magát becsüli, soha nem kap, sőt azt futja. De mellyikünk kevélykedhetik azzal, kivéven Superint. Kist, a' mivel ő, hogy látván másoknál a' jobbat, elég erővel bírt eltérni járt ösvényéről, 's distichonait többé nem rímezte? 'S ezt nyolcvanadik évéhez közelítvén.

Olly érzésekkel jövék el a' tiszteletet érdemlő embertől, mintha leonínusokat soha nem írt volna. Sokat szenvede dicsősége mellett, mert szegényt még a' szelíd Ráday is megleckézé, mint a' Teleki József, és mi sokan; 's ki tudja, nem ez az ostrom vezette e' szép maga' elszánására? Arcza igen tiszta bőré; orcájai, még aggott korában is, lángolók; termete kisded; módja feszeske; de pőf nélkül, 's beszéde kevés. Bergmann híven adá részre is metszett képét. De 'a ki a' rezet látja, sokfürtű parókájával, abban 'a tudós feszen, magának a' tiszteletes öregnek jámbor szelíd lelkét meg sem álmodhatja. Jó fej azonfelül, 's barátja a' világosságnak. – Szül. Krasznán, 1741. Novemb. 4d. megholt Tordán, 1818. Martz. 14d.”¹⁴

Vajon mi vitte rá Kazinczyt, hogy meglátogassa, majd poétikai meggyőződése ellenére, tőle nem várt kedvező színben tüntesse fel az általa annyiszor pellengérré állított, kánonjából leginkább száműzendőnek tartott költőt? Kazinczy bizonyára követni kívánta eredeti útitervét, amelyben szerepelt Gyöngyössi felkeresése is, miután irodalmi vezérként számon tartott minden magyarországi és erdélyi literátort.¹⁵ Szándékában állt megírni útját,¹⁶ tehát információkra és élményekre volt szüksége. A kérdésre még pontosabb választ a látogatás leírásának utolsó harmadában, azaz a megkonstruált Gyöngyössi-portréban, valamint a tárgyhoz köthető korabeli levelezésben találhatunk.

A látogatásra nézve három forrás található Kazinczy levelezésében: két Kazinczy által barátaihoz írt levél,¹⁷ amelyekben szóba hozza a találkozást, illetve egy Gyöngyössi Jánostól Kazinczynak írott,¹⁸ amelyben a tordai poéta reagál a látogatásra. Ebben egyúttal válaszol Kazinczy korábban feltett kérdéseire. Kazinczy levele, amelyben kérdéseit felteszi, nem maradt fenn. Gyöngyössi ezt követően, 1816 decemberében még egy ízben levélváltásba bocsátkozik Kazinczyval, ez esetben is csupán a tisz-

¹⁴ *Kazinczy Ferenc: Erdélyi Levelek*. S. a. r. *Szabó Ágnes*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013. (Kazinczy Ferenc Művei: Első Osztály: Eredeti Művek.) 447–448.. A látogatás leírásának egy variánsát idézi és hozzá néhány gondolatot fűz: *Csetri Lajos: Egység vagy különbözőség?* 165–167.; a látogatást és leírását elemzi: *Keszeg Anna: Mit látott Kazinczy Tordán?* Művelődés [Cluj-Napoca], 2005. 11–12. sz. 19–23.

¹⁵ Vö. Kazinczy Döbrentei Gáborhoz, 1816. június 11. *KazLev*, XIV. 231–232.

¹⁶ Vö. Kazinczy Dessewffy Józsefhez, 1816. aug. 10. *KazLev*, XIV. 254.

¹⁷ Kazinczy Dessewffy Józsefhez, 1816. júl. 16. *KazLev*, XIV. 245. és Kazinczy Kis Jánoshoz, 1816. aug. 12. *KazLev*, XIV. 260.

¹⁸ Gyöngyössi János Kazinczyhoz, 1816. okt. 31. *KazLev*, XIV. 400–411.

teletes-költő válasza ismertek. Gyöngyössi utóbbi levelének¹⁹ bizonyos részletei – miután abban fejt ki indítékait leoninusai születésével kapcsolatosan – be is épülnek majd az *Erdélyi levelek* Gyöngyössi-portréjába.

Feltűnő, hogy az *Erdélyi levelek* fent idézett utolsó szövegváltozatához képest rövid két héttel a látogatás után, 1816 júliusában mennyire kedvezőtlenül nyilatkozik Kazinczy Gyöngyössiről, Dessewffynek írott levelében: „A’ Leonínus Gyöngyösit láttam. Épen olyan mint a’ rézbe metszett képe, csak hogy most nem vala fején a’ paróka, ’s Tiszteletes Uramnak én felette nagy tökit (herniáját)²⁰ is szerencsés valék láthatni, mellyet a’ réz nem mutat.”²¹ Augusztusban még szintén nyoma sincs a tordai poétára vonatkozó, tisztabőrű, jámbor és szelíd titulusoknak, amikor Kis Jánosnak is élménybeszámolót küld a tordai lelkészlakban történekről: „A’ Leonínus Koczantýúsit is láttam, de Döbr. meg nem neveze. Visszamenőben ismét leszek nála. Az ember olly rettenetes mint az Író. Rettenetes herniája szembe ötöl. Szolgai lélek.”²² E két szöveg tanúsága szerint 1816 júliusában és augusztusában Kazinczy még tartja korábbi, évtizedeken át megőrzött negatív (magán) véleményét. „A negatív megítélés alapja – ahogyan Keszeg Anna egy tanulmányában fogalmaz – egy esztétikai-poétikai nézet”,²³ amely valójában normaeltérés a kazinczyánus irodalmi célkitűzésektől, s mint ilyen, a neológus Kazinczy részéről nem megbocsátható. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mivel mind Csetri Lajos,²⁴ mind Hász-Fehér Katalin²⁵ arra a következtetésre jutnak, hogy az író *lényegében* a tordai poéta harmonikus, tiszteletet keltő (– az *Erdélyi levelek*ből megismert –) megjelenése olyan megbocsátóvá tette, hogy végül már szinte alig látta hihetőnek, hogy ő terjesztette el az elítélt leoninus versnemet. Mezei Márta pedig az utókor felé esztétikussá nemesített Gyöngyössi-küllem megörökítésének okát abban látja, hogy Kazinczyban a winckelmanni idealizálás eszméje munkált.²⁶ Nem osztom Csetri és Hász-Fehér álláspontját abban, hogy a rövidke, szinte pusztán benyomás-értékű személyes találkozás önmagában megváltoztathatta volna a korábban szidalmazott tordai ortológusról Kazinczy véleményét. Ugyanebből az okból Mezei Mártának az idealizálás felől

¹⁹ Gyöngyössi János Kazinczyhoz, 1816. dec. 15. KazLev, XIV. 473–478.

²⁰ Keszeg Anna úgy véli, e zavaró látvány oka nem más lehetett, mint a nadrágviselet megváltozása. (Vö. *Keszeg Anna: Mit látott Kazinczy Tordán?*, 22. Mezei Márta szerint Kazinczynak Gyöngyössi sérve tűnt fel. Ld. *Mezei Márta: Viselet és viselkedés Kazinczy portréiban*. Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 2009. 27–40.

²¹ Kazinczy Gr. Dessewffy Józsefhez, 1816. júl. 16. KazLev, XIV. 245. A „réz” alatt Czetter Sámuel rézmetszete értendő, amelyet a metsző Bergmann Ferenc Antal Gyöngyösit ábrázoló festménye után készített (Kazinczy az eredeti festményt is látta a Nagyenyedi Kollégium Könyvtárában).

²² Kazinczy Kis Jánoshoz, 1816. aug. 12. KazLev, XIV. 260.

²³ *Keszeg Anna* i. m. 20.

²⁴ „Ha még Gyöngyössi iránt is ennyire meg tudott enyhülni Kazinczy a személyes találkozás után [...] s ennyi mentességet találhatott hibáira, mert személyileg rokonszenvesnek és kellemes külsejű, szép idős embernek találta, akkor mennyi olyan félreértést [...] lehetett volna elkerülni [...]” *Csetri Lajos: Egység vagy különbözőség?* 166–167.

²⁵ „1816-ban, erdélyi útja során [...] amikor meglátogatja a tordai leoninistát, külseje és modora annyira megnyeri, hogy a »rossz ízletű versek« szerzőjét szinte mentegetni kezdi költői botlásaiért. A látogatás végén úgy válik el az »igen tiszta bőrű, még most is lángarcú, kised, roskadt öregtől«, mintha az »a legszebb verseket írta volna.«” *Hász-Fehér Katalin: Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*. (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 21.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2000. 92–93.

²⁶ *Mezei Márta* i. m. 27–40.

közelítő eszmefuttatását sem érzem elég meggyőzőnek. A kedvező portré megszületéséhez feltevésem szerint ezúttal ennél többre lehetett szükség. Nevezetesen alapvetően nélkülözhetetlenek voltak Gyöngyössinek a látogatás után Kazinczyhoz írt levelei, amelyeknek szövegéből ő mint neológus vezér építkezhetett, de nem volt közömbös e levelek hangvétele sem. Ezen túl tekintettel kell lennünk a szerzőnek a szöveggel elérendő céljaira is, valamint arra, hogy a fokozatosan átírt Gyöngyössi-karakter milyen hosszú idő leforgása alatt (1816 és 1831 nyara között) nyerte el az általunk ismert végső formáját.

Kazinczy fentebb idézett, Kis Jánosnak írt soraiból kiderül, hogy a látogatáskor Döbrentei Gábor, a kíséző nem árulta el az idős költőnek, hogy ki az illusztris vendég, akit magával vitt. Gyöngyössi tehát nem volt tudatában annak, hogy vele szemben Kazinczy ül,²⁷ s ahogyan az alábbi levél mutatja, szót sem váltottak egymással. Szükségszerűen elmaradt így – ha sor került volna rá egyáltalán –, a rituális literátori üdvözlés érkezéskor és távozáskor is. Kazinczy tehát inkognitóban volt jelen, s bár természetesen maga is bemutatkozhatott volna, mégsem tette. Gyöngyössi 1816 októberében Kazinczyhoz írott levelében ez áll:

„Szivem szerint sajnállottam, hogy ama’ szerentsés alkalmatossággal, mellyben a’ Mélt. Ur Döbrentei urral együtt hozzám magokat meg-alázták vala, még-is olly szerentsétlen lettem, hogy a’ tsupa szemléléssel maradék. Mikor azután néhány napokkal mástól megértettem, kit tisztelni volt szerentsém; nem tudtam, magamat piron-gassam é, egygyűségemen, hogy kérdést nem tettem, kihez lenne szerentsém? a’ ki tsak valami a’ Groff Urfihoz tartozó személyről gondolkoztam: Vagy pedig Titt. Döbrentei Urra vessek, hogy nekem e’ szerentsémet ki nem jelenté. Azon igen rövid idő alatt alig-is szállhaték keveset Döbrentei Urral, leg-ottan tsak fel-kelvén, el-siete, mig magamat eszembe vehetném. Így tsak ugyan én ezen a’ néma játékon által esém, melly fel-vonásban láta a’ Mélt. Ur egy vén papot a’ maga egygyűségében, a’ ki már a’ nyugoti ponthoz közelget, és nem tsuda, ha ügyelésében hanyatlott: de én-is szerentséltettem legalább annak bár látásával, és már képzeletembe ragadott tekintetével, kinek érdemeivel tellyes a’ két Magyar Haza. És most elég ennyi-is énnékem.”²⁸

Gyöngyössi szavaiból az vehető ki, hogy versekről, irodalomról nem esett szó, hiszen a vizit inkább „néma játék” volt, mint társalgás. Az illusztris idegenről az idős költő azt gondolhatta, hogy az ifjú Gyulay gróf (akinek Döbrentei volt a nevelője) ismerőse, s hogy nem az, arról csupán utóbb, a helyiektől értesült. A Kazinczynak címzett levélben később Gyöngyössi „méltóságos úr”-nak titulálja az író, tudomásul véve és deklarálva egyfelől a kettejük közötti társadalmi rangkülönbséget, másfelől e távolságtartás révén a nagynevű irodalomszervezőnek járó tiszteletet.²⁹ Sorainak hang-

²⁷ Vö. Keszeg Anna i. m. 22–23.

²⁸ Gyöngyössi János Kazinczyhoz, 1816. okt. 31. KazLev, XIV. 401.

²⁹ Levelében Gyöngyössi három költeményt is levele mellé zár megtekintésre, amelyek ugyan már rímtelenek, de kivétel nélkül alkalmi versek, mint leoninusai voltak. „Instálom-is alázatosan, méltóztassék a’ Mélt. Ur vagy egy mi-

neme bocsánatkérő a látogatás alkalmával létrejött kényelmetlen helyzet miatt, ugyanakkor érzékelhető szemrehányást fejez ki Döbrentei udvariatlansága miatt. Kazinczy felé szívélyes és tisztelettudó. Levele végén meghívja őt Tordára, s e mondatban – miután ígéri, hogy akkor készen állna személyes eszmecsereére is –, felfedezhető egy árnyalatnyi neheztelés, de öntudat is: „A’ mint Enyeden halottam, és a’ T. Prof. Szabó Urhoz szőlő levélből-is örömmel látám, szándékozik a’ Mélt. Ur még a’ mi Erdélyünket jövendőben-is meg-látogatni. Ha még addig a’ Nagy Gondviselő életemnek kedvezni fog, örömmel kívánok szemben menni még olyan fel-vonással-is, mellyben, a’ kik most csak szemmel beszélheténk együtt szemben, akkor beszédben-is költsönözhetjük a’ Mélt. Ur’ hozzám járulandó le-ereszkedését, én pedig tartozó szíves tiszteletemet. A’ mikorra előre bátorodom ki-kérni, hogy én lehessek az a’ szerentsés vén Masinissa, a’ ki Scipiust [!] egygyűgyü szállásomra fogadhassam.”³⁰

A kapott levél tiszteletteljes, már-már alázatos és az évtizedeken át elszenvedett negatív bírálatokra nem reflektáló beszédmódja megnyugvással tölthette el Kazinczyt. Nem kizárt az sem, hogy a széphalmi vezér kényelmetlenül érezte magát inkognitója és a Tordáról érkezett valóban túlzóan szívélyes sorok miatt. Gyöngyössi válaszelevelének első harmadából kiviláglik, hogy az író életrajzot kért tőle – ezt az idős költő meg is küldte –, hogy az majd bekerüljön az *Erdélyi levelek*be. Utóbbira így reflektál a tordai poéta: „Ez előtt egy postával leve szerentsém venni a’ Mélt. Urnak hozzám postán utasítani méltóztatott betses levelét. Nem késem a’ válaszzsal. A’ mi a’ tisztelt levélben engemet illet, ámbár érdemetlennek esmérem magamat, hogy az én nevem-is azon emlékezetnek templomában annyi érdemeseknek sorában fel-függesztessék.”³¹

Kazinczy 1816-ban tehát arra készült, hogy látogatása kapcsán plasztikusabban is megörökítse Gyöngyössi nevét, s tervezett útirajzához egy második levélben ismét információkat kért tőle. Az idős poéta reflexióiból kitűnik, hogy most arról kellett beszámolnia, mióta ír leoninusokat, s milyen motivációk alapján.³² Mielőtt Kazinczy olvasatára és a levélből elvont végkövetkeztetésre kitérnék, érdemes Gyöngyössi néhány hangsúlyosabb gondolatát idézni. A poéta írásában bőséges magyarázattal szolgál arra nézve, hogy miért kezdett „metrumos magyar verseket” próbálgatni. Említi többek között Molnár János egy könyvét, s nyelvünknek e versnem használatára alkalmas voltát, és általában a versnemek változatosságának szükségességét: „a mező annál gyönyörűsegebb, mentől több színű és formájú virágokkal ékeskedik” – írja. Felhossa érvként a „római módi kádenciás” versforma népszerű, csalogató jellegét: „tsemege által kell lassanként el-szoktatni valóságosabb eledelre, nemesebb ízlésre” a közönséget. Hangsúlyozza, hogy „a’ mi nyelvünk szabad élő nyelv”, ezért „nem köteles, hogy mindenben rabszolgája legyen a’ régieknek”, ellenkezőleg, éljünk a

nutát azoknak meg-olvasására fordítani, azután félre le-tenni, mint bizony magokban tesekélyéseket [...]”

Gyöngyössi János Kazinczyhoz, 1816. okt. 31. KazLev, XIV. 402–410.

³⁰ Gyöngyössi János Kazinczyhoz, 1816. okt. 31. KazLev, XIV. 402.

³¹ Gyöngyössi János Kazinczyhoz, 1816. okt. 31. KazLev, XIV. 401.

³² Gyöngyössi János Kazinczyhoz, 1816. dec. 15. KazLev, XIV. 474, 476.

variációk alkalmazásának lehetőségeivel. Gyöngyössi az írás hevében odáig elmegy határozottságában, hogy mint alkotó meglehetősen bátorsággal kijelenti: „szabadságomban vagyok, abból nékem senki sem parantsolhat, és senki sem tsufozhat dísztelenséggel, szabad vagyok magam gustusommal.” Másutt: „Én természetesnek találok, hogy engedjünk-meg a’ poesis’ izlésének-is olyan szabadságot, mint a’ vendégségekben-is a’ készülésnek [...] kiki maga izlése szerint ehessék.”³³

Levele végén ugyan visszatér majd az alázatos nyelvi magatartás, mégis, elmondható, hogy a tordai költő határozottan toleranciát kért, pontosabban, számon merte kérni a toleranciát irodalmi művek megítélésében a széphalmi vezértől. Ugyan kissé mintha megrettenne védőbeszéde merészségétől, így zárja a levél saját verseiről szóló passzusát: „Tsak ugyan én látván már vénségemben a’ nevedő erőt az olyan színű metrumos verseknek ki-irtására, leg-ottan rim nélkül való a’ féle forma Verseket-is eleget irtam, hogy a’ Cricikanak kemény ítélete alatt ne maradjak, és a’ mellyekben én épen úgy gyönyörködöm, és olyakat-is nem sokára a’ közönség eleibe botsátok: hanem örökösen még-is a’ rimesekről egészen le nem mondhatok, ne láttassam azt azért tselekedni, hogy a’ sok pirongatásra meg-szégyeltem volna magamat, és kárhoztatnám elébbeni bűnömet.”³⁴

Kazinczy elsősorban Gyöngyössi levelének utóbb idézett részletét dolgozza fel a róla készítendő portré felvázolásához. Olyan képet fest azonban Gyöngyössiről, mint aki bár megtévedt, hiszen leoninusokat írt, de végül, mert látta mások jobb költeményeit, megtért, s rímeket többé distichonjaihoz nem fűzött. Szándékosan megfélemlítve látszik Gyöngyössi öntudatos félmondatáról, azaz, hogy: „a rimesekről egészen le nem mondhatok”, de még inkább egy másikról, amely tagadja a megbánást, így a megtérést is: „ne láttassam azt azért tselekedni, hogy [...] kárhoztatnám elébbeni bűnömet.”³⁵ Kazinczy az általa deklarált „megtérés” lehetséges okaként még megemlíti a sok szenvedést, amelyet Gyöngyössinek a költőtársak megleckéztetése miatt kellett elviselnie, például gróf Ráday Gedeontól, gróf Teleki Józseftől, illetve tőle magától, Kazinczytól: „s ki tudja nem ez az ostrom vezette-e szép magaelszánására” – teszi fel a kérdést.³⁶ A fenti, idézőjellel kiemelt Kazinczy-szövegrészletek az ún. „magaelszánásról” külön figyelmet érdemelnek. Ne feledjük, hogy Gyöngyössi János 1818 márciusában meghalt (épp Kazinczy adta néhány semmitmondó sorban halálhírét a Tudományos Gyűjteményben, 1818. IV.140.), két levele Kazinczy fiókjában elzárva pihent, így mód nyílhatott arra, hogy az *Erdélyi levelek* Gyöngyössi-portréja, újabb és újabb reflektálatlan átírások révén tovább formálódhasson. A tordai lelkész-poéta ún. megtéréssel (ti. a leoninusról való lemondás) kapcsolatos szövegváltozatok először 1827 után bukkannak fel az *Erdélyi le-*

³³ A fentebb idézett sorokra nézve is ld. Gyöngyössi János Kazinczyhoz, 1816. dec. 15. KazLev, XIV. 474–477.

³⁴ Gyöngyössi János Kazinczyhoz, 1816. dec. 15. KazLev, XIV. 477.

³⁵ Keszeg Anna is azon az állásponton van, hogy nem értelmezhetőek a leoninus versnemről való lemondásnak Gyöngyössi levélben írott szavai. Vö: *Keszeg Anna: Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok.* Ráció Kiadó, Bp., 2011. 64.

³⁶ *Kazinczy Ferenc: Erdélyi Levelek*, 448.

velek szövegében.³⁷ Ez azt látszik bizonyítani, hogy Kazinczy Gyöngyössi életében még nem vetette papírra a leoninus-verselésről való önkéntes lemondását, sőt, egy 1816-1817-es szövegvariánsban még csaknem a teljes Gyöngyössitől kapott levélanyagot is a látogatásról szóló szövegbe dolgozta, s ott konklúziója ez: „Hagyjuk gyönyörködni a’ tiszteletre- méltó öreget a’ maga ízlésében.”³⁸

Az 1820-as években keletkezett *Erdélyi levelek* témánkba vágó szövegvariánsaiban Kazinczy tovább erősíti a „megtért”, leoninusait levetkezett Gyöngyössi-képet, hogy ezzel mintegy saját táborához közelítse őt. Ebben az összefüggésben a széphalmi mester messzemenően indokoltan tünteti fel korábbi „megleckéztető” gesztusát, sőt, igazolva látja évtizedeken át folytatott eredményes ez irányú gyakorlatát is, egybe-csengve a *Tövises és Virágokban* képviselt „epigrammai morál”-jával: a lélektelen író „ütni, csigázni, ’s agyon-verni szabad”.³⁹ Ily módon a Gyöngyössi-látogatásból kinőtt Gyöngyössi-kép – a tordai poéta halála után – immáron szalonképessé válik arra, hogy maga Kazinczy jelölje ki a Tordai Leoninus helyét az irodalmi kánonban.

Az *Erdélyi levelek* Gyöngyössi-portréja nem azért sikeredhetett olyan szépre és „tiszteletet érdemlő”-re, mivel az idős poéta megnyerő külseje meghatotta Kazinczyt. Az egymással összevethető szövegek alapján megkockáztatható, hogy a széphalmi vezér megkonstruált egy olyan Gyöngyössi Jánost, aki a „leckéztetések” hatására eltávo-
dott korábbi költői gyakorlatától, s csak halála akadályozta meg abban, hogy közelebb jusson Kazinczy táborához. A végül „megtért”-nek bemutatott, magánlevelekből megismert költő „rettenetes” külleme pedig – mire évek alatt kialakult a látogatást és a költőt bemutató korrigált portré –, megszépülve kerülhetett be a Kazinczy által emelt emlékezet templomába.

Amikor 1827-ben Cserey Farkas megkapta olvasásra Kazinczytól az *Erdélyi levelek* aktuális kéziratváltozatát, a szép Gyöngyössi-portré hatására azonnal tollat ragadott, s közölte a széphalmi mesterrel elhatározását: a krasznai református templom falába kőtablát kíván vésetni – lehetőleg Kazinczy soraival (!) –, hogy az hirdesse majd az utókor számára Gyöngyössi János nevének örök emlékezetét.⁴⁰

³⁷ Ez onnan tudható, hogy a Bajza–Toldy kiadás, amely az 1827-es verzióra támaszkodik, még nem tartalmazza ezeket a részeket. A Kazinczy által 1831. augusztus 15-én postára adott szövegvariánsban azonban – amelyet az író a Felső Magyar-Országai Minervának küldött közlésre –, már megjelentek a változtatások. Vö. még: *Kazinczy Ferenc: Erdélyi Levelek*, 251.

³⁸ *Kazinczy Ferenc: Erdélyi Levelek*, 212.

³⁹ Epigrammai morál, [Kazinczy Ferenc], *Tövises és Virágok*, Széphalom [Sárospatak], 1811. Reprint: *Tövises és virágok*. (Kazinczy Könyvtár.) Kazinczy Társaság és Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár, [Miskolc], 1991. 36. Vö. még a Kocczantyúsi című, már idézett epigrammával, ld. uo. 23.

⁴⁰ „Hallottam volt hogy a néhai Gyöngyösi, igen heljes ki fejezésed szerint, Leonisztáink [!] Antistesze, Krasznán születet, holis Pap volt édes Attya – ezen hallomásba Leveleidből tökéletesebben meg győződven, magamhoz illőnek, és ha nem cselekedném, nem illőnek vélem, az eő Emlékezetét heljbe Krasznán meg tisztelni, és ezt ugy gondolom, leg arányossabban tehetem, ha a Krasznai Reform. Templomba, hol az Attya hirdette az Evangeliumi Igasságokat, a falba Nékie egy Emlék követ heljhezttetek be. Rövid Magyar inscriptio, meljen lenne az is, hogy az Emlék töllem szármozik, nem egoistai, hanem tollerans absichtbul kívánom, hogy catholicus ember nyuitja [!] azt egy nem Catholicus Pap’ Pap fiának. Ilj felül Írást Te tehetsz minden bizonynyal leg arányossabban. Barátságossan kérlek tehát, készies eggyet, és küld meg nékem.” Cserey Farkas Kazinczyhoz, 1827. febr. 2. *KazLev*, XX. 199.

Gyöngyössi János emlékműve az újtordai református templom kertjében
KOVÁTS DÁNIEL felvétele (2007)

A magyar jakobinusok emléktáblája a brünni Spielberg várbörtönének falán
AMBRUS TÜNDE felvétele (2015)

FEHÉR JÓZSEF

Kazinczy színe előtt

Töredékes vallomás

Kazinczy színe előtt – ezt a címet adtam hozzászólásomnak hosszabb töprengés után, mert Isten színe előtt szokott állni az ember, halála után bizonyosan, de már életében is sokszor, ahogyan magam is megtapasztaltam. Remélem, a fölöttünk lakót nem sértem ezzel, s Kazinczy Ferencet sem emelem túlságosan magasra, olyan szférákba, ahol már megközelíthetetlen, kanonizált szentként ül irodalmunk trónusán.

Töredékes vallomás kíván ez a hozzászólás lenni, olyasmiről szólni, hogy mit adott és mit üzen személy szerint nekem, jó 200 év távolából a régi mester.

Először is köszönettel tartozom, hogy nekem is adta Széphalmot – és természetesen és hála Istennek, sokunknak –, ahol szolgálhatom. Már pataki diákként is megérintett szellemi ujjá, amikor verseit mondhattam kissé esetlenül a széphalmi mauzóleum lépcsőjén állva. S valahogy ez az érintés mindig ott lehetett a háttérben, életutam választásainak eldöntésében. Azt sugallta, hogy ne a hatalmasságokkal tartsak, hanem hajlamaimat kövessem. Juthatott volna pozíció, érvényesülési lehetőség, magasabb, jobban fizetett társadalmi státusz nemegyszer nekem is. De valahogy mindig éreztem a Bessenyei György–Kazinczy-féle levélváltás tanulságát.

Az ifjú Kazinczy – még mint pataki diák – 17 éves korában lefordította Bessenyei *Der Amerikaner* című művét magyarra, s levélben kérte ki a tekintélyes író véleményét munkájáról, s a maga tehetségéről vagy tehetségtelenségéről. Bessenyei dicsérően és elismerőleg nyilatkozott, s a következő tanácsot adta: „*Ne szűnjön meg az úr szívének hajlandóságai után menni, és az emberi viselt dolgoknak ahhoz a dicsőségéhez közelíteni, melyre szemeit csaknem bölcsőiből láttatik vetni.*” Ez a „szív hajlandóságát követni” örök igazság, és úgy hiszen, az élet minden területére vonatkozik. Hogy ne tagadjuk meg magunkat, érzésünket, gondolatainkat, vonzódásainkat semmilyen körülmények között. Még akkor sem, ha ez veszélyekkel jár együtt. Kazinczy mindvégig tartotta magát ehhez; akkor is, amikor egyik börtönéből a másikba hurcolták. Kufsteinből a munká-

csi várbörtönbe vitetvén időztek Beregszászon, s ott az ezt megörökítő emléktáblán a következő mondata olvasható: „Mindig értékesebbnek tartottam a veszélyes szabadságot a nyugodt szolgaságnál.”

A szabadság fogalmának és mibenlétének könyvtárnyi irodalma van; a különböző filozófiai rendszerek az ókortól napjainkig – a marxista filozófián át – próbálták és próbálják értelmezni. Magam nem ismerek ennél tömörebbet és érzékletesebbet: számomra a Kazinczyé tökéletes. Mert a szabadság veszélyes, tudjuk, mert mindannyian megéltük már, hogy legalábbis személyes bátorság kell hozzá. De erről is mond valamit Kazinczy, mégpedig egy másik költő, egy kései utód, Ozsvald Árpád versében: „Nem merni, amit merni kell, gyalázat!” Ez számomra a legtökéletesebb Kazinczy-portré, amit valaha is írtak kortársak és költő-utódok a széphalmi „szent öreg”-ről, a nyelvújítási küzdelmek vezéralakjáról. (Pedig írtak jó sokan, és nem is akárhány, Baróti Szabó Dávidtól, Csokonaitól, Berzsenyitől kezdve Kölcsey Ferencen át Radnótiig és Weöres Sándorig.) De olyan teljes, kerek kép, korkép és jellemrajz, ilyen tökéletes intuíció, végiggondolt életút- és küldetésrajz nincs senkinél. Nem azért, mintha mások – az előbb említettek – kisebb tehetségűek lettek volna talán, hanem azért, mert Ozsvald Árpád az egészet ragadta meg: az embert, a küzdelmes emberi sorsot és a küldetését minden körülmények között teljesítő irodalmárt. Itt most csak a befejező szakaszt idézhetem, bízom benne, hogy másokat is megérint, mint ahogy azt velem tette.

*Széphalom, kicsiny sziget - te hitted, hogy kontinens,
hogy szavadnak súlya, s amit üzensz,
az példa lesz társaknak, késő unokáknak.
Nem volt szívedbe soha alázat,
hisz te mondtad éppen konokul egyre:
„Nem merni, amit merni kell, gyalázat!”
Ó mennyi gáncs, szitok és gyötirelem!
Széphalom, sziget magánya, csendöböl.
Mikor a levelek fehér galambjai elkerültek,
még akkor is éltetett a szavak mágiája.
Ifjak mosolya, ha fájt is, nem mutattad,
tudtad – nyelvünk szennyeit lerázza.
Égtél égi csodamadárként,
jövendő ígéket hordozva szárnyadon.*

Új vizekre evezve, más vonatkozásait keresve a Kazinczy-életműnek, haza- és magyarságszeretetéről, nemzeti öntudatáról szeretnék szólani néhány szót. Érdekes ez, és érdemes erről beszélni, mert sokan elintézettnék vélik ezt a költő egyik kétsoros epigrammájával, mondván, ebben minden benne van. Az epigramma címe: *Misoxenia* (Idegengyűlölet).

*Jó nem kell, ha az emberiség s nem nemzeted adja:
Nékem az emberiség s Pest s Buda tája hazám.*

Azaz: Kazinczy egyformán nemzeti és kozmopolita; legalább annyira fontos számára az idegen, mint a saját kultúra. Ki kell mondani, hogy ez egyáltalán nem így van, a jól hangzó axióma mögött Kazinczy *egészséges nacionalizmusa* húzódik meg. Nem kell félni: szó nincs itt a napjainkra befektetett, besározott, lejáratott, idegen-gyűlöletet sejtető ideológiáról; hanem nemzeti önérzetről és önvédelemről csupán, továbbá a 19. században kibontakozó nemzeti ön- és azonosságtudatról, melyhez minden népnek joga van természetesen, s ezeket az ébredő mozgalmakat nevezték akkoriban – nacionalizmusnak. Kazinczynál – írásaiban – ez számtalan helyen megnyilatkozik. A *Pályám emlékezetében* írja, minden hivatkozás nélkül, gyerekkora idejéről, tartalmát idézem, hogy: „*Én 1759. október 27-én Érsemlyénben születtem, Biharban, Debrecen és [Nagy]Károly, s [Nagy]Kálló és [Nagy]Várad között... Semlyénben... fülem nyolcadik évemig magyar hangnál egyebet nem halla.*” Nincs másról szó, minthogy színtiszta magyar vidék ez, ahogy halljuk Kazinczytól, és még ma is meghatározóan az, a mai Romániában, a határtól nem messze, Kölcsey Szödemetere és Ady Endre Érmindszentje összefüggő provinciájában. (Ma mindhárom Romániában.)

Egy szép miniatűr jelenetet idézek föl a magyar haza és szülőföld iránti érzelmi elkötelezettségből, mely a *Fogságom naplójából* való. A magyar jakobinusokat, a fogolycsapatot egyik börtönből a másikba vitték cseh, morva, osztrák földön, amikor egy helyütt Kazinczy – tehetősebb lévén a többiekénél – tokaji bort vásárolhatott. Így örökíti meg a jelenetet (mely szerintem olyan, mint egy színpadi mű):

„Neumarkton ebédelvén, a kellnerleány [a pincérlány] sorba tudakozza bennünket, milyen bort parancsolunk; s minthogy én bornemissza valék, úgy hitte, hogy talán jobb bort parancsolok, ha közönséges nem kell is.

Van magyar borotok? – kérdém.

Van.

Tokajit két butéliával!

Elhozta. Én az egyiket a praesideáló Aubertnek [az őrség parancsnokának] nyújtám, ki azt azonnal oldalzsebébe dugá; a másikat kiosztám társaimnak e szóval: Hazánk felé fordulva, mint Jeruzsálemnek a zsidó, mikor imádkozik!”

Azért mondom, hogy színpadra kívánczik, mert látom magam előtt a megláncolt lábú, meggyötört magyarok csapatát, ahogy Magyarország felé fordulva kortyolgatják borukat a figyelő, fegyveres osztrák ulánus katonák között.

Számtalan megnyilatkozását idézhetném a magyar népléleknek, melyet Kazinczy – csak a fogsága idejéből is – dicsekedve említ. Nézzük a beregszászi napokat, amelyekhez az emléktábla mondatát említettem! A fogolycsapat útja Győrtől – ahol magyar földre léptek – Munkácsig valóságos diadalmenet volt.

„Beregszászon vásár vala másnap, s gyűlt a nép. Meglátának a fogadóban, és szerencsésnek tartá magát, aki nekünk egy kosár körtevélyt, szilvát, diót, egy pár dinnyét, egy rakás kukoricacsőt hozhata. – Az idegen nem szüntethet meg csudálkozását.

– Szegény nemzet, de gyönyörű nemzet! – ezt kiáltozó – mivé lehetne ezt tenni!”

Ha lenne Magyarországnak, nem a határokkal megrajzolt, hanem a szívünkben élő Magyarországnak egy nagy-nagy szimbolikus kapubejárata, akkor én ezt írnám ki rája, mint a székelkapukra szokás, amely fogadja s eligazítja a hozzá érkezőket.

És még egy harmadik miniatűr, a *Fogságom naplójából*: „1800. július 26. estve hajónk kiköte Pozsony alatt. Kilépvén a hajóból, térdre estem, megcsókolám ujjam hegyét, s a magyar földre nyomám a csókot. Öllelek áldott föld! Te bírd hamvaimat egykor. (Hála istenimnek, hogy német földön nem haltam el, mint Szentjóni Kufsteinben 1795 októberében és Aszalay Grécben 1796-ban).”

Ezek persze csak szép és érzelmes jelentek, hangulatjelentések, de nem bizonyítják, hogy Kazinczynak fontosabb lett volna saját nemzete, mint a kozmopolitizmus, az általánosság, az emberiség-fogalom – mondhatná valaki és bárki. A véletlen (?) azonban egy másik munka kapcsán kezembe adta Kazinczy *Tübingai pályaművét*, melyet, bevalom, eddig sohasem olvastam meg. És ennek gondolatai igazolták, hogy jó nyomon járok, nem magyarázok bele semmit semmibe, mert Kazinczy ugyanazokat a jeleneteket idézi fel ebben a munkájában, mint amelyeket az előzőekben! Hallgassunk csak bele!

„A haza szeretete egyike a természet legszebb érzéseinek... Szeret az, mint a gyermeki hűség és szülei szeretet. Jaj az oly atyának, ... ki az észtől koldul okokat, melyeknél fogva neki gyermekét szeretnie kell, nekem az oly atya kedves, ki gyermekét szereti, mert az az ő gyermeke... E nagy érzés igen tetszetős bélyege a magyarnak. Mint a zsidó fordul Jeruzsálemnek, midőn imádkozik, aszerint fordul ez külföldön honja boldogabb fekvése felé, és midőn tokajijának cseppjeit fösvényeskedő gyönyörűséggel szörböli, s lelke nemzete történetében elsüllyed; mint Iphigenia ragadtatik a barbárok közt heves örömrre, midőn füleiben valahára ismét görög szó zeng, midőn szemei végre ismét látnak egyet, kinek a Hellász boldog földje adott születést: aszerint pattan fel a külföld pázsitjáról a fáradtában elheveredett magyar regruta, aszerint kiáltja ezt elragadtatva: Nézd a magyart! midőn a mellette elmenő szekérről egy idegen magyar akcentusú szóval szól hozzá; mint hazájából távol szakadt görög sírja édes könyűjét, midőn a Fekete-tengeren már kékelteni látja a thráciai hegyeket; aszerint sír a hazájába megérkező magyar, midőn hajója előtt Dévény feltűnik, s a földet Pozsonyban ujja nyomott csókkal illeti.”

Ide beszúrom, mert a negyedik miniatűr, melyre a fentiek utalnak, hiányzik. Ez Brünn és Kufstein között leírt jelenet, a napóleoni háború idejéből, 1799-ből; a magyar katonák osztrák oldalon vonulnak a francia seregek ellen Bajorország irányába. Szembejön velük a Kazinczyt is vivő fogolycsapat. Így találkoztak, idézem:

„Rekrutáink letelepedének az út mellett. Egyik, meg sem álmodva, hogy földijeit vagyunk, felszökék a fűről, hadarászva [hadonászva és magyarázva] karjával, mintegy fenyegetőzve, hogy majd megadja a franciáknak.

– Segítsen Isten, legények – mondá neki Laczkovics László bajszos szájjal.

– Nézd a magyart! nézd a magyart! – kiálta mindenike; felugrának mindnyájan, s addig nézének utánunk, míg utunk elcsavarodék...”

Megvoltak tehát az „érzelmes” jelenetek, folytatom tovább a tübingi pályaművet, Kazinczy tanító szavaival:

„Tudja a magyar, miért szereti ő hazáját és nemzetét; tudja, hogy ege tiszta, földje termékeny, hogy Zemplénje neki isteni nektárt, Aradja igazi ichort [magma kőzetet] nyújt, hogy hegyei spanyol arannyal vetekedő ásványokat adnak, hogy nyelve zengő, muzsikája, tánca lelkesült, öltözte ékes, erkölcei, szokásai mennyivel inkább egyezők a természettel, mint sok más nemzetekéi...”

S mi köti mindezt egybe a magyaroknál? Folytatom:

„A hazai nyelv a nemzeti szeretetnek legszorosabb kapcsa még azoknál is, kiknek nemzetek különböző részekre szaggattatott, s ege testet többé nem teszen. Nyilván látni ezt az olaszok példáján és a németekén. Nem kell-e tehát minálunk lennie a legnagyobb becsben, kik két hazára oszolva élünk ugyan – Magyarországot értem és Erdélyt –, de mindketten azon törvény és igazgatás alatt?”

... És most megkérdem: hány „hazára” van oszolva.... De Kazinczy sohasem adta meg magát...

És az utolsó, most már nem érzelmi, de észérv a nemzeti vagy kozmopolita kérdés eldöntésére; a Kazinczy és Berzeviczy közötti vita, illetve ellentét. A felvilágosodás polgárosodási időszakának két nagy személyiségéről van szó, ne felejtjük.

Berzeviczy Gergely (1763–1822), a kortárs, a levelezőtárs, a majdnem barát, a jeles közgazdasági író, a német államtudományi iskola, a francia fiziokratizmus (értékelvűség), a klasszikus közgazdaságtan meghonosítója Magyarországon, aki a gazdasági szabadság eszméjével támadta a nemzeti protekcionizmust. Berzeviczy („kozmpolita barátom”) a szent érzés-jeleneteket kinevette volna... Kazinczy, bár nagyra becsülte, s olyan szép véleményeket is ír róla, mint például: *„Áldás minden szavadra, melyet a misera plebs [szegény adófizető nép] mellett szólsz”,* mégis, összességében kibékíthetetlen az ellentét eszméik között. Berzeviczy elve ugyanis hasonló volt Herderéhez, aki azt tartotta, hogy csak az erős, nagy nemzetek maradnak meg, a többinek még a nyelve is kihal, s ha tehát ez a realitás, ehhez, azaz az erősebbhez, a hasznossághoz kell igazodnunk.

Milyen véleménye van erről Kazinczynak? Először a legeggyértelműbb megfogalmazását idézem, mert a szívemből szól. 1808. február 28-án írta br. Prónay Sándornak: *„Marhának szülte azt a természet, aki minden ólat jónak tart, ahol jól lakhatik. Engem a sors magyarnak szült, s magyar akarok maradni.”* Másutt ezt írja Berzsenyi Dánielnek (1809. február 14-én): *„Berzeviczynek mindegy akár magyar legyen, akár német vagy inkább österreicher, csak pénze legyen. Gondolkozhatik-e így az emelt lélek? Cátó és Brutus megölték magokat azt látván, hogy hazájok oda van. Amely nemzet Berzeviczyekből áll, szül-e az annyi és oly virtust, mint Athén, Lacedaemon (Lakóniai=spártai) és Róma?”*

Kazinczy itt a mindenáron való hazafiságot kéri számon. Egészen az önzésig jut, melyről, azt hiszem, azt látom, napjainkra iránymutatás lehetne: *„Csak nemzetiségünk*

[nemzetünk] *álljon szentül, a többin nem törődöm.*” Olyan iránymutatás ez 200 évvel ezelőttről, amelyet, ha élni akarunk, tartanunk kellene.

Kazinczy megfogalmazását a meleg ólról s a magukat ott jól érző marhákról egy másik nagy magyar gondolkodó, Eötvös József író igazolta vissza; azért idézem, mert a képszerű fogalmazás hasonló. Azt írja Eötvös: *„A honszerelem nem a számár vonzalma istállójához, hanem az ember ragaszkodása azon helyhez, melyen magát boldognak, azaz szabadnak érezheti.*” Félve kérdezem meg: hol ez a hely, megtaláltuk-e már, s megtalálhatjuk-e valaha?

De öblítsük le ezt a nehéz témát egy anekdotaszerű, mégis igaz jelenettel, s legyen ez laza csattanója a nemzetköziség-hazafiság dilemmájának.

Írónk írja Orczy Lőrincről, a generálisról, a „maradék nemzetünknek ősi karakterét” őrző költőről rajzolt emlékezésében: *„Ismert az öreg generális és abaúji főispán, Orczy is. Egy este ő is teátrumba ment, gyalog és egyedül; csak akkor sejtém meg, hogy jó, midőn mellettem elméne. Plundriban, azaz térdig érő német nadrágban, viaszos nehéz stibliben [rövid csizma] láta meg, felkötött ezüst sarkantyúval, mely a mágnás fickóknál ugyanazon elnémetesedni kezdő világban módi volt, de nem oly elhatalmazott, hogy nekem is úgy kellett volna öltözködnöm. – Kisfiú, mondá Orczy, mit mondana erre az öltözetre a nagyatyád, az én lovagló pajtásom [Bossányi Ferenc], ha így látna? No jó, no jó! Ám legyen német a seggetek, minek ruhátok mutatja, ha veszni indultatok: de szívetek magyar legyen! – Elnyelt szégyenlemben a föld.*” Tehát Kazinczy is azt tartotta, amit a korban széles körben ismert és hangoztatott szállóige:

*Mihelyt nyelvet, ruhát és szokást elhagytok,
Azonnal megszűntök lenni, amik vagytok.*

Talán még egy dolog e gondolatkörhöz tartozhat. Ez pedig a herderi jövődőlésre vonatkozik. Herder ugyanis azt mondta, hogy a magyar kis nép, másfél század múlva nyelvével együtt kihál. Kazinczy erre így reagált, éppen Berzeviczynek írott levelében (1810. július 23-án): *„...kacagom, amit Herder jövődől. Herder hamis próféta. A magyar nyelv és nép elenyészni nem fog soha, míg filozófiai lélek fogja kormányozni Európának dolgait, mint most kormányozza. A nem-vandalus hódoltató csak azért is meghagyja ezt és azt, hogy egy tulajdon karakterű s originális, sehol másutt nem található szép nyelv ki ne vesszen.*”

Ki is írtuk A Magyar Nyelv Múzeumának falára ezt, és egy másik idézetet, mely Berzsenyitől való és Kazinczynak szól: *„Mi az hát, ami a magyart emelheti? | Valóban nem más, mint az ész s erkölcs. | Csak úgy állhat meg a mi kis testünk, | Ha az lélekkel s erővel teljes.*”

Még három dologra szeretnék kitérni Kazinczy életpéldájából. Mottója ismét egy Ozsvald Árpád-féle verssor lehetne. Így hangzik a Kazinczyhoz írott versben:

*Széphalom, kicsiny sziget – te hitted, hogy kontinens, –
hogy szavadnak súlya, s amit üzensz,
az példa lesz társaknak, késő unokáknak.*

Miről is van szó? A 30 éves fiatalembert 1790-ben elbocsátották iskolafelügyelői állásából, jövedelem nélkül maradt, kénytelen volt megválni a kassai fényes társaságtól és művelt köröktől. Hová húzódott vissza? Alsóregmecre, ebbe az eldugott kicsiny faluba, szüleinek – pontosabban: anyjának – házához, s akkor kezdi építgetni széphalmi házát is. (Hadd jegyezzem meg, hogy az elbocsátást-állásvesztést megúszhatta volna, ha áttér a katolikus vallásra. Ezt nem tette, nem mintha – elnézést a durva fogalmazásért – bigott protestáns lett volna, de hűséges akart maradni családi hagyományaihoz. Bár jól tudta és igen találóan megfogalmazta véleményét a felekezeti kérdésekről, emígyen: „... barátok közt elég, ha a szív jár egy úton; a meg nem egyező ízlés és gondolkodás éppen úgy nem árt a barátságnak, mint a különböző religió.” (Szentgyörgyi Józsefnek 1809. febr. 27-én.)

Nos, tehát maradt a világvégi két kis falucska. Most vegyük például az egyiket, Alsóregmecet: milyen körülmények között élt és lakozott az az európai látókörű – milyen elcsépelet fogalom lett mára ez – művelt, társaságban élő 30-31 éves fiatalember? Kováts Dániel egyik tanulmánya nyomán idézek a fennmaradt dokumentumokból.

Beérkezünk a Kazinczy-korabeli faluba.

„Az, aki Újhelyből jővén, Felsőregmec felé megyen, AlsóRegmeczre beérvén, jobb kézre legelőbb is egy régi, roskadó félben való viskót talál, mellette Újhely felé egy kis szilvás, és Csörgő felé egy nem nagy veteményes kert vagyon; s benne most 1794-ben Kracsó Mihály zsellér lakik. Ennek előtte ott Ignát nevezetű kondás lakott, de kiholt, s maradéki elszéledtek.”

Ennyit a beérkező útról. Nézzük a Kazinczyak telkét!

„Midőn ez a házhely Kazinczy József atyámra általszállott, következő épületek állottak rajta: Az utca mentvén a kapu mellett egy dőlő forma lóistálló fából és paticsból, szalmával befedve. A ház [...] egy rész kémény alatt kőből, a többi része rovott fából, körülte folyosó; fedele bikkzsindely... A csűr fából, szalmával befedve, felette alacsony és igen szűk. A kerítés sövény volt.”

Nézzük az udvarban lévő épületeket!

„Most 1794-ben a következő épületek állanak ezen az udvaron. Maga a ház. Az előbbi épülethez az Atyám egy boltzott szobát épített... Ehhez ismét az Anyám, 1792-ben megérvén háza teteje, s elnehezedvén a konyha mellett levő kamarába járkálásra, egy kis kamarát, hasonlóképpen kőből és bé boltzva. A konyha, cselédházzal, kamarával és pincével, kőből. Az Atyám építette. A lóistálló, fából, szekérszínnel és nagy kamarával. Az Anyám építette. A majorban, azaz a ház és a konyha, s csűr között, egy hosszú sor tehénistállót fából, tapasszal, zsindely alatt. Ezzel által ellenben egy roskadó ól áll. A csűr, kőből; az anyám építette. S végül, formája az udvarnak most: kapu, kis kapu a kőkerítésében, lóistálló, a kocsis kamarája, nagy kamara, szekér szín, konyha, cselédház és kamara, pince, lúd és tyúk ól, régi ól, tehén istálló, major udvar, ház udvar, kút, csűr, csűr udvar, kukoricás, pitvar, fűtő, lakóházak, boltzott szoba, új kamara, s egy hely: itt állott valaha a kis iskolánk.”

S a házat, telket körülvevő szomszédságban: „Konvencionátusok (azaz szegődményesek) lakóudvara, Kocsmaház, Pince, Kút, Út Mikóháza felé, Most épülő pásztorház, Cigány és

néha várlakás – vártaház, Kocsis Gyurkának leroskadó háza, Az ő ez idén épült új háza (Mind-en az Anyámé benne), Takács Mizsu háza, szakács és kerülő háza, Dunyák Janó háza és telke, Felsőregmecenre vivő út, Újhelyi út.”

Miért mondtam el mindezt, s hogyan jön ide az idézet, miszerint „Széphalom kicsiny sziget, te hitted, hogy kontinens”? Mert kiáltó az ellentét a körülvevő állapotok és azon tevékenység között, amit Kazinczy itt végez – tisztesség ne essék szólván – a tyúkszaros udvaron. Mit is? Folytatja írói működését, szerkeszti a Kassán elkezdett *Orpheus* új füzetét, Rousseau-t, Molière-t, Goethét és Shakespeare-t fordít, korabeli folyóiratokba ír, levelezik barátaival, a magyar irodalom jeles képviselőivel. Alsóregmecen kezd kifermálódni az a módszer, amely a levelek százaival szervezi meg a formálódó írói társadalmat, s amely később Széphalmot híressé teszi. Tekintélyes az a névsor, akikkel megy és akiktől érkezik levél Alsóregmecen: Ráday Gedeon, Kovachich Márton György, Aranka György, Döme Károly, Szilágyi Sámuel, Rájnis József, Aszalay János, Földi János, Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai Vitéz Mihály, Dessewffy József, Kis János, Hajnóczy József, Szentmarjay Ferenc. Levelezésük tárgya: a szabadkőművesség, a könyvkiadás, nyelvhelyességi viták, ízlésfejlesztés, műfordítás, vallási és felekezeti véleménycsere, társaságkötés, hírek a francia forradalomról stb.

Ez ám a példa! Arra, hogy az ember – bárhova veti is sorsa – mindenhol megállhatja a helyét, megtalálhatja küldetését.

És még egy elem a Kazinczy-portréhoz, humorérzékéről és anekdotázó hajlamáról. A levelekben százával fordulnak elő a hasonló sztorik, de ha már Alsóregmecenről esett szó, legyen egy itteni feljegyzése, melynek tárgya a regmeci *Harangláb*. (Tudvalévő, hogy a Kazinczy család református, míg a falubeliek katolikusok voltak.)

„Talán 1782-ben, 83-ban, legfeljebb 84-ben történt, hogy a régi harangláb ledőlván, az Anyám egy újat állított. Tartván tőle a Kázméri Plébánus, hogy ha azt nem a falusiak, hanem az Uraság fogja felállítani, rajta nem lesz kereszt, s míg Anyám a Bártfai fürdőben mulatott, egy otromba haranglábát felállított, és keresztet tétetett felibe [a tetejére]. Az Anyám hazajött, meglátta a goromba formájú haranglábát, elhányatta azt, újat állíttatott a régi helyén, s minthogy a harang minden vallásbeli lakosoknak szolgál, egy keresztet tétetett reá, de kakassal.

A Plébánus panaszt tett a Vármegyénél, de kisülván az investigációból [vizsgálatból], hogy a harang a Protestáns földesúré volt..., s osztán az úzus [a szokás] is azt bizonyítván, hogy minden vallásbelieknek szolgál, a kakas annyival inkább hagyattatott meg a kereszt felett, mivel az a Katholikusoknál nem példátlan dolog, úgymint a Kapucinusok keresztjein mindég kakas is vagyon. A gyűlésen a dévaj Kálvinisták azt mondták, hogy a Kálvinista kakas megkukurikolta a Pápista keresztet...”

Ha valaki azt gondolná – merthogy ennek a konferenciának az egyik rendezője a Szlovákiai Magyar Protestáns Oktatási és Közművelődési Egyesület, ezért – az ő javukra s a pápisták rovására szeretnék élcelődni, az teljes tévedés lenne, lévén magam is pápista.

És akkor még egy utolsó vonás a Kazinczy-portréhoz, a hétköznapiakból. Karacs Teréz (1808–1892), a neveléstörténet ismert személyisége, a nőnevelés egyik úttörője írja naplójában:

„Kazinczy Ferenc 1829-ben Pesten volt, s meglátogatta atyámat is [Karacs Ferencet, a híres rézmetszőt], több barátjával, mert a művészetet és a művészeket nagyon becsülte. Sajnálkozott, hogy atyám a mi szegény, hátra maradt hazánkban temette el tehetségét.

– A művész nem egy hazáé, hanem az egész világé; Karacs úr is többet használt volna hazája hírének, ha a külföldön működne – mondá Kazinczy.

Atyám – mint mindig – a nagy férfinak is ezt felelte:

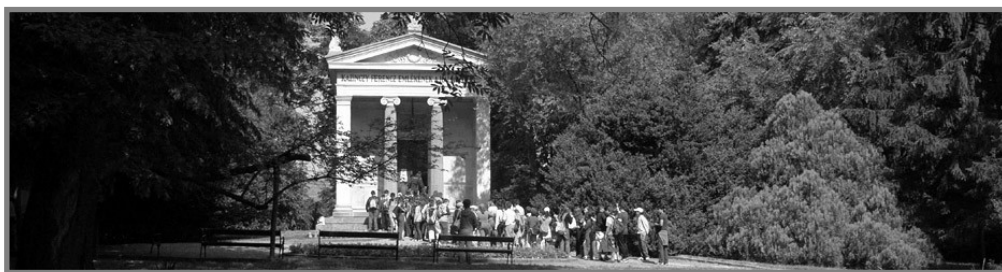
– Én hazámnak nem hírt, hanem hasznot akarok műveimmel szerezni.

Atyám egy személynek tartotta magát nejevel, és amikor csak rábeszélhette, még férfi-látogatóinak is a viszontlátogatást nejevel tette meg. Kazinczy látogatására is el kellett anyámnak mennie. Atyám gondolkozása szerint ezt a nagy férfi iránti tisztelet is úgy kívánta. Kazinczy akkor Szemere Pál megyeházi, szigorúan egyszerű hivatalos lakásán volt megszállva... Szüleim belépéskor Kazinczy a parázssal telt kandalló előtt ült, és villás reggeliül a maga számára kolbászt sütött.

A jelenkor fiatal dandy írók ezt bizonyosan hihetetlennek fogják tartani. De higgyék el az ezt leíró vén leánynak, kinek ajkát soha valótlanszó nem szennyezte...

Bizonyosan a derék Szemeréné... látta el kolbászfélékkel férjét, s így szállott alá a szakácsmesterségig az a Kazinczy, kit – mint én mások után tudom – magas műveltségű neje inkább szellemi étellel tudott táplálni, mint rendes konyhájáról gondoskodni...”

Ezzel zárom soraimat – vagy ahogy Kazinczy mondotta volt –, *elszakítom beszédem fonálát*. Töredékeket, töredékes vallomást ígértem. Bízom benne, hogy tudom még szolgálni néhány évig, s kerekesebb képet is rajzolhatok a „régimesterről”. Ennyi tellett most tőlem, de hát Kazinczy is azt mondta: *„Tegyük annyit barátom, ami tőlünk telik. A jók szeretni fognak.”*¹

¹ Előadásként elhangzott Széphalmon a kassai „Kazinczy anyanyelvi napok” rendezvénysorozata keretében 2009. április 18-án.

Kazinczy ligetében I.
SZIGETI SÁNDOR felvétele

ONDER CSABA

*A rudbeckianizmusról röviden**Kölcsey és a finnugorok*

Kölcsey Ferenc nyelvtudományi (filológiai) tevékenységének átfogó vizsgálata, eme tevékenységének az 1800-as évek első harmadában a magyar nyelv eredetéről, megújításáról és természetéről folytatott tudományos diskurzusokban való elhelyezése a magyar irodalomtörténet-írás adósságainak egyike. Az alábbiakban – egy nagyobb kutatás részeként – ebből az adósságból kívánunk törleszteni. Arra keressük a választ, hogy a magyar nyelv tanulmányozása során Kölcsey milyen álláspontot foglalt el a nyelvrokonság kérdésében.

Nem volna alaptalan azt feltételezni, hogy Kölcseynek az 1810 legelején a lappok-ról készített jegyzései a magyar nyelv *északi* (lapp, finn) eredetét és rokonságát bizonyítani kívánó felvetések iránti érdeklődéséből fakadtak.¹ Miért is olvasna egy magyar nyelvű debreceni diák egy olyan francia útirajzot, amely Lappföldről szól, ha nem ezzel összefüggésben? Az északi nyelvrokonsági paradigma Sajnovics János 1770-ben megjelent *Demonstratio*² óta meglehetősen közismert tudományos vitatéma volt, s a lappok a magyar olvasó számára leginkább a közöttük felvetett nyelvi rokonság okán kaphattak kiemelt érdeklődést. A lapon útirajz érdekessége azonban éppen az, hogy *nem* a nyelvrokonság kapcsán készített jegyzetekről van szó. Mi több, későbbi írásai sem foglalkoznak a kérdéssel. Kölcsey *látszólag* teljes érdektelenséget tanúsít a magyar nyelv északi (finnugor) kapcsolatait illető diskurzusokkal szemben.

J. F. Regnard lappföldi útirajzából (*Voyage de Lapponie*) az ifjú Kölcseyt egyedül a lapp vallás, babona és mágia érdekelt, egyik levelében költői vénájának sterilségét önironikus humorral Lappföld kietlen életkörülményeihez hasonlította.³ Az 1709-ben elhunyt Regnard egyébként XI. Károly svéd király kérésére járt Lappföldön, útirajza

¹ Jegyzések a' Lapponokról Regnard' Utazása után, L. Oevr. de Regnard. Tom V. Edit. Stereot. P. 59–194. Debrecen, 1810. január 1–3. = Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai. 1809–1811. (Kölcsey és Kállay Ferenc műhelyének kézírataiból). Vál. bev. jegyz. Szauder József. S. a. r. Bánhegyi György, Szauder József, Szauder Józsefné, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968. 205–208.

² Joannis Sajnovics: Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Tyrnaviae, 1770. Magyarul: Demonstratio. Sajnovics János Bizonyítása. A magyar és a lapp nyelv azonos. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Szerk. Szij Enikő. ELTE, Bp., 1994. A továbbiakban: Demonstratio, 1994.

³ Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Debrecen, 1809. december. 8. = Kölcsey Ferenc: Levelezés I. 1808–1818. S. a. r. Szabó G. Zoltán. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái.) Bp., Universitas Kiadó, 2005. 72. A továbbiakban: MM4 Levelezés I. A „hideg ég alatt nyomorgó lapon” nép (Kölcsey: A poézisről, 1808.) vallási babonáiról és mágijáról jegyzeteltek a Törödékek a vallásról (1815–16, 1827) című tanulmány példasorában jelennek meg a bálványozás kapcsán.

ezt követően 1681-ben jelent meg. A könyv semmiféle rokon vonásra utaló megállapítást nem tesz a lapp és a magyar nyelv között, nem is hozza szóba a lapp nyelvet. A nyelvkérdésről tehát Kölcsey akkor sem tudhatott volna meg semmit, ha eredetileg ezzel a szándékkal vette is kezébe Regnard leírását. Ellentétben ifjabb Olof Rudbeck svéd tudóssal, aki néhány évtizeddel később szintén bejárta Lappföldet, hogy 1717-ben megjelenő könyvében elsőként közöljön tudományos visszhangot kiváltó megfigyeléseket a magyar és a lapp nyelv hasonlósága kapcsán.⁴ Rudbeck meglátásai aztán az északi nyelvrokonsági paradigma sokat hivatkozott forrásává váltak, amellyel Kölcsey már debreceni diákként is tisztában lehetett.

Kölcseynek a magyar nyelv eredetét és rokonságát illetően egyetlen releváns kijelentése ismert: „A magyar nyelv, pleno optimo Jure, *occidentalis* nyelv.”⁵ Eme határozott állításban (teljes jogosultsággal – pleno optimo Jure) olyan nyugati („occidentalis”) nyelvnek nevezi meg a magyart, amely igazából egyetlen keleti vagy nyugati nyelvhez sem hasonlít, fejlődésében ugyanakkor leginkább a német nyelvvel mutat rokonságot. Az északi és/vagy keleti nyelvi rokonságot bizonyítani kívánó egykorú diskurzusok ismeretében eme kijelentés merésznek és meglepőnek tűnhet. Kölcsey ugyanis, tudomásunk szerint, nem végzett rendszeres nyelvhasználati etimológiai vizsgálatokat. Kijelentése, miszerint a magyar nyelv teljes jogosultsággal *nyugati* nyelv, sokkal inkább az organikus nyelvfilozófia belátásain és szintaktikai vizsgálatokon alapszik. (Erről más helyen beszélünk majd.)

Az *északi* nyelvrokonsággal kapcsolatban, mint említettük, Kölcsey nem fejtett ki részletes álláspontot, néhány korántsem hízolgő elszóláson túlmenően nem fogalmazza meg ellenérveit. Csaknem hasonló a helyzet a magyar nyelv *keleti* (napkeleti, azaz arab, perzsa, török és héber) rokonságát állító nyelvrokonsági diskurzusokat illetően is, azzal a nagy különbséggel, hogy a keleti nyelvrokonsági paradigma – szemben az onnét teljesen kizárt északival – nem szorul ki a magyar nyelv lehetséges rokonai közül. A továbbiakban először arra teszünk kísérletet, hogy a rendelkezésünkre álló elszórt reflexióik alapján feltárjuk Kölcseynek az északi nyelvrokonság lehetőségével szemben világosan kimutatott, leginkább érzelminek látszó elítélő viszonyulásának elvi okait.

Kölcsey filológiai (nyelvtudományi) tevékenységének legaktívabb időszakából, az 1810-es évek közepéről mindössze két reflexiót vizsgálhatunk. Révai Miklós *Grammatikájáról* készült mindmáig kiadatlan kritikai-értékelő *bírálatában* azt jegyzi meg, hogy „[Révai] a’ Rudbeckianus névtől nem csak nem retteg, sőt azt dicsőségnek tartja”.⁶ Szemere Pálnak írott *magánlevelében* egy etimológiai probléma kapcsán ezt a tanácsot

⁴ Olavi Rudbecki fil.: Specimen Usus Linguae Gothicae, in Eruendis atque illustrandis obscurissimis quibusvis Sacrae Scripturae locis: addita Analogia Linguae Gothicae cum Sinica, nec non Finnonicae cum Ungarica. Upsalis, 1717. A továbbiakban: Specimen Usus Linguae Gothicae.

⁵ Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Cseke, 1815. július 5. = MM4 *Levelezés* I. 395.

⁶ Kölcsey Ferenc: Előszámlálása azon Principiumoknak mellyek a’ Révai’ Grammatikájában megállítatnak (A kézirat lelőhelye: OSzK Kt Quart. Hung. 4361). (A továbbiakban: RévaiGramm). A bíralt mű: Révai Miklós: Elaboratio Grammatica Hvngarica. Vol. I–II. Kiad. Trattner Mátyás, Pest, 1806. (A továbbiakban: Grammatica.)

adja: „ha a Rudbeckianismustól épen úgy nem irtóznám, mint Révai azt szereti, azt mondanám, hogy a' Gyarmatiban lévő Fenni [finn] szók közt keressed a' Cseke értelmét [...]”.⁷

A mondatokban jól érzékelhetően pejoratívan szereplő „Rudbeckianus” név, és a „Rudbeckianismustól” való irtózás elérését, vagyis hogy pontosan kire és mire is vonatkozik ez a kifejezés, látszólag megnehezíti az a névegyezés, amely a szóba jöhető két svéd tudós, apa és fia, azaz *idősebb és ifjabb* Olof Rudbeck között fennáll. Idősebb *Olof Rudbeck* (1630–1702) az orvostudomány professzora volt az Uppsalai Egyetemen. Nemzetközi hírnévre *Atland eller Menheim* [Atlantisz avagy Svédhon; latinul *Atlantica* címen] (Uppsala, 1679–1702) című monumentális munkájával tett szert. A történeti-nyelvi-etimológiai vizsgálatokra alapozódó nemzeti gótikus fantázia azt kívánta bizonyítani, hogy a Platon által leírt Atlantisz *hazájával*, Svédországgal azonos, Skandinávia helyén volt egykor a Hesperidák kertje, s az elíziumi mezők is ott találhatók, Ádám eredeti nyelve a svéd volt, amely a latin és a héber keveredéséből jött létre.⁸ Diderot az *Enciklopédia* „etimológia” szócikkében óva intő példaként említi az *Atlantica*-t, mint a képzelt történeti, etimológiai nyelvészet illusztris darabját,⁹ míg a Kölcsény által kezdetűl kézikönyvként használt Bayle-féle történeti-kritikai szótár gúnyos szkepticizmussal beszél a népek őshazájává Svédországot megtevő Rudbeckről.¹⁰

Ifjabb Olof Rudbeck (1660–1740) apja nyomdokain halad az uppsalai egyetemen, az orvostudomány mellett zoológiával, botanikával és nem utolsósorban nyelvészettel is foglalkozik, a már említett 1695-ös lappföldi utazását követően vonva párhuzamot a héber, a finn, a lapp és a magyar nyelvek között. Ifjabb Olof Rudbeck, ellentétben

⁷ Kölcsény Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1815. október 24. = MM4 *Levelezés* I. 441.

⁸ A „national Gothic fantasy” (A History of Swedish Literature. Ed. by Lars G. Warme. University of Nebraska, 1996, 92. p.) szinonimájává ezt követően válik a „rudbeckianizmus” (The Scientific Revolution in national context. Ed. by Roy Porter, Mikulas Teich. Cambridge University Press, 1992. 243. p.) Lásd még: The Oxford History of Historical Writing. 1400–1800. Ed. Jose Rabasa et al. Oxford University Press, New York, (2012). p. 462. King, David: Finding Atlantis: A True Story of Genius, Madness, and an Extraordinary Quest for a Lost World. Harmony Books, New York, (2005)

⁹ Denis Diderot, Jean le Rond d'Alembert: *ENCYCLOPÉDIE ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. (1751–1772). Etymologie, (Lit.) [Littérature] Turgot5 (Page 6:98.): „Je n'ai point encore parlé de l'usage le plus ordinaire que les savans ayent fait jusqu'ici de l'art étymologique, & des grandes lumieres qu'ils ont crû en tirer, pour l'éclaircissement de l'Histoire ancienne. Je ne me laisserai point emporter à leur enthousiasme: j'inviterai même ceux qui pourroient y être plus portés que moi, à lire la *Démonstration évangélique*, de M. Huet; l'*Explication de la Mythologie*, par L'abbé de la Harpe; les longs *Commentaires* que l'évêque Cumberland & le célèbre Fourmont ont donnés sur le fragment de Sanchoniathon; l'*Histoire du Ciel*, de M. Pluche, les ouvrages du P. Pezron sur les Celtes, l'*Atlantique* de Rudbeck, &c.”

¹⁰ Dictionnaire historique et critique de Pierre Bayle. Tome I. 1787. 140. p. (Nouvelles de la République des Lettres) „Du livre intitulé Atlantica. Il y a fans doute du profit à faire dans la lecture decette Dissertation, pour ceux qui aiment à entendre les Anciens. On cite de temps en temps un Ouvrage composé en Suede depuis peu par Olaus Rudbeckius. C'est un Livre in folio, intitulé Atlantica, que nous n'avons pas encore vû. On nous le fait espérer au premier jour (*) On dit qu'il est plein de belles choses; & ceux qui sçavent que M. Rudbeckius s'est engagé de montrer, que presque tous les Peuples dont les Histoires nous parlent, font originaires de Suede, ont beaucoup d'impatience de voir comment il prouve ce paradoxe.” Kölcsény véleményének forrását pontosan nem tudjuk beazonosítani. Azt kell feltételeznünk, hogy idősebb Rudbecknek az *Atlantica*-ra alapozódó megítélése ekkor már *közkeletű* lehetett. Sajnovics bizonyítása reflektál is erre a problémára. A finn-magyar közös eredet Hell Miksa-féle elképzelésének védelme kapcsán azt írja, „ne-hogy a magyar olvasó ezeket a sosem hallott dolgokat RUDBECK-féle *meséknek és badarságoknak* tartsa. [...] HELL nem *tudóskodó meséket, rudbecki álmodozásokat*, hanem a színtiszta igazságot írja le [...]” Demonstratio, 1994. 112. Kiemelések tőlem – O. Cs.

apjával, aki a szláv néppel rokonította a magyart (*Atalantica*, I. kötet 3. fejezet 18. §), és azokkal, akik azt állították, hogy a magyar nyelv minden európai nyelvtől különbözik, empirikus tapasztalataira és összehasonlító vizsgálataira hivatkozva elsőként jelentette ki, hogy „olyan szoros egyezést találtam a magyar és a finn nyelv között, hogy joggal nevezhetném őket rokonoknak.”¹¹

Kölcsey elsőként említett megjegyzésének forrása könnyen azonosítható, mivel Révai Miklós a magyar nyelvrokonságról értekezve *ifjabb* Olof Rudbeck munkáját hivatkozza.¹² Révai Miklós nyelvrokonsági paradigmájának lényege szerint a magyar nyelv azért mutat *egyszerre* rokonságot az *északi* (finn, lapp) és a *keleti* (arab, perzsa, török és héber) nyelvekkel, mert azok eredetileg *közös eredetűek* voltak. (Így jönnek majd végül képbe a kínaiak). Elméletének igazolásaként Révai meghatározó (nagy és kedves) filológiai autoritásként hivatkozik *ifjabb* Olof Rudbeckre. Kölcsey szerint azonban Rudbeck *neve rettegést* kellene, hogy keltsen egy igazi tudósban:

„Révai a’ régiség’ vizsgálásán kezdé a’ nagy munkát, segédül vette a’ Keleti és Fenniai nyelveket [...] nem a’ Szokást, hanem a’ Principiumokon épült etymologia’ hagyományait követi a’ Grammatikában. ‘S az ő Etymológiája magán a’ Magyar nyelven kívül egyfelől a’ Napkeleti más felől az Északi nyelvekből veszen segédet, mellyekkel a’ Magyar nyelvet úgy hiszi atyafiságosnak lenni, hogy mind ez, mind az Északi és Keleti nyelvek egy már elenyészett köz törzsöknek egymástól nem felette messzére elágazott leányai, ‘s midőn ezt ‘s ennek következéseit állítgatni ‘s használni meg nem szűnik a’ Rudbeckianus névtől nem csak nem retteg, sőt azt dicsőségsnek tartja. Tam magnum tam charum mihi est hoc nomen. [Olyan nagy, olyan kedves számomra ez a név.] Ezek saját szavai Grammatikájának 52d. lapján. Ezen hypothesisnek megítélésébe ereszkedni nem czélunk, ‘s sietünk Révainak Grammatikai állításaira általmenni.”¹³

Kölcsey a nyelv történetének tudományos vizsgálata során meghatározott elvekre (principiumok) épülő, a nyelvet saját történeti (diakrón) hagyományrendjében vizsgáló módszert, az ún. gyökszó-elmélet alkalmazását tartotta célravezetőnek, a nyelvszokásra (usus) koncentráló, a szinkronitás által meghatározott szemléletmóddal szemben, akárcsak Révai. A nyelvhasonító módszer bevonását a nyelv történeti-etimológia vizsgálatába azonban Kölcsey nem találta megalapozottnak. Hogy *miért*, azt nem tudjuk meg eme rövid passzusból, csupán azt, hogy a Rudbeckius név által képviselt északi nyelvrokonsági-elmélet (a keletivel keverve) *mint olyan* gyanakvásra okot adó, ezért annak releváns felhasználása a Révai-féle kettős nyelvrokonsági hipotézis egészét is *hitelteleníti*. Mindezt az teszi nyilvánvalóvá, hogy Kölcsey nem kívánja *hivatalosan megítélni*, azaz kritikai bírálatának részeként érvekkel alátámasztott kifej-

¹¹ Idézi: *Sajnovics*: Demonstratio, 1994. 104. Vö. Specimen Usus Linguae Gothicae 77. p.: „cum equidem Hungaricam et Finnicam linguas tam, propinqua fibi cognatione junctas deprehenderim ut consanguineae veluit dici merito queant”.

¹² Vö. Grammatica, 52.p.: Specimen Vsus Linguae Gothicae, in eruendis S. Scripturae Locis obscurissimis, addita Analogia Linguae Gothicae com Sinica, nec non Finnonicae cum Vngarica, Vpsalis, 1717. in. 4.

¹³ RévaiGramm

tést követően cáfolni és értékelni ezt a hipotézist. A vitától való kinyilvánított távolmaradás részben maga a válasz a kérdésre: a rudbecki-elmélet (s ennek nyomán a révaiánus is) nem egyszerűen elfogadhatatlan, hanem tudományos vitára alkalmatlan. Mivel nem (filológiai) tudomány, ezért nem is lehet vitaképes. Az *irtózásban* testet öltő személyes viszonyulás pontosabban jelzi az elutasító pozíciót, amely a szerzői koncepció mellett tulajdonképpen a „Rudbeckianus” név által jelentett egész északi nyelvrokonsági paradigmára, a névvel megjelölt rokonságelméleti diskurzus („rudbeckianizmus”) egészére, és annak képviselőire (mint a néven is nevezett Gyarmathi Sámuelre) egyaránt kiterjed. A vitától való távolmaradásnak bizonyosan van egy másik oka is: Kölcsey Révai Miklóst a magyar grammatika olyan paradigmaticus tudósának kívánja tekinteni, akinek személetmódjára alapozódva alkotható meg a modern magyar nyelvtudomány. Ezzel ugyanakkor összeférhetetlen az, hogy Révai egy tudománytalan elmélet híve.

Mindezt figyelembe véve sem állítható azonban bizonyosan, hogy Kölcsey szótárában a „rudbeckianizmus” kifejezés csak és kizárólag az északi nyelvrokonsági paradigmát jelöli. A bizonytalanság abból a gyanakvásból ered, hogy Kölcsey név szerint nem különbözteti meg, ezáltal nem is különíti el egymástól a két Rudbecket. Az „ifjabb” vagy az „idősebb” megkülönböztető jelölés mellőzése nem feltétlenül jelenti azt, hogy Kölcsey ne lenne tisztában azzal, hogy két különálló, de (szó szerint is) rokon vonásokat mutató személyről (szerzőről) van szó, és reflektálatlanul *összetévesztene* őket. Az 1830-as évek közepéről származó két Kölcsey-írás alapján sokkal inkább azt tapasztalhatjuk, hogy apa és fia alakjának és munkásságának egyetlen névben való *összevonása*, a névazonosság feloldásának látszólagos elmulasztása korántsem véletlen. Mind az idősebb Olof Rudbeck atlantiszi-, mind az ifjabb Olof Rudbeck uráli-heber-magyar(-kínai) nyelvrokonító elmélete alatta marad Kölcseynek a tudományossággal kapcsolatban megfogalmazódó elvárásainak. A két Rudbeck és lelkes követőik egyedül a kitalált történeti-nyelvi etimológia körében értelmezhetőek.

A *Történetnyomozás* című tanulmány (1833) alábbi részlete pontos leírását adja az áltudományos fikció természetrajzának:

„Voltak, kik hipotéziseiket a régiség töredékei közt csillámló neveken, s névmagyarázatokon fundálták, s a történeti homályt ezek által kívánták eloszlatni. Ezeknek írásaikban bámúljuk az olvasás kiterjedtségét, s azon vasszorgalmat, mely az ezerféle tudósítások összeszedésében mutatkozik. De a morális világ ott hol az emlékek bennünket elhagynak, éppen oly hozzáférhetetlen, mint a metafizikának tárgyai. Indukciók és analógiák lehetőségekre vihetnek, bizonyosságokra nem. S ott, hol nemcsak egy a lehetséges, mi fogja a választást csalhatatlanul vezetni? Mennél inkább szerelmes valaki a maga hipotézisébe, annál messzebb téveszti el magát, s annál inkább nem veszi észre tévelygését: a mocsárban fellobbanó lángot vezércsillagnak nézi; saját gondolatit a valósággal összetéveszti; széles olvasásától félrevezettetvén, fontosságot a sokaságban keres; s mivel következtetései közt rendet s összefüggést talál, nem is

gyanítja, hogy hibáz, nem is gyanítja, hogy sokszor a következtetések közt rend és összefüggés lehet, ha szinte maga a főállítvány azok közé tartozik is, miket a logikusok *petitio principii* névvel neveznek.

Hajlandóság az etimologizálásra nagy olvasással egybekötve merész elcsapásokra vezethet. Bochart örökös példáját adta ezen állításnak. Sokan ezt a nagy tudóst igazságos keménységgel ítélték meg. Nem kell-e az ítélet keménységét meglágyítani azokra nézve, kik e merészséget hazaszeretettel párosították? Rudbecket értem, és azokat, kik másutt és minálunk az övéhez hasonló szellemben dolgoztak.”¹⁴

A kitalált történeti-etimológia (a komoly tudományok felől) kifogásolható szemléleti és módszertani jellemzői a következők: felszínes (csillámló), nem az egészre koncentráló (töredékes) vizsgálati módszer; kitalált (fundált) etimológia; invenciózus és kiterjedt, de lényegét tekintve céltalan filológiai tájékozottság (olvasottság); tények hiányában (emlékek nélkül) jellemzően metafizikus; induktív; analóg; önmagával elfogult; önreflexió nélküli (valóságérzékelés hiánya, ragaszkodás a hipotézisekhez); mennyiség vs. egyediség; konstruált rendszeralkotás. A sort Kölcsey egy jellemző érvelési hiba, a *petitio principii* említésével zárja. A valódi tudomány felől dilettantizmusnak minősülő tevékenységet egyedül jó szándéka mentheti. A kritikai szigort „meglágyító” jó szándék az önös ellentétékeként értett közösségi érdek, amelyet Kölcsey a „hazaszeretet” formulával nevez meg. Kölcsey ugyan most sem jelöli egyértelműen, hogy példája melyik Rudbeckre vonatkozik, de a leírás alapján nem lehet kétségünk afelől, hogy Svédországot a világ közepeként azonosító idősebb Olof Rudbeck és hasonszőrű pályatársai iránt tanúsít utólagosan elnéző megértést.

Hogy eme türelemnek azért megvannak a maga határai, azt egy négy évvel későbbi (1837) írás mutatja. Kölcseynek Váradi János: *A Világ eredeti nyelvéről* (1836) írott akadémiai bírálata (a *Történetnyomozásban* azonosítható természetrajz után) kifejtett részletességgel adja a rudbeckianizmus kritikáját.¹⁵ Kölcsey szerint az inkább történeti, semmint (nyelvészeti) filológiai munka első állítása (ti. „A Magyar nyelv a világ első és eredeti nyelve”) a mű egészét jellemzi. „Mit ér az egész értekezés? azt már maga a bebizonyíttatni akart állítás gyaníttatja. Vastag rudbeckianizmus, és nem egyéb.” A vastag (értsd: primitív) rudbeckianizmus felismertető jegye és egyben alapvonása a *petitio principii*, a bizonyítandó állítás igaznak feltételezésével igazolt következtetés. A logikai hiba Váradi esetében ráadásul csekély, a szakirodalmat nem ismerő olvasottsággal (olvasatlansággal) párosul, és fiktív etimologizálással, azt kívánva bizonyítani, hogy „Az Ótestamentumban előforduló nevek, csak magyar nyelven érthetők, p. o. *Paradicsom*, zsidóul: *Pardes*, azaz a magyar pár-disz. *Kain*, magyaruúl *Kaján*. *Izmael* magyarúl: *Isten ma él*. *Eliázér* magyarúl: *Elő ez erő* stb., stb.” A kreatív etimológiai névma-

¹⁴ Kölcsey Ferenc összes művei. 1-3. köt. Kiad. Szauder József és Szauder Józsefné. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960. 1264–1274, id: 1266. (A továbbiakban: KÖM2)

¹⁵ Kölcsey Ferenc: Váradi János: *A Világ eredeti nyelvéről*. Cseke, 1837. január 10. = KÖM2 751–753. A bírálat miatt az értekezés nem is került kiadásra. Vö. MTT Főtitkári iratok 1837. év 2. szám. 190. p. Idézi: *Viszota Gyula*: Kölcsey Ferenc ismeretlen akadémiai dolgozatai. (Második közlemény) ItK 1914. 354–368. Hiv.:361.

gyarázat merész histográfiai következtetései Kölcsey összefoglalásában így hangzanak: „Az Ótestamentomi iratok a babiloni fogság után Esdrás által készültek; s készültek azon eredeti Káldi (az az magyar) iratokból, melyek a perzsa birodalom levéltáraiban tartattak. Ezen eredeti iratokat másoltatta Attila, ki Mediának (Mádnak) is fejedelme volt; és ismét ezen lemásolt iratokból toldozta, (némely rontásokkal és kihagyásokkal) Thuróczy a maga Krónikáját. Ezen Krónika tehát az Ótestamentomot megelőző hiteles iratok rezultátuma; tehát annak hinni kell. S mivel az azt tanítja, hogy a magyarok Nemróttul erednek; Nemrót pedig az eredeti nyelv birtokában volt: tehát stb.”

Az 1830-as évekből származó két írás kapcsán egyértelműen kijelenthető, hogy Kölcsey a „képzelt történeti, etimológiai nyelvészet”-re is értette (az 1830-as években bizonyosan) a „rudbeckianizmus” kifejezést. Kölcsey filológusi felkészültségének, körültekintő bibliográfiai tájékozottságának ismeretében nem valószínű, hogy összekeverte volna a két szerzőt. Nagyon is tisztában lehetett az ifjabb és az idősebb Olof Rudbeck tevékenysége és személye közti filológiai különbséggel. Azzal viszont, hogy mégsem különbözteti el őket egymástól, végső soron *azonosítja* őket; ezáltal ugyanolyan komolytalan teóriának tekintve az *északit a keletivel* párosító lapp-magyar-héber nyelvrokonsági hipotézist, mint a nyugati világ nyelvi- és történeti eredetét Svédhonba fellelő hazafias fantazmagóriát. A rudbeckianizmus a dilettáns történeti-nyelvészeti áltudomány megnevezése Kölcsey szótárában; olyasmi, amelynek sem elméleti előfeltevései, sem vizsgálati módszerei nem teszik lehetővé, hogy releváns, vitaképes, komolyan vehető eredményeket produkáló tudományos diskurzus lehessen.¹⁶ Az ezzel a jelzővel illetett *északi* (finnugor) nyelvrokonsági paradigma is kívül esik a tudományos filológia hatókörén. Tehát nem egyszerűen elhibázott elképzelés, hanem említésre sem érdemes bosszantó fikció.

¹⁶ A svédek erről persze egészen másképpen gondolkodnak. Az Uppsala Universitet ma is minden idők egyik legnagyobb tudósaként emlékezik meg idősebb Olof Rudbeckről, míg fiát Svédország első tudós felfedezőjeként tisztelik. S ha ugyan az *Atlantica* fantazmagóriának bizonyult is, a megmosolyogtató rudbeckianizmus az egykori nagyság hazafias illúziójának megteremtésével jó szolgálatot tett a nemzeti eszmélkedéssel összefüggő 18. századi svéd birodalmi törekvések számára, fontos ideológiai háttérül szolgálva a modern svéd tudományos élet megszervezéséhez is.

Kazinczy ligetében II.
SZIGETI SÁNDOR felvétele

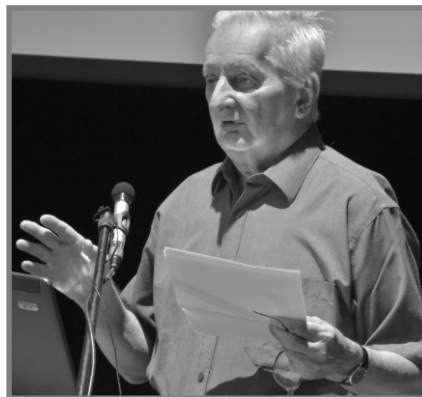
POMOGÁTS BÉLA

Elsodort Erdély

Jegyzetek Szabó Dezső Az elsodort falu című regényéhez

Az író felfedezése

Szabó Dezső életműve, hosszú évtizedek némasága után, a mögöttünk maradt ugyancsak hosszú évtizedekben ismét a közérdeklődés terébe került. Valamikor (a harmincas és negyvenes években) szinte alig volt hét, midőn a magyar nyilvánosság ne foglalkozott volna vele – aztán következett az elhallgattatás, és ami rosszabb: a folyamatos rágalmazás. Pedig Szabó Dezső munkássága, írói teljesítménye, eszmevilága megkerülhetetlen, akkor is, ha nem egy tekintetben vitatkozni kell vele. Az író a magyar nemzeti függetlenségért és az egyetemes európai értékekért küzdve lett a két világháború közötti korszak ifjúságának az a mestere, aki kétségtelenül széles körben fejtett ki hatást annak érdekében, hogy a fiatal értelmiség tömegei ne hódoljanak be a jobboldali demagógiának. Írásainak, előadásainak ilyen irányban mozdító szellemi erőteréről számtalan egykorú vagy későbbi feljegyzés emlékezik meg, most hadd idézzek fel közülük csupán egyet: Balogh Edgárét (akinek életművét ugyancsak érdemes lenne felfedezni és újraolvasni). Az ő személyes vallomása, pontosabban kommentárja 1968-ban *Az elsodort falu* újjólagos olvasása alkalmából keletkezett: „Harmadszor olvastam a regényt. Először ifjan, diákos rajongással ittasultam belőle (mint ahogyan személyesen is vettem, és ettem szerzőjének szavait, Ady-harcunkhoz, falukutatásunkhoz szóló tanácsait), s amikor úgy húsz évre rá másodszor is kezembe került, azon csodálkoztam, mi minden kerülte el figyelmemet a szűzolvasáskor. Mert nemcsak rám nem volt rossz hatással, hanem nemzedéki társaságom, a fiatal kisebbségi magyar értelmiség sem szedett fel belőle faji elfogultságot, antiszemitizmust, nacionalista elkülönülést, jobboldaliságot meg hasonlókat, hanem éppen ellenkezőleg: ez a regény volt az ellökő élmény, ez taszított el bennünket a magyar revansirrendetizmustól, a szentkoronaelméletes neobarokk horthyzás minden pózától és oktalan-ságától, s állított a dolgozók mellé.”

A mögöttünk maradt néhány évtizedben Szabó Dezső munkássága több alkalommal is a közérdeklődés terébe került, vaskos monográfiák jelentek meg róla (Borbándi Gyula, Nagy Péter és Király István műveire gondolok), halálának ötvenedik évfordulóján (1995 januárjában) rangos tudományos tanácskozás mérte fel életművét, s még korábban, 1965-ben Budapesten, majd 1982-ben Bukarestben (a Kriterion Könyvkiadónál) munkásságának főműve: *Életem* című önéletrajzának két vaskos kötete is napvilágot látott (érdekes módon a budapesti kiadásból a cenzúra áldozatai lettek azok a mondatok, amelyeket „antiszemitának”, a bukaresti kiadásból pedig azok, amelyeket „románellenesnek” minősített a hatalom. A két kiadás ezért egymást egészíti ki, mondhatni, párhuzamosan olvasandó!)

Szabó Dezső életműve mindezek ellenére még mindig felfedezésre, szellemi birtokbavételre vár, egyelőre tulajdonképpen ma is rejtett tőke, tetszhalott erő. Miközben vad képekben és elborult látomásokban idézte fel egy ország életét, amelyet a történelem elsodort, és az egész látóhatáron széttekintve kutatta a veszedelmeket és a megvillanó reményeket, nemzete jövőjére gondolt, ezt szerette volna megalapozottnak tudni. Saját korával szüntelenül harcban állott, s eközben abban bízott, hogy nemzete meg fogja érteni küzdelmeit, indulatait. „Bizalommal küldöm egy új magyar élet örömhíreit a magyar lelkek felé – írta 1939-ben *Az egész látóhatár* előszavában. – Hiszem, hogy az elvetett magot semmiféle vihar nem fogja kitépni a magyar föld szeretetéből. Örök párbajomban a halállal nekem is voltak perceim, mikor füleimet átzúgta a végzetes harang kongása. De mert nagyon szerettem: nagyon hittem.” Szabó Dezső hite és szeretete válaszra vár, ő is az utókor és mindenekelőtt az ifjúság szívében akarta megtalálni végső otthonát. Munkásságának (önéletrajzi regénye és nagy tanulmányai mellett) bizonyára *Az elsodort falu* című regény a leginkább figyelemreméltó teljesítménye. Amit az is időszerűvé tesz, hogy az első világháború drámai eseményeinek hiteles krónikáját sikerült elbeszélnie.

Eposz a történelemről

Az elsodort falu eszméje az első világháború éveiben, írója ungvári tanárkodása idején érlelődött meg, kidolgozása akkor vett nagyobb lendületet, midőn Szabó Dezső 1917 nyarán a lőcsei főreáliskola tanári karába került. Mint évtizedekkel később *Az elsodort falu történetéhez* című írásában maga elmondja, a kéziratot 1918 augusztusában fejezte be, s kiadásával először a neves gyomai nyomdásznál és könyvkiadónál: Kner Izidornál próbálkozott, aki kevéssel korábban jelentette meg *Napló és elbeszélések* című kötetét. A gyomai nyomdász azonban elutasította a regényben megnyilatkozó szemléletet és ezért nem vállalkozott kiadására. Közben kitört az „őszirózsás” forradalom, és Szabó Dezső, aki mindenképpen azt akarta, hogy a regény még a forradalmi zajlás idején a közönség elé kerüljön, először elfogadta Bangha Béla jezsuita szerzetesnek, a Keresztény Sajtóközpont vezetőjének a regény kiadására vonatkozó ajánlatát, majd Osvát Ernőnél és a Nyugatnál próbálkozott. Mindkét kiadó türelemre intette, igaz, egymással szögesen ellenkező megfontolásból: Bangha páter a forradalmi

erők megtorlásától tartott, Osvát viszont a forradalom elleni támadásnak tekintette Szabó Dezső művét. A regényt végül a Farkas László által irányított Táltos Könyvkiadó jelentette meg 1919 nyarán, már a proletárdiktatúra napjaiban.

Az íróról (a hatvanas években) készült monográfiájában helyesen állapítja meg Gombos Gyula, hogy „*Az elsodort falu* a legnagyobb esemény Szabó Dezső életében, mert ő e regényben találta meg végleg önmagát. A benne addig gazdátlanul lobogó erők: hősi hajlam, tettvágy, igazmondó szenvedély végre megtalálták a maguk igazi ügyét, a magyar sorsot.” Szabó Dezső mindig is legfőbb munkájának tartotta *Az elsodort falut*, a magyar társadalom egészéről akart benne képet adni, hite szerint e művével egészen új korszakot kezdett a magyar elbeszélő irodalom történetében, egyszerűsmind, meggyőződése szerint, világirodalmi magaslatokra emelte nemzeti irodalmunkat. Egyszerre törekedett arra, hogy regénye alapos szociológiai analízis és a magyar társadalom további fejlődését kijelölő eszmék panorámája legyen. Valóban összegző alkotás, amely számot vet a kiegyezés utáni korszak történelmi tapasztalataival, kifejezi a háborúba taszított magyarság szenvedését, és előkészíti azt a „magyar forradalmat”, amelyre a háborús összeomlás követő kettős forradalmi átalakulásban csalódva Szabó Dezső oly igen vágyakozott. Regényét nagyszabású szintézisnek szánta, abban az értelemben, ahogy erről a szintetikus regényalakzatról *Az elsodort falu* második kiadásának bevezetőjében beszélt. A regény, mint kifejti, „egy életrészt ad az elfutó időből”, és ezt „egy egyetemes szintézissé alakítja át, helyesebben: az író az egymásnak rohanó eseményekben, az összekuszáltan elfolyó emberi mozzanatokban meglát egy nagy egységet, s ennek az egységnek kivetítése a regény”. Ehhez hozzáfűzi még a következőket: „a regényben a művész egy sajátos értelmű külön egészet erőszakol ki az alaktalan, kezdet és vég nélküli életből.”

Az elsodort falu az első alkalommal két kötetben látott napvilágot, az író epikai elképzelését azonban pontosabban követik a későbbi háromkötetes kiadások. Az első kötet azokat a történelmi és társadalmi körülményeket kívánja bemutatni, amelyek a magyarságot belekényszerítették az első világháborúba, a második a háború poklát és ebben a magyarság haláltáncát ábrázolja, végül a harmadik megjövendöli a közelgő összeomlást, egyszersmind megjelöli azt az utat – a „nemzeti forradalom” útját –, amelyen Szabó Dezső szerint a történelmi válságot leküzdő, ismét önmagára eszmélő magyarságnak el kell indulnia. Mindhárom kötet egyenként öt-öt nagyobb fejezetből épül fel, ezeket további alfejezetek tagolják. A regénycselekmény váltogatva három helyszínen játszódik: a havasok alján élő székely faluban, a nagyvárossá fejlődött s a háborús hisztériában vergődő Budapesten, valamint a galíciai harctéren, illetve a frontvonal mögött, a háborúnak kiszolgáltatott Ungváron. A regény első fejezetének címe: *Az örök falu*, az ötödiké: *A világtalan falu*, a nyolcadiké: *Az otthonmaradt falu*, a tizenkettediké: *A megölt falu*, végül a tizenötödiké: *Az elsodort falu*. A fejezetcímeknek ez a sorozata is mutatja a regénytörténet gondolati és érzelmi ívét. Szabó Dezső műve arról beszél, hogy az ősi állapotában nyugalmas és harmonikus falusi világot miként

rendíti meg a kiegyezés után bekövetkezett felemás polgárosodás, és sodorja el mindenestől a háború – a történet végén felvillantva azokat az eszmei erőket, amelyek ismét hivatást és szerepet adhatnak a falunak.

A regény imént vázolt felépítése koncepciózus epikai szerkezetet ígér, mindazonáltal kritikusai – Fülep Lajostól Rónay Györgyig és Nagy Péterig – jogosan mutattak rá, hogy *Az elsodort falu* epikai kompozíciója nem áll egészen biztos alapon, s az egységes regénykompozíciót mozaikdarabokra töri szét a publicisztikai, sőt prófétai szenvedély. Fülep Lajos szerint Szabó Dezső műve „nem regény, hanem krónika, leírás és erkölcsi elmélkedés-tanítás”, Rónay György szerint pedig „a szó igazi, esztétikai értelmében úgyszólván nem történik semmi; a történelem külön fut, nem a regényben, hanem az olvasó tudatában, mintegy asszociált kísérezetneként, s a regény a háttér-történelem elé rendez [...] patetikus előképeket; - a történelem regénnyé alkotása helyett tizenöt képben dramatizált lírai helyszíni közvetítést a történelemről. Szétdúlja a műfajt, nem azért, hogy hagyományos formái helyett új formákat teremtsen, hanem hogy formátlanságában egy formátlan indulat anarchikus tobzódását tolmácsolja.” A modern regényelméletek, úgy tetszik, ennél türelmesebbek a narrációt és reflexiót, krónikát és elmélkedést, cselekményt és előképeket vegyítő, nem egyszer formátlan regényműfaj iránt. Rugalmasabban viselik el a műfaji egységet szétdúló törekvéseket, vagy talán csak bizonytalanabbak abban, hogy a műfaj hagyományos szabályait okvetlenül tiszteletben kell tartani. Már, gondolom, annak a következtében is, hogy a huszadik század leginkább figyelemre méltó regényei (például Proust művére: *Az eltűnt idő nyomában* című nagy regényfolyamára vagy Thomas Mann esszéisztikus elemekben gazdag regényére: a *Varázshegyre* gondolok) igen radikálisan szakítottak a klasszikus (19. századi) regénypoétika szabályaival.

A regényvilág három szintje

Szabó Dezső regénye a nagy történelmi eposzok freskószerű ábrázolásmódjával ad képet a magyar társadalomról, ennek a társadalomnak a többé-kevésbé egymástól elszigetelt rétegeiről: a földművelő parasztságról, a nemesi származású vidéki értelmiségről, a zömében idegen (német és zsidó) eredetű polgárságról vagy éppen a régi és az új arisztokráciáról. Gombos Gyula találó elemzése szerint a regény epikai világának három fontosabb „szintje” van. „A legalsó szinten látjuk a magyar világnak azt a részét, amelyet az író az >örök falunak<, a >világtalan falunak< - az elsodort falunak< nevez. [...] A könyv egyik célja, hogy a székely falu életét és sorsát mutassa be, de ez a bemutatás [...] mindig távlati és elnagyolt marad, sokszor még elvont is. [...] Egy emelettel feljebb, a második szinten a falu fölött lebegő néhány úri lak élete tárul elénk, de ez már életközelség. Itt egy másik önmagában fűlő magyar világ van bezárkózva. Még a megyét szolgáló hétszilvafásóké s a hasonszőrű vidéki intelligenciáé. [...] Legfelül, a harmadik szinten a háborús Magyarország kavargó elénk, a felszínén, a tízes évek lármás, nekivadult közléte. Mindenki itt van: halk arisztokraták és parvenü pénzüiúk, halálba induló katonák és kávéházi konrádok, lármás hazafiak és ci-

nikus bölcsek, uszítók, úzérek, bankárok, írók és politikusok.” A regény „első” és „második” szintjének cselekménye viszonylag szűk körben: a távoli székely falu világában játszódik, igaz, semmiképpen sem függetlenül az országos eseményektől. Valójában a „harmadik” szintről nyílik a legnagyobb történelmi rálátás a háború mocskába merülő korszakra, ennek a korszaknak a társadalmi ellentmondásaira és politikai mulasztásaira, valamint bűneire. Az *elsodort falu* epikai kompozíciójának kialakításában az írói perspektíva eme folyamatos kitágulásának is fontos szerepe van: a falu regényéből így lesz lassanként az ország regénye, miközben az „elsodort falu” végzetét az „elsodort ország” végzete teljesíti be.

A regényvilág három szintjét tulajdonképpen három egymástól igen különböző írói szemlélet alakítja ki és három ugyancsak egymástól eltérő ábrázolásmód mutatja be. Az olvasói elvárásokat kielégítő regényszerűség leginkább a „második” epikai szinten: a falusi úri családok életének ábrázolásában érvényesül. A Farcády- és a Bőjthe-család életmódjának és eszmevilágának bemutatása a romantikával színezett hagyományos „kisrealizmus” szellemében történik, ennek az életkörnek a részletes rajza nagyjából megfelel a századvég és a századelő realista leírásainak, akkor is, ha az egyik esetben Farcády nagytiszteletű úr portréját a satirikus ábrázolás kegyetlenebb indulata, a másik esetben a Bőjthe-família bemutatását az idill engesztelő érzése szövi át. Ezzel a hagyományos, mondhatnám: tizenkilencedik századi realizmussal szemben az „első” és a „harmadik” regényszint megjelenítése egészen más természetű. Az „örök”, majd az „elsodort” falut a regényíró a mítosz, pontosabban a mitikus előadást előszeretettel alkalmazó expresszionista elbeszélő irodalom ábrázolásmódjával mutatja be: mitikus rajzolatot kap az erdélyi táj, mitikus alakok a székely falu parasztjai és mitikus jellegük van azoknak a nagyjeleneteknek, amelyek a falusi világ elhagyottságát, kulturátlanságát és pusztulását hivatottak tanúsítani. Ilyen a hírneves temetési jelenet, amelynek során a gyászoló gyülekezet végül részeg orgiában tombolja ki magát, ilyen a falusi tűzvész leírása, amely a nem sokkal később a falura és az országra zúduló háború mitikus előképe, vagy ilyen az 1916-os román betörés gyilkos jeleneinek rajza, amely mintegy Erdély, az erdélyi magyarság későbbi végétét vetíti előre.

Az elbeszélésmód kialakításáról beszélve külön meg kell emlékezni az utóbbi mozzanatokról, minthogy az író, már csak kolozsvári származása és székelyföldi tapasztalatai valamint kötődései következtében is, személyes tragédiaként élte meg a román betörés, ha nem is közvetlenül tapasztalt, de végig mély figyelemmel kísért eseményeit. Szabó Dezső mozgalmas tanári pályája során négy esztendeig, 1909-től 1913-ig tanárkodott Székelyudvarhelyen, és regényének megformálásában, ahogy a későbbiek során az 1914 és 1917 között Ungváron szerzett háborús élmények, az udvarhelyi esztendő is nyomot hagytak. Közismert, hogy 1916 augusztusában a román hadsereg, a bukaresti kormány és a Monarchia között korábban kötött szövetségi szerződést megszegve, rátámadt Magyarországra. Csak súlyos véráldozatok árán, a

Mackensen tábornok vezénylete alatt harcoló német csapatok segítségével lehetett visszaverni ezt a támadást, majd 1918 kora tavaszán békekötésre kényszeríteni Romániát (amit a bukaresti kormány, mielőtt erre alkalom kínálkozott, 1918 telén ismételtén megszegett). Az erdélyi események, különösen az a kegyetlenség, amelyet a Székelyföldre bevonuló román csapatok mutattak, mélyen megrázta Szabó Dezsőt, hasonlóképpen irodalmunk más akkori mestereihez, Ady Endre verseire (*A fajtám sorsa, Véresre zúzott homlokkal, Az eltévedt lovas, Krónikás ének 1918-ból*), Reményik Sándor néhány költeményére (*Erdély határán, A menekülő*), Kosztolányi Dezső *Székely népballada* című elbeszélésére vagy Benedek Elek *Édes anyaföldem* című önéletrajzi regényére hivatkozhatom. Ezek valamennyien hiteles képet adnak a székely megyére rátoró román katonaság brutalitásáról és az ártatlan magyar nép megpróbáltatásairól.

Szabó Dezső regényében természetesen nagy súlyt kapott a román betörés eseménytörténete, mindenekelőtt az a riadalom, amely ezeket az eseményeket Erdélyben fogadta. A regény *Erdély* című tizedik és *Készülő hullák* című tizenegyedik fejezete a román betörést és ennek következményeit beszéli el. Különösen tragikus előadásban a veszélyeztetett vidékekről menekülő egyszerű székelyek félelmeit és megpróbáltatásait (mint *Ember az embertelenségben* című 1916 szeptemberében keltezett megrendítő költeményében Ady Endre, aki a csucsai kastély ablakából figyelte mind zaklatottabb szívvel a Kolozsvárról Nagyváradra vezető országúton menekülő székelyföldi magyarokat: „Borzalmuk tiport országútján, / Tetőn, ahogy mindég akartam, Révedtem át a szörnyűket: / Milyen baj esett a magyarban / S az Isten néha milyen gyenge”). Szabó Dezső szinte Ady szavát visszhangozva örökítette meg ezeknek a magyaroknak a megpróbáltatásait, így a menekülést: „A hatalmas tömeg lassanként lefolyt az országút medrében. A szekerek egymásután készülődtek, a kieresztett lovakat visszafogták, a megbontott holmikat felpakolták, az emberek felültek a szekerekre s istenhozzádót kiáltottak egymásnak. Lassanként az egész egybetorlott tábor egy végtelen hosszú futó sorrá lett, egy ószövetségi sötét vízióvá, ahol a megbüntetett nép vad tiprásban futotta a halált, s fölötte a végzet fekete ostorai pattogtak, sírás-rívás és fogaknak csattogása.”

A regény tizedik fejezetében szinte balladás hangon, a szabadversek előadásmódjában beszél a román betörés félelmet keltő közösségi élményeiről: „Reggel négy órakor még alig mozdult a falu s még szürke pitymallat sírt a tarlókon, de távol a horizont mélyében valami történt, tompa dörrenések s különös zaj szakadtak erre. Egyszerre csak egy vágató szekér rohant át a falun, egy előre hajolt sötét férfi kergette a lovakat. A szekérben pedig, fennállva, ziláltan és égő arccal, egy asszony ordította, őrült lelkét visítva a hangokba: - Betörték az oláhok! Meneküljete! Meneküljete! A vérből jövő hang átzúgott a falun, s a megriadt vér meghallotta a rokon kiáltást. Az emberek kiszaladtak házaikból, szemükben még az álom ki nem törölt butaságával néztek a rohanó szekér után. Mindenki kérdezett, mindenki jajgatott. Csakhamar új és új szekerek jöttek, rajtuk egy-két férfi, asszonyok, gyermekek, összekapdosott

holmik, arcukon az elérkezett végzet szörnyű írása. Némelyikük megállott egy percre és lihegő szavakban dobott le részleteket: - Jönnek az oláhok! A hegyek közt már legyilkoltak mindenkit. Kézdivásárhelyt megszállták. Meneküljete, meneküljete! Azután már gyalogfutók is érkeztek. Némelyek lihegő marhákat, riadt lovakat kergettek maguk előtt. A meglódított falu esztelenül látott a meneküléshez. Négy-öt paraszt-asszony, úgy, ahogy az ágyból kiugrott, borzosan, fúriává rémülve, alsóruhában, az egyik egy fél csizmával a kezében, nekivetette magát a horizontnak, a nagy út vak vezetésében sikoltva, egymást lökdösve szaladtak ki a faluból s egész meglökött életük az egyetlen visított mondatba szökött: - Jönnek az oláhok! Jönnek az oláhok!"

Történelem és identitás

Szabó Dezső regénye meggyőző képet rajzol a háborúba kényszerített ország szenvedéseiről, egyszersmind kifejti a bekövetkezett tragikus események távlatosabb tanulságait is. Hitelesen érzékelteti azt, hogy a kiegyezés utáni korszak különben látványos eredményei ingoványos talajra épültek, és az a felemás módon megvalósult liberális demokrácia, amelyet a nem egészen szervesen kifejlődő polgárosodás hozott, nem tudta igazán érvényesíteni a nemzet nagy történelmi érdekeit. Voltak ennek a polgárosodásnak figyelemreméltó eredményei is, ezeket azonban kétségessé tették a társadalomban felhalmozódó szociális és nemzetiségi feszültségek, végül magukkal sodorták a háború pusztításai és iszonyú következményei. A felkavarodott örvény aztán nemcsak a liberális korszakot nyelte el, hanem a történelmi Magyarországot is. Az *elsodort falu* ennek az országnak a pusztulását jövendőli meg. A regény második fejezetében találkozunk Farkas Miklós látomásával, amely egy Ilona-napi falusi mulatozás látványából bomlik ki: „Elvégtelenülve látta a nagy asztalt [...] s az asztal az egész Erdély, az egész Magyarország, ahol tudatlan, vak, itt felejtett tántorgó lelkek itták a halált. S a nyomorult nyájról, mely addig szétszéled, idegen farkasok harapják le arany gyapját, szép húsát. Szerbnek, oláhnak, tótnak, szásznak, zsidónak lenni vallás, melynek fanatizmusa égő tettekbe kergeti hívőjét, hogy mint egy dogma parancsát, végezze feladatétét vére egyházáért. A magyar egy régi buta eunok-sovinizmusba süppedve, vagy meggajdulva egy buta kozmopolitizmus meg nem emésztett zagyvalékától, képtelen a tetterre, a célra.” Egyre-másra lehetne idézni a hasonló kijelentéseket: Szabó Dezső meggyőződése szerint a magyarság végzetesen lemaradt a népek versenyében, otthontalanná vált saját hazájában, a nemzethalál baljós árnyéka vetül rá, miközben tehetetlenül sodródik a háború által rászabadított veszedelmek között.

Az *elsodort falu* halálos vízióit kétségtelenül az ország és a nemzet féltése keltette fel. Szabó Dezső rendkívüli képzelőerővel és empátiával érzékeltette a magyarság életerejének hanyatlását, azt a szerepvesztést, amelyet korábbi nagynemzeti létéhez képest a mind jobban erősödő dunavölgyi kismagyarokkal szemben el kellett szenvednie. A magyar közvéleménnyel ellentétben korán felismerte, hogy ennek a hanyatlásnak és szerepvesztésnek a következményeként csakhamar számolni kell a történelmi Magyarország bukásával és Erdély elvesztésével. Mindezt felelősöket keresett, és

ezeket már korábban is megmutatkozó hisztérikus xenophóbiájának következtében az idegen eredetű polgárságban: a németek és főként a zsidók között találta meg. Szabó Dezsőtől bármikor szép számmal idézhetők antiszemita kijelentések, de idézhetők a zsidóság munkáját és kultúráját magas fokon elismerő sorok is. Heves politikai küzdelmek és lelki ellentétek között hányódó életének voltak „antiszemita” és „filoszemita” periódusai. Kétségtelen, hogy a forradalmak idején és *Az elsodort falu* írásakor gondolkodását indulatos antiszemitizmus hatotta át, noha ennek éle nem egészen a magyar zsidóság, inkább a zsidó nagytőkések, hadiszállítók, sajtófejedelmek, általában a gazdagok ellen irányult, és hasonló szenvedéllyel ítélte el a nemzsidó arisztokráciát, tőkéseket, főpapokat és vezető államhivatalnokokat. A regény eszmévilágának mégis komoly tehertétele ez az antiszemitizmus, már csak annak következtében is, hogy *Az elsodort falu* által felszakított indulatokat az 1919 őszén berendezkedő ellenforradalmi kurzus és hivatalos antiszemitizmus könnyűszerrel a saját szolgálatába tudta állítani.

Mindazonáltal Szabó Dezső regénye nem az idegengyűlölet mitikus összefoglalása, inkább az „elsodort ország”, egy végső veszélybe került nemzet vergődésének és reményeinek nagyszabású eposza, amely súlyos történelmi tapasztalatokkal és fenyegetésekkel vet számot, ugyanakkor az újjászületés reményét lobogtatva keresi a jövőt. *Az elsodort falu* – világképének zavarai, epikai konstrukciójának törései ellenére is – jelentékeny eszmei és irodalmi értékeket mutat: a magyar történelem egy válságos pontján keresi a nemzeti fennmaradás lehetőségét, a múlttal történő kritikus számvetésre szólít, a cselekvő történelmi helyállást, az erők összegyűjtését sürgeti, s ennek érdekében az alkotóművész, egyáltalán az értelmiség feladatát a közösségi elkötelezettségben és szolgálatban jelöli meg. Összegző módon vet számot korának magyar világával, az eposzok teljesséigényével mutatja be ezt az elkárhozott világot, és a mítoszok feltétlen biztonságtudatával akarja megjelölni a követendő ideálokat. „Elsodort eposz” volna, amelyet kikezdték a vele és róla folytatott viták, és magába temetett a múlt? Gondolatainak egy része ma is eleven, a sebek, amelyekre rámutatott, többnyire a jelenben is véreznek, legjobb értékei, úgy hiszem, állják az idő próbáját, maga a regény mindenképpen egy gyászos és pusztító korszak monumentuma. Németh László szavait szeretném idézni végezetül: „*Az elsodort falu* Szabó Dezső egész életét kimondó, legjelentékenyebb műve, a magyar irodalomtörténetből ki nem fakítható remek.”

FRÁTER ZOLTÁN

Ugocsa non coronat sed dicit

Nagy Endre nyelvhasználata

Az északkeleti nyelvjárási régióhoz kapcsolódva érdemes megemlékeznünk a huszadik századi magyar irodalom már-már elhalványuló alakjáról, *Nagy Endréről*. A magyar kabaré megteremtőjéről és első igazi konferansziéjáról, aki egyébként nemcsak – korabeli szóhasználattal – „artista” és színpadi szerző, hanem a *Nyugat* munkatársa is volt, regények, novellák, esszék, kritikák írója. A Munkáctól Husztig terjedő bereg-ugocsai nyelvjárás csoportnak az ő személyében máig ható irodalmi és előadó-művészeti kapcsolata van. Nagyszőlősen (ma Vinohrágyiv) született, itt töltötte gyermekkorát, ebben a nyelvjárási közegben tanult beszélni. A település szerény irodalmi hagyománnyal is büszkélkedhetett:

Ilosvai Selymes Péter 1570 körül Nagyszőlősen szegődött a környék földesura, Perényi István szolgálatába. A regényes énekmondó talán már akkor foglalkozhatott Tholdi Miklós históriájának megírásával, mindenesetre 1574-ben, Debrecenben jelent munkáját Perényi Istvánnak ajánlotta. A gyermek Nagy Endre, a helyi kocsmáros fia, amíg Nagyszőlősen élt, valószínűleg nem sokat tudott erről, de nem lehetetlen, hogy később, nagyváradai jurátusként az úrilányoknál rendezett zsúrokon, baráti társaságot mulattató fellépéseiben, majd Budapestre küldött verseiben, cikkeiben ez a távoli irodalmi örökség is táplálta ambícióit. Az első világháború idején már rá is játszott a történelmi énekmondó, históriászerző szerepére. Kaphatott volna mentességet, de nem tartott rá igényt: önkéntes őrvezetőként vett részt a háborúban, s tapasztalatairól, megpróbáltatásairól több könyvben számolt be.

A Kárpátalján elterülő történelmi Ugocsa vármegyéről még ma is mindenki tudja, hogy „Ugocsa non coronat”. Minden valószínűség szerint az apró vármegye akkor mondott nemet, amikor I. Ferdinánd 1527 őszén meg akarta koronáztatni magát, nem törődve azzal, hogy Szapolyai (I.) Jánost már előbb megkoronázták. Szapolyai természetesen nem vette volna jó néven, ha mást is királlyá koronáznak. Véleményének a környéken állomásozó hadserege igen erős nyomatókat adott. Így aztán – szembe szállva a felsőbb uralkodói akarattal – Ferdinánd meghívására Ugocsa a velős „non

coronat” választ küldte. Az ellenállás és a kicsiségben rejlő erő megmutatása, sőt fitogtatása a régi Magyarország legkisebb területű vármegyéjét és annak lakóit azóta is művelődéstörténeti állandó jelzőként kíséri.

Nagy Endre sohasem tagadta meg vidéki származását, mindig is büszke, ha kellett, dacos öntudattal vallotta magáénak „fatornyos hazáját”. Miután az írói arcképeket tartalmazó, *Hajnali beszélgetések Lukits Milossal* című kötete előszavában képzeletbeli vitapartnere „heringszagúnak” nevezi Ugocsát, kijelenti, hogy „ugocsai létemre mint szakavatott, ezt nem hagyhatom szó nélkül”. Nem is hagyja, és valóságos néprajzi leírását nyújtja szülőföldjének. „Ugocsa nyugoti felében színmagyar, az a lüktető beszédű tiszaháti nép lakja, akitől Arany János kérte volt kölcsön a magyar irodalmi nyelv építőanyagát. De Nagyszőlősen, épp az én szülőhazámon túl kezdődik az az orosz világ, amely onnan aztán eltart Vlagyivosztokig. A Föld e jelentős területén az a vallás uralkodott, amelynek legfőbb szentsége, pápája az orosz cár volt. Az ő révén vonult be a vallásba a politika és a szociológia. A nyomorgó köznép gazdasági helyzetén ez a vallás úgy könnyített, hogy az év háromnegyed részére szigorú böjtöt rendelt. [...] Így lett az orosz föld uralkodó illata a hering. Gyerekkori emlékeimből mint a törhetetlen optimizmus szimbólumai bukkannak föl azok az oroszok, akik – sokszor elnézegettem – a nyársra húzott heringet a tűzhely köré kuporogva, megforgatták a lángban, aztán oda-oda nyomkodták durvatörésű málékenyerükhöz. E jámbor emberek hittek benne, hogy zsírt olvasztanak a heringből!”

Az ugocsai származás tudatának is része volt abban, hogy a költőnek, írónak, újságírónak induló Nagy Endre mint konferanszié is megállta helyét. Amikor a *Bonbonnière* néven üzemelő, Teréz körúti lokál igazgatója, Kondor Ernő meghívta, hogy olvassa fel egyik novelláját, a nézőtéren egy unott, monoklis fiatalember ismételt oázása zavarta meg a jeles eseményt. No de Nagy Endrének se kellett több, miként ezt *A kabaré regénye* megörökíti: „Nagyot keringett velem a világ, egyszerre elöntött az a bizonyos virtustermő hevület, amely annyiszor beszakasztotta már a fejemet. Hát hiszen magam is gyerekeMBER voltam még, ha volt is feleségem és kisfiam. Ilyenkor eszébe jut az embernek, hogy Ugocsában született és Biharban jogászkodott. Ugocsa non coronat! Ebura fakó! [...] Kikaptam mellényzsebemből a monoklimat és a szemembe vágtam. Mert akkoriban jóra való fiatalembernek nem mindig volt a zsebében egy koronája, de monoklija mindig volt.” A vadszamárról rögtönzött meséjével tökéletesen elnémította a megszegyenült oázó-iázó ficsúrt. Ebben a rég elmúlt világban ugyanis megeshetett még, hogy a szembenállók nem mindjárt durvaságokat vágtak egymás fejéhez, ha nézeteltérésük, vitájuk támadt a másikkal, inkább történeteket idéztek egymás okulására, adomába rejtett példázattal megvilágítva mondanivalójuk lényegét, esetleg tanulságos anekdotákat meséltek a múlt hőseiről. Nagy Endre ilyen mesemondásokat már gyerekkorától naponta hallott, hiszen apja kocsmájában töltötte ideje jó részét a városka „színe-java”, s ha ki nem kergették, órákig bámészkodva hallgatta a mulatozó helyi notabilitások saftos esetekkel fűszerezett anekdotázását. Hamarosan ihletet is nyert a sikam-

lós ügyeket emlegető, komoly témát is kiforgató, butaságon gúnyolódó, tabut nem ismerő, csúfolódó beszédektől. Tizenhat évesen kertjük lugasában paródiát eszelt ki Mózesről, s ennek olyan sikere lett, hogy azon a nyáron alig győzte a vendégjárást, mert mindenki hallani akarta a diákhumorba pácolt magánszámot. A kabarében nagy sikerrel hasznosította azt a képességét, hogy azonnali csattanóval tudott válaszolni a váratlan közbeszólásokra. A replikázás lehetősége és kötelessége, a konferanszié szellemes riposztjainak alkalmi jellege emelte ki az ő kabaréját az orfeumok és más mulatók sorából, és tette semmihez sem hasonlítható, egyedi mutatvánnyá. Nagy Endre a gyorsreagálású hadtest szerepét töltötte be a parányi színpadon, az elhangzottakat ostromló, bekiabáló közönség támadásaival szemben.

A konferálás, pontosabban a konferansz a csevegés műfajából ered, legalábbis ahhoz áll legközelebb. A csevegés az újságírásban a tárca, karcolat, kroki, útirajz, krónika, glossza formáját ölti. Nagy Endre megszólalása az írott műfajt visszavezette eredetéhez, a kötetlen beszédhez, és karakteresen hallható előadói modorra változtatta. A csevegés, így a konferálás stílusának is legfőbb jellemzője az élőbeszédszerűség. Annak a közvetlen hangú elbeszélőnek az imitálása, aki baráti vagy családi körben szóval tartja a többieket. Szövegét, sőt szövegelését laza mondatokból hevenyészi, természetesnek véve az ötletszerű, „épp most jut eszembe” előadásmódot. Beszéde közben gyakran megszólítja hallgatóit, részben az érdeklődés felkeltése és fenntartása érdekében, másrészt pedig azért, hogy közvetlenül bevonja őket a történet alakításába. Olyan, nem fiktív műformákban, mint az előszó vagy a vallomásszerű visszaemlékezés, Nagy Endre írásban is az élőbeszédszerű fordulatok sokaságát alkalmazza. A *Hajnali beszélgetések Lukits Milossal* huszonöt részre osztott előszavában beszélgetőtársa kissé fölényes, mégis bizalmas hangon szól hozzá (és az olvasóhoz): „Dugd ide azt a poros füledet, hadd súgom bele a nagy titkot”, „azt mondd meg nekem...” „Neked megsúgom”, „Beavatlak egy nagy titokba”, „Persze, te azt se tudod”, „Hidd el”, „Most legalább láthatod”, „Ha azt kérdeznéd tőlem”. A metaszövegszerű kijelentések, felkiáltások, közbeékelések, a „Magam se hittem volna”, a „Kereken megmondom”-féle állítások fokozzák a figyelmet, kiemelve egyúttal a beszélő személyének egyediségét és viszonyulását az általa mondottakhoz. „Legyünk egész őszinték!” – javasolja konferansziéként is a ránk maradt filmfelvételen, s erre az ajánlatra az épp ásitani készülő néző is felkapja a fejét.

A kellemes, könnyed hangvételt elősegítő szóviccek, csattanók sűrűn sorjáznak Nagy Endre szövegeiben. A szójáték érvényesítésében a poénképzés módszere is kiválóan megfigyelhető. A róla készült rövid filmfelvételen azon aggodalmaskodik, hogy amit a néző lát, az nem ő, hiszen szélteben-hosszában még csak-csak van egy kis dimenziója, de mélységében már nincs, vagyis elvették a harmadik dimenzióját, pedig azért *ilyen lapos* még ő sem szokott lenni konferálás közben. Nyilvánvaló, hogy a szójáték itt a *lapos* szó több jelentésének kiaknázásán alapszik.

Nagy Endre meggazdagodott pesti polgárként, előszóban is őrizte egyéniségének tájjellegét. Hanglemmez bizonyítja, hogy kiejtésében a bereg-ugocsai nyelvcsoportha jel-

lemző, jól hallható diftongusok vannak: *hó, jó, volt, Tóni* helyett *hou, jou, vaut, Tauni* hangzik. A szótagzáró *r, l, j* mássalhangzó az ő beszédében is megnyújtja az előtte lévő magánhangzót (*embeer, kór, haajlik*), az ő ejtésében is gyakran megrövidül az *í, ú, ű* hang (*víz, ut, szűk*). Kijelentő mód egyes szám harmadik személyben az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék *n*-nel kiegészülnek: *leszen, veszen, teszen*, ezt a nyelvjárási változatot még írásban is használja. Idézett előszavában és a *Nyugat*-ban megjelent *Fatornyos hazám* emlékezéseiben rendszeresen *csuda* olvasható csoda helyett, *tömerdek* temérdek helyett, *bennök* a bennük, *valamennyiönk* a valamennyiünk és *enyim* az enyém, *izenget* az üzenget helyett. Tájszavakkal ékesíti a *Fatornyos hazám* vallomásos sorait, ilyenek például a *bombóc* (a gyűszűvirág gyümölcse, pici, kerek, lapos korong), a kisgyerek jelentésű *pulya*, aztán a *lingárok*, a rongyos napszámosok, akik alkalmi munkára vártak a kis kőhíd peremén, miközben a lacikonyha illatát szagolgatták, ahol a *süstörgő* hurka sült, vagyis a sütéstől a zsírban sistergett, fröcskölt, sustorgott. A *süstörgő* igei változatára is akad példa: „*Besüstörgött a gőzös Újlak felől*”. A *Hajnali beszélgetések...* előszavában található a *bigézni* szó („Ugocsában bigéztél”), amelynek jelentése „bigével játszik”, a bige pedig nem más, mint a két végén hegyesre faragott fadarab, a földre fektetve az egyik végére bottal ráütnek, a felpattanó fát pedig elütik, mint a labdát. A mennyezet itt *padmaly*, a birka *bürge*, az uborka *ugorka*. A faágon látható megvastagodás, csomó pedig *göcs*, s még *Daphnisz* és *Khloé* is hálóingszerű *pendelyt* visel.

Nagy Endre példája is bizonyítja, hogy a tájszavak használata és a tájnyelvi ejtés megőrzése nem csupán magától értetődően, szervesen beépülhet az irodalmi nyelvbe, hanem egyedivé változtatja és színesíti is az elbeszélői, előadói hangot. A megszólaló éppen ilyen esetekben reprezentálja önmagát – múltjával, eredetével, élete meghatározó élményeivel együtt – a legteljesebben és a legtermészetesebben, hiszen ebben a beszédmódban önkéntelenül is a nyiladozó értelmet ért kezdeti hatások, a kisgyermekkorban szerzett alaptapasztalatok törnek felszínre. Ugocsa dacos hagyománya és a kocsmai kvaterkázás hallgatása mellett a „beszélő íróvá” érlelődésre a legerősebb ösztönzést Nagy Endre számára is a családi környezet adta. Személy szerint az ósanya szerepkörét betöltő dédanya, akiről a következőket írja: „emlékszem a tollfosztó és kukoricahántó estékre, amelyeken sült tököt, mézes főtt kukoricát eszegettünk, és szépanyánk csudaszép meséit hallgattuk. Szépanyánkról azt mondták volt, hogy már százéves is megvan, az arca sima volt és fehér, mint a tej. Kék szeme azonban világtalanul nézett maga elé. Beregből való volt, furcsán beszélt magyarul; úgy mondta: *regvel, estvel* és a pénzre azt mondta: *piez...*” A nagymamák, dédanyák mesemondása nem egy csillogó szemű kisiút indított arra, hogy felnőtt korában maga is történeteket fogalmazva, a világ csudáin ámuló és hiábavalóságán elgondolkozó író legyen.

Ugocsa non coronat sed dicit, vagyis Ugocsa nem koronáz, hanem beszél. Már régen nem koronáz, de még mindig beszél. Beszél többek közt Nagy Endre rádiófelvételén és filmen fennmaradt hangjával, és mesél írásban is, a legszebb magyar nyelven.

POMOGÁTS BÉLA

A magyar nyelv közösséget formáló, összetartó szerepe

Széchenyi István nevezetes mondását, mármint „nyelvében él a nemzet”, minden magyar ember ismeri, azokat a fejtegetéseit, amelyeket 1831-ben közre adott *Világ* című művében tárt az olvasó elé, már jóval kevesebben. Pedig ezek is megérdemelnék, hogy márványtáblákon hívják fel a nemzeti közösség figyelmét arra, hogy mit jelent számunkra, mit kellene jelentenie számunkra, magyarok számára anyanyelvünknek.¹ A „legnagyobb magyar” szent meggyőződése szerint anyanyelvünk valójában nemzeti létünk és fennmaradásunk legfőbb (ha nem egyetlen) záloga. Szeretném idézni Széchenyi István fejtegetéseit: „véntől fiatalig, dústól szegényig, a legjelesb férfiaktól a legbajosabb hölgyeinkig, mindenki, ki csak honunk éltét, nemes emelkedését s egykori dicsőségét szomjazza, tegyen meg anyanyelvünkért mindent, amit tehet! Mert vele mindent kivihetni, ami nemzetünk, sőt az emberiség díszére méltó. Nélküle semmit! Tudósink pedig az idő lelkéhez, más művelt nyelvek csinosági állásfokához s a tudományoknak, művészeteknek, mesterségeknek s találmányoknak mindegyre fejlődőbb haladásihoz idomulva s mindezekkel mindenkor versenypályát futva, magasb szempontból tekintsek nyelvünket, mint eddig! Fejtsék ki e nagy kincsünknek minden kecsét, kellemét, s hatásos erejében bizván, ne gondolják, hogy keleti zománca mindjárt megpattan, ha nemesb, delibb, fellengősb s tán csak szokatlan mintákba alakítatik s némely, még kópár vidéke dél és nyugat mosolygó virányival, vidító s lelkesítő csemetéivel gazdagítottik!...”

¹ Mondandóm előadásként hangzott el az adai Szarvas Gábor nyelvművelő napokon, 2014. október 11-én.

Ehhez a fejtegetéshez azután még a következőket fűzte hozzá:

„Szebbítsük, tágítsuk, nemesítsük nyelvünket! Annak fogékonysága – minthogy nyelvünk óriási fejlődésre képes –, minden kétségen túl van. De ahhoz se szobafilológia, se könyvekből tanult filozófia korántsem elég. Azt csak azon lelki felemelkedés eszközölheti, mely az emberi szót nem mint célt, hanem mint eszközt tekinti. Általa a nemzetek magasbra s az egyes emberek az erény felsőbb állására juthatnak, s így a mindenség tökéletesítettik.”

Magam, jelenlévő barátaimmal ellentétben, nem vagyok nyelvtudós, de mint irodalmunk bűvára is kijelenthetem, hogy anyanyelvünk a magyarság legnagyobb alkotása és nemzeti kincse, amellyel nem csak önmagát, hanem a nemzetek egyetemességét is megajándékozta. Talán nem vagyok túlságosan patetikus, amikor Kosztolányi *Ábécé a nyelvről és lélekről* című vallomásos írását idézem, tulajdonképpen a magam meggyőződésének foglalataként. „Az a tény – tett vallomást valamennyiünknek, akik itt e teremben ülünk, egyik legfontosabb és legkedvesebb mestere –, hogy anyanyelvem magyar és magyarul beszélek, gondolkozom, írok életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható. Nem külsőséges valami, mint a kabátom, még olyan sem, mint a testem. Fontosabb annál is, hogy magas vagyok-e vagy alacsony, erős-e vagy gyöngye. Mélyen bennem van, a vérem csöppjeiben, idegeim dúcában, metafizikai rejtélyként. Ebben az egyedülvaló életben csak így nyilatkozhatom meg igazán. Naponta sokszor gondolok erre. Épp annyiszor, mint arra, hogy születtem, élek és meghalok.” És ezt az idézetet is folytatom, ahogy az imént a Széchenyi Istvántól valót: „Csak anyanyelvemen lehetek igazán én. Ennek mélységes mélyéből buzognak föl az öntudatlan sikolyok, a versek. Itt megfledkezem arról, hogy beszélek, írok. Itt a szavakról olyan régi emlékképeim vannak, mint magukról a tárgyakról. Itt a fogalmak s azok jelei végzetesen, elválaszthatatlanul összeolvadtak. A *kés-ről* tudom, hogy *culter, couteau, Messer, knife, coltello, navaja*. Ha azonban valaki nagyon akarná, elhitethetné velem, hogy tévedek. De a *kés-ről* senki se hitetheti el velem, hogy nem kés.”

A magyar nyelv, szeretném ismét hangsúlyozni, engem nem nyelvtudósként, hanem a magyar irodalom történetírójaként, kritikai vizsgálójaként foglalkoztat. Tekintettel arra, hogy a nyelv, mindenekelőtt a szavak a maguk jelentése mellett esztétikai tényezők is: a szavak hangalakjának, zenéjének mindig erős esztétikai hatása van, a szavakhoz tapadó történelmi és mitikus képzetek pedig lelki értelemben fejtenek ki erős hatást. Valamikor népszerű szellemi-költői játékot jelentett a „tíz legszebb szó” megjelölése a sok ezer lehetőség közül. Közel nyolc évtizede Kosztolányi Dezső (ismét rá kell hivatkoznom!) tett játékos kísérletet arra, hogy (egy francia folyóirat felhívása nyomán) kiválassza anyanyelvünk tíz legszebb szavát. „Egy új világ kezdődik – írta *A tíz legszebb szó* című 1933-ban keltezett írásában – minden nyelv küszöbén, a szépség új birodalma, új értelmi és érzelmi törvényekkel. Mi tehát a tíz legszebb magyar szó? Ezt felelném abban a tudatban, hogy válaszom merőben önkényes, és éppúgy jellemez engem, mint nyelvünket. – Láng, gyöngy, anya, ősz, szűz, kard, csók,

vér, szív, sír.” Ez volna tehát Kosztolányi felfogása értelmében anyanyelvünk tíz leg szebb szava. Azóta többen is próbálkoztak hasonlóval, természetesen a szavak kiválasztásának egyéni és többnyire játékos indítéka van. Annak idején, ha jól emlékszem, éppen Balázs Géza kezdeményezte ezt a játékos nyelvészkedő kutatást, folytatni lehetne, a felhívással minden felnővekvő nemzedéket meg lehetne (kellene) szólítani.

Nem tudok arról, vajon a legszebb magyar földrajzi neveket is egybegyűjtötte volna valaki, pedig bizonyára ebben a szócsoporthoz lehetne megtalálni nyelvünk leginkább költői mozzanatait: falu- és városneveket, amelyeknek nem csak a hangzása figyelemreméltó, hanem történelmi, kulturális mitológiája is. Ugyanis mély meggyőződéseim értelmében a földrajzi nevek hátterében mindig ott rejlik a nemzeti vagy a helyi mítosz. Hadd hivatkozzam például Jékely Zoltán gyönyörű erdélyi helynévgyűjteményére, a *Zengő nevek* című költemény soraiban. Hadrév, Sáronberke, Kalota-Szentkirály, Zentelke, Asszony-nép, Szépkényerű-Szentmárton. Ezek a falunevek ma is megérintik az olvasó szívét: nosztalgiákat, érzelmeket keltenek. Több hasonló versünk van: Cs. Szabó Lászlótól, Csukás Istvántól, erdélyi és felvidéki költőktől. Olyan versekre gondolok, mint Cs. Szabónak *Álmatlan éj* vagy nemzedéktársamnak, Csukás Istvánnak *Ima a bölcsőhely nevéért* című költeményei.

A magyar nyelv múltja jelene és jövője, bizonyára közös meggyőződésünk szerint, egyszersmind a magyarság múltja, jelene és jövője: egy történelmi nemzet és egy kultúra jövője, amely, hitünk szerint, alkotórésze annak a kulturális közösségnek, amelyet Európaként ismerünk. Akik a történelem során nem egy alkalommal, nem éppen indokolatlanul, veszélyeztetettnek látták a magyar nép sorsát, rendre a magyar nyelv fennmaradásának esélyeivel is küszködtek. Hadd utaljak a „távolabbi” múltból Széchenyi Istvánra (ismét!), Wesselényi Miklósról, Kölcsey Ferencre és Vörösmarty Mihályra, a „közelebbiből” Ady Endrére, Babits Mihályra, Németh Lászlóra és Illyés Gyulára. Hadd idézzek most csak egyetlen költői művet, a *Himnusz* költőjétől a *Zrínyi második énekét*. „más hon áll a négy folyam partján, / Más szózat és más keblű nép, / S szebb arcot ölt e föld kies határa, / Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.”

Bevallom, az utolsó két sor engem mindig zavarba hozott, mintha Kölcsey a magyar nyelv és a nemzet végpusztulásában látta volna az országterület felvirágzásának előzményét. Meglehetősen iszonytató gondolat, idáig csak a magyarság legnagyobb ellenségei jutottak el: milyen nagynak kellett lennie a kétségbeesésnek, hogy a *Himnusz* költője idáig jutott! Ez a záró szakasz, bizony, a végső kétségbeesés műve, nem egyedül a költő korabeli írásai közül. A *Zrínyi második éneke* a reformkor történetének és a költő személyes történetének egyik drámai mélypontján született, 1838 nyarán, midőn a császári hatalom arra az elhatározásra jutott, hogy a magyarországi reformtörekvéseket rendőri erőszakkal kell megfékeznie. Ebben az időben vetették börtönbe az „országgyűlési ifjakat”, majd Kossuth Lajost, végül Wesselényi Miklóst, akivel a költő személyes barátságban állott (és aki elsőként ismerkedhetett meg a nevezetes költeménnyel). A *Zrínyi második éneke* a kétségbeesés szülötte. Ilyen kétségbeesésre,

fájdalom, nem egyszer adott komoly okot a magyar történelem. Annak ellenére, hogy folyamatosan meggyőzhetett bennünket arról is, hogy a magyar nyelv „halála” (amelyről annak idején Herder nevezetes „jóslata” olyan riasztó képet festett) sohasem bizonyult valószínű lehetőségnek, mint ahogy most sem az.

Nyelvünk (egy nagyjából másfél évtizede egy neves amerikai egyetemen készült statisztika tanulsága szerint) tulajdonképpen igen előkelő helyet foglal el a világ nyelvei között. Eszerint a földkerekségen tizenkét olyan nyelv létezik, amelynek több mint százmillió használója van: az első természetesen (a maga több mint egymilliárdos nagyságával) a kínai, ezt követi az angol (természetesen nemcsak Nagy-Britannia, hanem az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és számos egykori afrikai brit gyarmat nyelvével), majd a hindi, a spanyol, az orosz, az arab, a bengáli, a portugál (nagyreszt Braziliában), a maláj-indonéz, a japán, a német és a francia. További tíz nyelvet ötvenmilliónál többen beszélnek, majd további harmincnégy nyelvet tízmilliónál több ember használ. Ezek közé tartozik a maga nagyjából tizenhárom és félmillió közösségével a magyar nyelv, amely így a nyelvek sorában a negyvenkettedik helyet foglalja el. (Az elmúlt tíz év valószínű átrendeződései következtében nyilván ennél egy-két hellyel lejjebb csúszott.) Ha figyelembe vesszük azt a megállapítást, miszerint a földkerekségen (a felmérés idején) nagyjából háromezer nyelv volt található, a negyvenkettedik (vagy éppen negyvennegyedik) helyezés nem tekinthető kedvezőtlennek.

Mondhatjuk, több ezer olyan nyelv él a világban (például Afrikában, Dél-Amerikában és Óceániában), amely jóformán a kihalás szélén áll, néhány évtized múltán ezeket már csak a nyelvtörténetírás fogja számon tartani. (Szomorú módon ilyenek a legkisebb finn-ugor nyelvek is: a liv, a vót, a vepsze, a hanti és a manysi – ez utóbbi kettő legközelebbi rokonunk.) Vagy másfél évtizede az Orosz Föderációhoz tartozó Komi Köztársaság fővárosában: Sziktivkárban jártam, finn-ugor írótalálkozón. Fellépett a szónoki emelvényre egy ifjú vót költő, aki némi tragikus pátosszal, egyszerűsmind büszkeséggel jelentette ki, hogy a Szentpétervár közelében élő vótok már csak hetvenen vannak, azonban ezek „mind költők” – nagy tapsot kapott.

A magyar nyelv nincs abban a tragikus helyzetben, mint a kis finn-ugor népek nyelve, mégis azt kell mondanunk, hogy helyzete veszélyeztetett, minthogy a mögöttünk lévő évszázad mostoha történelmi folyamatai következtében igen sokat veszített erejéből és szerepéből. Szeretnék néhány példát említeni. Az első világháború idején a Kárpát-medencében (vagyis a történelmi Magyarországon) nagyjából tíz és félmillió magyar élt (ehhez járult hozzá a Romániában, vagyis Moldvában élő száz vagy százötvenezer csángó-magyar és az osztrák igazgatás alatt álló Bukovinában élő néhány tízezernyi székely-magyar). Ugyanebben az időben Romániában (vagyis a Regátban), Erdélyben, illetve egész Magyarországon, Besszarábiában (vagyis a cári Oroszországban) és Bukovinában nagyjából ugyanennyi román volt található. A magyarországi szlovákok létszáma ekkor kétfélmillió, a szerbeké pedig félmillió alatt volt.

A trianoni (majd az ezt mintegy megismétlő párizsi) határmódosítások következtében 1920-ban nagyjából 3,5 millió magyar (1,9 millió Erdélyben, a Bánságban és a Partiumban, 1,1 millió a Felvidéken, félmillió a Délvidéken) került a szomszédos államok fennhatósága alá. Vagyis a magyarság állományának nagyjából egyharmada jutott kisebbségi sorba – mindenekelőtt ez a drámai helyzet okozta a két világháború közötti korszak határrevíziós törekvéseit, amelyek az 1938 és 1941 közötti visszacsatolásokkal (a Felvidék déli peremterületének, Kárpátaljának, Észak-Erdélynek és a Székelyföldnek, végül a Délvidéknek a visszacsatolásával) ideiglenesen révbe értek (és közel hárommillió magyarral növelték a megnagyobbodott ország lakosságát), hogy azután a vesztes háború (egyáltalán a háborúba lépés igen rosszul felmért következményei) véglegesen helyreállítsák a trianoni határokat. Mindez nem csak a nemzet tragédiája, hanem a történelem súlyos igazságtalanságai közé tartozik. Szomorúan kell mondanom, hogy mindezeknek bekövetkezéséért az akkori magyar kormányzatot is súlyos felelősség terheli.

A Kárpát-medencében (jelenleg nyolc országban) élő magyarság az elmúlt hat évtizedben drámai veszteségeket szenvedett. A magyarság nagy tömegeinek áttelepülésre kényszerítése, és a mindenütt tapasztalható mesterséges, nem egyszer erőszakos elnemzetlenítés és asszimiláció következtében ma csupán nagyjából tizenkét és fél, de lehet, hogy már csak tizenkét millió magyar él a Kárpát-medencében: Magyarországon tíz, Erdélyben másfél millió, Szlovákiában hatszáz-, a Vajdaságban kétszáz-, Kárpátalján százötvenezer. És ha számításba vesszük azokat is, akik a népszámlálások alkalmával óvakodnak bevallani magyar identitásukat, akkor is legfeljebb tizenhárom-tizenhárom és fél millió magyarral számolhatunk. A térségben időközben a románság létszáma huszonhárom-huszonnégy, a szlovákoké négy, a szerbeké közel tizenegy (ezen belül a vajdasági szerbeké több mint egy millió) és az ukránoké (ruszinoké) közel egymillió főre emelkedett. Ennek a létszámtolódásnak háttérében részben a migráció, igen nagy részben azonban a magyar nyelvű lakosság (tervszerűsége valló) asszimilációja áll. Meg persze a magyarországi demográfiai mutatók katasztrofális helyzete. A közép-európai térségben élő nemzetek nagyjából megkétszerezték állományukat, a magyarság száma legfeljebb negyedével emelkedett. Egy nagy történelmi teljesítményeket és nagyszerű nemzeti kultúrát felmutató nép a veszélyeztetett nyelvi közösségek közé került, akárcsak oroszországi rokonai.

A világ nyelveit rögzítő statisztika, amely a magyarság helyzetét viszonylag kedvező színben mutatja be az imént ismertetett adatok fényében, mégis megfontolást követel. A nemzet fogyatkozása (ki kell mondanunk) drámai méreteket öltött, és hovatovább ugyanazokkal a sötét jóslatokkal kell megküzdenünk, amelyek annak idején (közel két évszázada: a „herderi jóslat” korában) nyugtalanították a reformkori magyar értelmiséget: Széchenyit, Wesselényit, Kölcseyt és Vörösmartyt. Ráadásul a magyarságnak a maga történelmi szállásterületein hol kíméletlenebb eszközöket használó asszimilációs kényszerrel, hol csendesebb beolvasztási politikával, de mindig a

nyelvét és a nemzeti identitását veszélyeztető állami stratégiákkal kell megküzdenie. Ugyanakkor nem mondható el az, hogy idehaza: Magyarországon megfontoltabb, határozottabb és eredményesebb anyanyelv-védelmező stratégiára számíthatnánk.

Természetesen vannak és voltak ennek a nyelvvédelemnek elszánt munkásai és intézményei (olyanokra gondolok, mint az Anyanyelvi Konferencia létrehozásában és irányításában is fontos küldetést vállaló Lőrincze Lajos, Szathmári István, Grétsy László és Balázs Géza, valamint mások), ezeknek a társadalomban betöltött szerepe, a rendelkezésükre álló nyilvánosság jóval szegényesebb, mint azoké a (például televíziós) vállalkozásoké, amelyek nem építik, hanem kimondottan rombolják a nemzeti közösség anyanyelvi kultúráját és kötődéseit. Azóta a nyelvapoló mozgalmak állami támogatása nagyrészt elapadt. Holott ezek főleg a kereteik között tevékenykedő tudósok, tanárok, írók önkéntes munkája és áldozatkészsége nyomán értek el eredményeket. Lépten-nyomon jönnek létre új, kormányzati keretben elhelyezkedő és tetemes költségvetési támogatást élvező intézmények, azonban ezek szakszerűsége egyelőre semmilyen bizonyítékkal nem szolgált. Átgondolni és tennivaló ezért van éppen elég, nyelvünk védelme (és gazdagítása) ma is személyes elkötelezettséget és szívós munkát követel.

A magyar nyelv közelmúltjának és jelenének néhány tanulságáról próbáltam képet adni, annak a meggyőződésnek a jegyében, miszerint a nemzeti közösséget mindig az anyanyelv és a ráépülő kultúra: a magyar irodalom és a magyar tudomány tartotta fenn. Ez az önfenntartó erő különösen az olyan nemzetek esetében nélkülözhetetlen, amelyeket különben politikai határokkal osztottak meg a történelmi események. A magyar nemzet, amely máig nem tudta feldolgozni a trianoni traumát (mint-hogy ez tulajdonképpen alig feldolgozható) ilyen nyelvi, kulturális és történelmi közösséget jelent. A nyelv (a vallási hovatartozás, a társadalmi státusz, a lakóhely és még számos más tényező mellett) kétségtelenül az egyik legerősebb és leginkább hagyományos közösségformáló tényező. A magyarság esetében pedig alighanem a legfontosabb ilyen tényező, ámbár mostanában már ismerünk olyanokat (például az amerikai magyarok leszármazottai közül), akik jöllehet nem beszélik a magyar nyelvet, mégis magyarnak tartják magukat, és legalább a magyar kultúrában és történelemben igyekeznek ismereteket szerezni. Mindazonáltal a nemzeti közösség formáló és összetartó ereje ma is (és valószínűleg mindig is) anyanyelvünk marad. Fenntartása, gondozása, egészségének megóvása következképp nagy közös feladat, amelyet egymással összefogva kell szolgálnia a kultúra és a közélet képviselőinek és természetesen a Magyarországon és a politikai határokon túl élő magyarságnak.

PÖLCZ ÁDÁM

Etika, erkölcs és nyelv

*„Az erkölcs legfontosabb íratlan szabályrendszerünk, mondta a professzor,
amit ha ma mégis papírra próbálnánk vetni,
úgy éreznénk, valamely tévedésből súlyos köveket cipelünk.”*
Podmaniczky Szilárd

A nyelvről hosszú évszázadok óta gondolkodik az ember.¹ Érdeklődik a „hogyan” és a „miként” iránt, megfigyel, feljegyez, következtet, megvizsgálja a nyelvhasználatot. Majd elgondolkodik az eredményen. Ennek a gondolkodásnak mindig van valamilyen vetülete: retorikai, normatív, leíró, de etikai-erkölcsi is. Útmutatók, kézikönyvek, grammatikák sora jelent meg az antik görögök idejétől kezdve a „helyes”, „szép”, „igényes”, „illő” nyelvhasználattal kapcsolatban. A tanítások jelentős része (rendszeresen) az olykor vaskos terjedelmű, irányadó szónoklattanokban látott napvilágot. Az adott helyzetben kíváncsi nyelvhasználatról (és egyáltalán a viselkedésről) azóta is folyama-

tosan jelennek meg különböző kiadványok: mi az az etikus viselkedés, mit jelent a nyelvi norma, mitől udvarias a megszólalásunk stb. Mindezek összefüggenek valamilyen módon. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az alapvető és nagyrészt máig érvényes erkölcsi szabályok egyszerű nyelvi formát vesznek fel: felszólítások vagy egyszerű kijelentések, amelyekhez – felnőttek számára legalábbis – nem fűzünk magyarázatot, mert mögöttes tartalmuk és indokolhatóságuk ismert. Nyelvhasználatunkban tükröződik az etikára és az erkölcsre való érzékenység: minden erkölcsi szabály, parancs kimondásával vagy betartásával választunk A és B között, választásainkat pedig az erkölcsi tudásunk, értékrendünk befolyásolhatja. Írásomban az erkölcsi nyelvhasználat háttéréről gondolkodom – a teljesség igénye nélkül. Inkább csak gondolatindító és -felvető írásnak szánom, nem „mindentudóként” írom soraimat.

¹ Itt mondok köszönetet dr. Balázs Gézának, aki elindított azon az úton, hogy a címben szereplő hármadról egyáltalán elgondolkodjak, és ötletadó javaslataival segítette a munka elkezdését.

A gyermek kíváncsi természet. A világot igyekszik tapasztalati úton megismerni, és sokszor értetlenül áll a szülőknek a számára veszélyt jelentő dolgot tiltó attitűdjéhez. A gyermek nem érzi a veszélyt, nem tekint bajforrásként a forró kályhára, vasalóra vagy egy elektromos berendezésre. Azt azonban tapasztalatból már tudja, hogy hol „jó” neki, hol van biztonságban: az édesanyjánál. Oda fut, amikor megnyugtatóra van szüksége (akár a legjobb hangulatú játék közben is), és ha nem találja meg a közelben, akkor bizony valami „rossz” dolog történik, hiány lép fel, amelyet éppen akkor lehetetlennek tűnik betölteni. Mindannyian így tettünk gyermekként, egyensúlyoztunk a „jó” és a „rossz” között, lehetőleg mindig a „jó” felé fordulva. Sok mindent megtanultunk akkoriban, de azt csak jóval később érthetjük meg, hogy ezzel az ide-oda billegéssel az etika alapjait fedeztük föl.

Arisztotelész *Nikomakhoszi etikája* szerint „minden mesterség és minden vizsgálódás, de éppúgy minden cselekvés és elhatározás is, nyilván valami jóra irányul”. Aból az alapfeltevésből kiindulva, hogy minden a jóra irányul, következik, hogy „jó az, amire minden irányul”. Mindennapi tetteink tehát egy közös origó, a „jó” felé tartanak, és ebben a folyamatban játszik szerepet a nyelv is. Az etika így tehát mindennapos tapasztalat, és különösen a minősítő, értékelő kijelentésekben érhető tetten: abban, hogy a szemünk előtt lévő dolgokat jónak, rossznak, esetleg bűnnek minősítjük-e, talán büntudatunk, illetve jó vagy rossz érzésünk van-e miatta. Nyíri Tamás teológus, erkölcsfilozófus szerint ebből látható, hogy az ember rendelkezik egyfajta előzetes erkölcsi tudással. De az előzetes erkölcsi tudás fogalma nem idegen Arisztotelész-től sem, aki híres etikájában arról ír, hogy a jóra irányulás kiindulópontja az erény, amely egyrészt észbeli (hiszen döntéseken alapul), másrészt erkölcsi. Utóbbi jellemzője a szokásból, hagyományból keletkezik, tanuláson alapul, de *a természet által is megjelenhet bennünk*. A természet által megjelenő erkölcsi tudás eszerint velünk született (és kizárólag emberi) „képesség”, rendszer; a nyelvhasználóknak ez az etikai rendszere pedig megkövetel bizonyos megszólalási formákat – s ebben később a tapasztalatok, a korábban tanult dolgok is szerepet játszanak. Nyíri Tamás szavaival: „A hétköznapi beszéd erkölcsileg értékeli az emberi gyakorlatot”. Richard M. Weaver amerikai tudós ezt röviden így foglalta össze: kijelentéseink értékítéletek.

A jó és a rossz közötti különbségtétel tehát ősi dolog: ez mozgatja a világot. Már a bibliai teremtetéstörténet és az első emberpár bűnesete kapcsán felmerült a kérdés: mit tehet, és mit nem tehet meg az ember, mi a jó és mi a rossz. Európai világnézetünk is erre épül (pl. Faust-motívum vagy Az ember tragédiája), az ősi kínai jin-jang összetett jelenségéről és erőiről nem is beszélve. Ez tükröződik kijelentéseinkben is: értékek között választunk aszerint, hogy milyen előzetes tudásunk és tapasztalatunk van a szóban forgó kérdésről – jó vagy rossz? Mindennek keretet ad az etika és az erkölcs; „az etika a világ [...] állapota” – fogalmaz Heller Ágnes.

Nyelvhasználatunkban gyakran összekeveredik a két szó, manapság inkább szinonimaként használjuk őket (erre Nyíri Tamás is felhívja a figyelmet). Mi a különbség a kettő között? Wittgenstein szerint „világos [...], hogy az etikának semmi köze a köznapi értelemben vett büntetéshez és jutalomhoz”. Akkor hát mihez van köze? Mit jelent ez egyáltalán?

Az ok – továbbra is Nyírire hivatkozva –, hogy az etika nem közvetlenül vonatkozik az egyes cselekedetekre, hanem magasabb (meta-) szinten. Az erkölcs ezzel szemben – de inkább emellett – azoknak a szabályoknak és értékeknek az összessége, amelyet általánosan elismer és magára nézve kötelezőnek tart valamely emberi közösség. Ezek többnyire felszólító vagy tiltó, de van, hogy kijelentő mondat formájában öltönek testet: „Ne ölj!”, „Légy udvarias!” „A piros lámpánál meg kell állni.” Ez utóbbiakkal találkozáskor felvetődik a kérdés: miért? Miért kell ezeket az erkölcsi parancsokat, normákat betartania mindenkinek? Nyíri szerint nem elegendő indok az, hogy az emberek ezt várják egymástól, mert e mögé a válasz mögé ugyanúgy oda-kérdezhetünk: miért? És valójában itt kezdődik az etika: megtalálni a tovább már nem fejthető választ, a semmiképpen sem kérdéses valóságot. Az etika tehát csak olyan válaszokat fogad el, amelyek mögé már nem lehet kérdezni.

Összefoglalva tehát: az etika az, amely válaszokat keres, lecsupaszítva az élet kérdéseit egészen a csontvázig, amíg már nincsenek tovább kérdések. Az erkölcs pedig közelebb áll a mindennapok gyakorlathoz, sokszor íratlan szabályok összessége, amelynek az etika fényében fogalmazódnak meg az utasításai. Az etika tehát erkölcsi-filozófia.

Az imperatívuszokban megfogalmazott erkölcsi parancsok egyik legősibb példája a bibliai Tízparancsolat. Gyermekkoromban fejből tudtam az egészet (hittanból meg kellett tanulnunk szó szerint), és utólag visszatekintve leginkább arra lehettem igazán büszke, hogy birtokoltam egy nagy történelmi korszak erkölcsi alapjainak lényegét. Persze, akkor még nem tudtam, hogy ezek a parancsolatok is többfélék lehetnek:

1. Az első négy az Isten – ember közötti kapcsolatra (ez található az első kőtáblán), a maradék hat pedig az ember – ember közötti kapcsolatra vonatkozik (második kőtábla).

2. Nyelvi szempontból parancsoló erejűek, megszegésük büntetésért kiált, de míg vannak, amelyek pontos leírást közölnek arról, hogy pl. hogyan tartsa meg az ember a szombatnap szokásait (IV. parancsolat: „Emlékezzél meg a nyugalom napjáról...”), vagy pontosan értekezik a parancsolat megszegése miatti büntetésről (II. parancsolat: „Ne csinálj magadnak semmiféle istenszobrot!...”), addig az V. parancsolat („Tiszteld apádat és anyádat...”) nem ad részletes utasítást a végrehajtás módjáról, ugyanakkor – a református egyház bibliamagyarázata szerint – ez az első parancsolat, amelyhez ígéret fűződik („... hogy hosszú ideig élhess azon a földön, amelyet Istened az Úr ad neked.”).

3. A nyelvhasználattal közvetlenül összefüggő két parancsolat a III. („Ne mondd ki hiába Istenednek, az Úrnak nevét...”) és a IX. („Ne tanúskodj hamisan felebarátod ellen!"). Utóbbi azért is volt nagyon fontos tiltás, mert a bibliai időkben két tanú egybehangzó vallomása alapján bárkit el lehetett ítélni (elég csak Jézus Krisztus újszövetségi elítéltetése kapcsán a hamis tanúk bevonására gondolnunk). Ha valaki a káromkodás tiltását keresné a parancsolatok között, akkor érdemes a III. parancsolat egyéb fordításaira odafigyelnie, hiszen pl. az unitárius kátében a következő áll: Isten nevét ne káromold. A káromlás/káromkodás – az Értelmező kéziszótár szerint is – vallási tartalmú szidalmakat használ, így közvetetten és közvetlenül is Isten dolgaival kapcsolatos. Megerősítésként a Czuczor–Fogarasi-szótárból is idézek, amelyben ez áll a 'káromkodik' címszónál: „Szélesb ért. minden indulatos kifakadás, mely valamely tiszteletben álló nevet, személyt, lényt gyaláz, bectelenít, szid, péld. ki az Istent, szenteket, üdvösséget, hitet, szentséget stb. fertelmes szókkal szidalmazza.”

Az etika alapvonásaival (pl. az illő nyelvhasználatra való törekvéssel) az antik retorikában is találkozunk. A négy ún. stíluserény közül az illőség volt az egyik (a világosság, a nyelvhelyesség és az ékesség mellett), és az adekvát (helyzethez, hallgatósághoz és a szónok jelleméhez alkalmazkodó) megszólalást értették alatta. Arisztotelész *Rétorikájában* még illő világosságról beszélt, nem választotta el egymástól az illőség és a világosság stíluserényét. Quintilianus szerint (Kr. u. 100 körül) viszont már az illősnél nincsen fontosabb, a többi enélkül értelmetlen. Hivatkozik Ciceróra is, aki két művében, a *De oratore* és az *Orator* címűben is kifejti az illőséggel kapcsolatos álláspontját. Cicero szerint az illőség csak a negyedik stíluserény, Quintilianus szerint viszont a legfontosabb.

Mitől lesz erény a stíluserény? Az erény és az erkölcs úgy találkozik a mindennapokban, hogy azt az embert tartjuk erényesnek, aki törekszik az erkölcsi normák betartására, vagyis igyekszik megvalósítani azokat. A stíluserényeket is meg lehet fogalmazni imperatívuszokban, valahogy így:

- Légy világos!
- Beszélj illően!
- Amit mondasz, legyen nyelvileg helyes!
- Kellő mértékben díszítsd, amit mondasz!

A stíluserények alkalmazása azért válik előnyére a szónoki beszédnek és magának a szónoknak is, mert figyelembe veszi azokat az elvárásokat, amelyek a hallgatókban meglehetnek: az érthetőségre, a közönség összetételével kapcsolatos tájékozottságra és a tanításra, gyönyörködtetésre vagy a megindításra való igényt.

Az antik retorikában az illő megszólalás összefüggött a megszólaló jellemével. Nem szabad elfeledkeznünk az Arisztotelész előtti időkről sem: már Platón is kereste *Phaidrosz* című munkájában a retorika és az etika (pontosabban a retorika és az igazság) kapcsolatát. A retorikai szituáció három összetevője (Arisztotelész *Rétorikája* sze-

rint 1. az, aki beszél, 2. akihez beszél és 3. amiről beszél – éthosz, pathosz, logosz) közül éppen az első, az éthosz vonatkozik a szónok jellemére. Ez a „legfőbb bizonyíték”: „Jellemünk által győzünk meg, ha a beszédet úgy mondjuk el, hogy az hitelt érdemlőnek tüntessen fel bennünket, mert a becsületes embernek általában minden téren jobban és könnyebben hisznek, különösen pedig olyan területen, ahol nincs bizonyosság, hanem megoszlanak a vélemények” – olvassuk a *Rétorikában*. Quintilianus az éthoszt a pathosz gyengébb fokának értelmezi, de ki is jelöli a szónok jellemével kapcsolatos szerepét: *vir bonus dicendi peritus* – csak jó ember lehet igaz ügy szóno-ka. Ennek kapcsán – és mai szemmel nézve – az etikus viselkedés találó megfogalmazása a jóra való maradandó készség, a jellemeszilárdság, az erény. A szónok így vállalja a jó iránti feltétlen elkötelezettséget, és így képes etikailag is érvelni – ahogyan mindenki, aki megszólalásra adja a fejét – olvassuk Nyírinél. Nem véletlen, hogy későbbi korokban (pl. az ellenreformáció idején a jezsuita retorikaoktatás is) az etika és a szónok jellemének összhangjára nagy hangsúlyt fektettek.

Azt már láttuk, hogy bizonyos nézetek szerint az etika a „miért?” kérdéséből fejlődhetett ki (pontosabban abból, hogy azokat a megállapításokat keresték, amelyek mögé már nem lehet kérdezni), ugyanakkor más, retorikán alapuló feltételezések szerint az egyik beszéd fajta, a jó és rossz ellentétére épülő bemutató beszéd járult hozzá jelentősen az etika kialakulásához, mert a nevelésben is szerepe volt. Ez utóbbit a belga Chaim Perelman írja, aki a XX. században felismerte, „újra felfedezte” a retorika „birodalmát”, de újra is értelmezte azt. A bemutató beszédek a méltatott vagy éppen ócsárolt személyek olyan tulajdonságával voltak kapcsolatosak, amelyeket (legalábbis a nagy nyilvánosság előtt) senki sem vitatott. Ezek a beszédek vagy dicsérték, vagy megfeddték az érintettet, és az erények méltatásának vagy a negatív cselekedetek osztorozásának egyenes következménye lehetett a kiemelt tulajdonságokról való szélesebb körű gondolkodás, ezeknek a köztudatban elültetett jelentősége. A retorika és az etika tehát ilyenformán is összefügghet, de a szónok jelleme és annak következményei kapcsán biztosan állíthatjuk, hogy a retorika és az etika elválaszthatatlan egymástól.

Wittgenstein eljutott egészen odáig, hogy az etikáról nem lehet beszélni, az etikát nem lehet kimondani, és amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell. De olykor az erkölcsről is elég nehéz beszélni. Valóban ennyire „súlyos kövek” lennének az erkölcsi parancsok? Attól félünk vajon, hogy tükörként állítódnak elénk az addig csak íratlan szabályok? Hiszen tudjuk, hogy minden a jóra irányul, de mi van akkor, ha kiderül, hogy az életünkben mégsem? Kimondani valamit sokszor annyit jelent, mint megtenni azt a dolgot („esküszöm”, „kijelentem”, „megbocsájtok”), és ezeket a lépéseket olykor az íratlan szabályok követelik meg tőlünk.

Etika, erkölcs és nyelv kapcsolata rendkívül összetett probléma, amelynek feltérképezésére itt most nem vállalkozhattam. Talán egy másik alkalommal – ha lehet majd még beszélni róla.²

² **A témához kapcsolódó irodalom:** Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: *Retorika*. Osiris, Bő., 2005. - Adamik Tamás: Chaim Perelman és a gyakorlati érvelés. In: *Régi új retorika – A modern retorikai bizonyítás*. Trezor Kiadó, Bp., 2003. 31–41. - Adamikné Jászó Anna: *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó, Bp., 2013. - *Arisztotelész*: *Nikomakhoszi etika*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1997. - *Arisztotelész*: *Rétorika*. Telosz Kiadó, Bp., 1999. - Biblia. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1990. - Bitskey István: *Retorika és etika* Pázmány Péter prédikációiban. In: *Kerényi Ferenc – Kecskeméti Gábor* szerk.: *Visszapillantó tükör. Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*. Bp., 2000. 25–33. - Heller Ágnes: *Általános etika*. Ford.: Berényi Gábor., Filum Könyvkiadó, Bp., 1994. - Nyíri Tamás: *Alapvető etika*. Szent István Társulat, Bp., 1994. - Perelman, Chaim: *The Realm of Rhetoric*. Translated by William Kluback. University of Notre Dame Press, Notre Dame–London, 1982. - Wittgenstein, Ludwig: *Logikai, filozófiai értekezés*. Atlantisz, Bp., 2004.

PUSZTAY JÁNOS

Nyelvi globalizáció, asszimiláció, nyelvmegőrzés

1. A világ nyelvi képe

Úgy tartják, hogy a nyelvi változatosság csúcspontja i. e. 15.000 körül lehetett, amikor az emberiség 10-15 ezer nyelven beszélt. A nyelvek száma az utóbbi félezer esztendőben a felére csökkent. Ma 6-7.000 körülre teszik a nyelvek számát, de olvashatunk alacsonyabb értékekről is. Ezt a 6-7.000 nyelvet mintegy 200 államban beszélik, azaz a világ minden állama kisebb vagy nagyobb mértékben többnyelvű. (Európa a nyelvekben legszegényebb földrész. Egyedül Nigériában több nyelvet beszélnek, mint Európában.)

2. A nyelvek eltűnésének okairól

A nyelvek eltűnésének számos oka van. A gyarmatosítás következtében számos nép pusztult el, s velük a kultúrájuk és a nyelvük is. A napjainkban is meg tapasztalható, évente több százalékot kitevő nyelvvesztés a globalizáció káros hatásával magyarázható, de leginkább azzal, hogy a kis létszámú beszélőközösségek aránya rendkívül magas. Számítások szerint az egy nyelvre jutó beszélők átlagos száma 5-6.000 körül lehet. Ha belegondolunk abba, hogy a skála egyik végén ott van a milliárdos kínai, s mellette jó néhány százmillió fölötti beszélővel rendelkező nyelv, akkor könnyű belátni, hogy a skála másik végén rengeteg apró nyelvi közösségnek kell lennie, hogy ez az alacsony átlag kijöjjön. A nyelvi közösségek néhány tucat beszélőtől néhány ezerig terjedő kis létszáma – főként, ha a beszélők az idős korosztályhoz tartoznak – eleve halálra ítéli az adott nyelveket. Egyenként megvizsgálandó kérdés, s ez most nem képezi a jelen írás tárgyát, hogy a közösségek miként váltak veszélyesen alacsony létszámúvá.

A kis létszámú nyelvi közösségek többnyelvű államok részét képezik, amelyekben kisebbséget alkotnak. Ez a körülmény szintén nem kedvez a nyelvek fennmaradásának. Ebből a kedvezőtlen helyzetből következik, hogy a világ nyelvi összetételében gyökeres változás következik be századunk végére. A derűlátó számítás szerint

a világ nyelveinek mintegy fele tűnik el, a borúlátók a nyelvek 80-90 százalékának eltűnését jóslják.

A nyelvek eltűnésének okait három csoportra bontom: politikai okokra, szociális okokra és szakmai okokra. (Itt nem veszem figyelembe azt a manapság már remélhetőleg nem bekövetkező okot, hogy egész népcsoportokat irtanak ki.)

Politikai okok: a nyelvek státusza (államnyelv, regionális államnyelv, státusz nélküli nyelv), a közigazgatási rendszer átalakítása (lásd például Szlovákia).

A *szociális okok* közé sorolható a nyelvi imperializmus, a többség nyelvi és kulturális arroganciája, a többség részéről megnyilvánuló vagy a globalizáció keltette erős kulturális nyomás, negatív viszonyulás a nyelvhez és/vagy beszélőihez; ezáltal a nyelv presztízsének csökkenése. Ezek a tényezők jelentős szerepet játszanak az asszimiláció bekövetkeztében. Az asszimilációnak két válfaját különböztetem meg:

– az erőszakos, az állam vezényelte asszimilációt, amire példa – csak a közelünk-ből merítve – Oroszország, Ukrajna, Románia, Szlovákia, és

– a „nemtörődöm”-asszimilációt, amire példaként Magyarország említhető, ahol a nemzetiségeket nem kényszerítik az asszimilálódásra, de nem kapnak annyi támogatást, hogy fenntarthassák és működtethessék oktatási és kulturális intézményeiket.

Ugyancsak kedvezőtlenül hathat a nyelv és a kultúra megőrzésére a modernizáció és ennek következtében a hagyományos életforma és életér elhagyása. Ti. a nyelvhasználat szorosan kapcsolódik a territóriumhoz, azaz az őslakosság nyelve a saját történelmi terület nélkül nem marad fenn, amint ezt például a nyugat-szibériai őslakosság (a halász-vadász-gyűjtögető, illetve rénszarvastenyésztő életmódot folytató) hantik, manysik, nyenyecék esetében látjuk, akiket az olaj- és gázlelőhelyek kiaknázása miatt elűztek évezredes lakóhelyükről, ami által asszimilációjuk, illetve fizikai megsemmisülésük erősen felgyorsult.

A nyelv eltűnésének *szakmai oka* lehet a nyelv nem kellő fejlettsége, ebből következően a nyelv alacsony presztízse, majd feladása.

Az okok utóbbi két csoportjában szerepel a nyelv presztízsének kérdése. Ez azért fontos, mert a presztízse emelésével nagy valószínűséggel hatékonyan lehet pozitív irányban befolyásolni a nyelvek jövőjét.

A nyelvvesztés folyamatának következményei:

– a nyelvi-kulturális sokszínűség eltűnése, s vele együtt rengeteg ismeret, tudás veszendőbe menése;

– nyelvi és kulturális/civilizációs asszimiláció/asszimilálódás;

– az eredeti egységes identitás előbb kettős identitássá változhat, ami kiválthatja az etnikai nihilizmust, majd megjelenik az új egységes identitás;

– a nyelvhasználatot illetően pedig az egykori egynyelvűséget felváltó kétnyelvűség után kialakul az új egynyelvűség.

Pusztán gondolati játékként fölmerülhet a kérdés, nem volna-e egyszerűbb, ha a világ áttérne egy-két nyelv használatára, sutba dobva a saját nyelvét.

A válaszom egyértelműen tagadó. A nyelvek feladásával, eltűnésével rengeteg, a nyelvvel szorosan összefüggő tudás veszne el. A világméreteken használt egy-két nyelv rövid idő alatt helyi dialektusokra bomlana föl, amelyekből szintén nem túl hosszú idő alatt – angol alapú, de jelentős szubsztrátumot tartalmazó – önálló nyelvek fejlődnének ki. Az angol különböző helyi változatai már most is okozhatnak megértési nehézségeket. Továbbá a nemzeti nyelvek lecserélése egy világnyelvre – a kétségtelen globalizációs nyelvi hatások ellenére, amelyek megfigyelhetők akár a magyar nyelvben is – jelentős, érzelmektől fűtött ellenállást váltana ki, amint erről egy több száz főiskolai hallgató között néhány évvel ezelőtt végzett felmérésem is tanúskodik.

3. A biokulturális diverzitás

A biodiverzitás és nyelvi-kulturális sokszínűség két világmeghatározó tényező.

A biodiverzitásról, annak megőrzéséről sokat beszélnek, s elég sokat tesznek is érte, bár a szakemberek szerint nem eleget.

Lényegesen kevesebb szó esik a *nyelvi-kulturális sokszínűségről*, bár fennmaradása a biodiverzitással összefüggésben befolyásolja a világ jövőjét.

Az utóbbi évtizedekben felismerték e két tényező szoros összefüggését, amit a közös terminus: *biokulturális diverzitás* is tükröz.

4. Két esettanulmány

A továbbiakban két – egy részletesebben kifejtett és egy rövidebben felvázolt – esettanulmányban mutatom be a címben jelzett témakört.

4.1. Oroszország uráli népei és nyelvei

A multinacionális Oroszországban legalább másfélszáz őslakos nép, nemzeti kisebbség él. (A népszámlálási adatok nem egyértelműek, az e csoportba tartozó népek számát 150-200 közé teszik.) Közülük mintegy 20 nép és nyelv tartozik a finnugor (uráli) nyelvcsaládhoz. Összlétszámuk kb. 3,5 millió.

Az uráli népek – mint ahogy a többi őshonos nép – helyzetét több tényező befolyásolja:

- a közigazgatási rendszer átalakítása,
- a nyelv státusza,
- a demográfiai helyzet,
- a diaszpóra-lét,
- a tituláris finnugor nép aránya az etnikai hazában,
- az anyanyelvhez való viszony, ezen belül a fiatalok viszonya a nyelvhez,
- a vegyes házasságok,
- a nemzeti iskola rendszerének megszüntetése, s ennek következménye: nincs anyanyelven folyó oktatás, valamint az utóbbi években a korábban kötelező, s az anyanyelv bizonyos mértékű tanítását lehetővé tevő regionális komponens fakultatívvá válása.

A közigazgatási rendszer átalakítása

A Szovjetunió fennállásának első évtizedeiben kialakították az állam etno-territoriális szerkezetét. Az ország őshonos népeinek különböző szintű autonómiával rendelkező közigazgatási egységeket biztosítottak. *Autonóm* – egykor szovjet szocialista – (tag)köztársaság státuszt kaptak a karjalaiak, a mordvinok (erzák és moksák közösen), a marik, az udmurtok és a komik. *Nemzetiségi körzetben* élnek a manysik, a hantik (e két nép egy közös nemzetiségi körzetet kapott), a nyenyecsek; eredetileg a komi-permjákok is, akiknek 2005-től megszűnt az autonóm körzetük. Csak *helyi önkormányzati képviselettel* rendelkeznek a szölkupok, az enyecsek, a nganaszanok, az izsórok és a vepszék.

Az Orosz Föderáció eredetileg 89 szubjektumból, azaz közigazgatási egységből állt. Az egységek számának csökkentésére különböző terveket dolgoztak ki. Első lépésként 2005-ben megszűnt két autonóm körzet, az egyik a Komi-permják volt. Ahogy még 2002-ben az akkori nemzetikisebbség-ügyi tárca nélküli miniszter, Zorin az orosz etnopolitikáról írt könyvében kifejtette, a cél a nemzeti-territoriális rendszerről a nemzeti-kulturális autonómiára való áttérés. Ennek következménye – ahogy a komi-permjákok esetében már látjuk is – a megszűnő (kvázi)államiság és a megsemmisülő érdek-képviselet. Ezt már 2004-ben megjósoltam a finnugor népek Tallinnban rendezett világkongresszusán elhangzott, s komoly politikai botrányt kiváltott plenáris előadásomban.

A nyelv státusza

Egy nyelv lehet

- államnyelv (a finnugor nyelvek közül ilyen az észti, a finn és a magyar),
- regionális státuszú (quasi) államnyelv (ilyen az erza, a moksza, a mari, a komi és az udmurt).

A nyelvek túlnyomó része semmilyen politikai státusszal nem rendelkezik, de egyes esetekben lehetőség van arra, hogy az oktatásban és a kulturális életben valamelyes szerepet kapjon (például a karjalai, a vepsze).

Az uráli népek demográfiai helyzete (1989–2010)

NÉP	VÁLTOZÁS %-BAN
mordvin	-30,5%
udmurt	-22,5%
mari	-15%
komi	-32%
komi-permják	-36%
karjalai	-51%
vepsze	-50,5%
hanti	+40,5%
manysi	+53,5%
nyenyec	+31%

(A vastag betűvel szedett adatok jelentős létszámnövekedésről tanúskodnak. Ez azonban csupán statisztikai játék, s a növekedés valóságos oka az ún. északi kedvezményeknek köszönhető. Ti. ha a szülők a gyermeküket valamely északi nép szülőtként anyakönyveztetik, jelentős anyagi támogatásban részesülnek, függetlenül attól, hogy a szülőknél van-e közülük az adott északi nép nyelvéhez, kultúrájához, hagyományaihoz.)

Kisebbségben az etnikai hazában

NÉP	1926	1950	1970	2002
karjalai	11,8%	9,2%		
mordvin	39,9%	35,4%	31,9%	
mari	51,8%	43,7%	43,3%	
komi	86,6%	28,6%	25,2%	
komi-permják	75,0%	58,3%		59,0% > 4%
udmurt	55,0%	34,2%	31,0%	
hantik és manysik	15,0%	7,0%	1,9%	

(A legnagyobb mértékű csökkenés a komi-permjákok esetében figyelhető meg. Ennek magyarázata, hogy 2005-től megszűnt a Komi-permják Autonóm Körzet, az egyetlen, amelyben a tituláris nép többséget alkotott (59 %). A körzetnek az egykori Perm megyével történt összeolvasztásával létrejött a Permi táj [Permszkij kraj] elnevezésű közigazgatási egység, melyben a komi-permjákok már csupán 4 %-át teszik ki a lakosságnak. Emellett elvesztették kvázi-államiságukat, azt a lehetőséget, hogy bizonyos oktatási, kulturális, nyelvi kérdésekben maguk dönthessenek.)

A diaszpóra-lét

A finnugor népek jelentős része él az etnikai hazán kívül: a mordvinok kb. 75 %-a, a marik kb. 50 %-a, az udmurtok kb. 30-40 %-a, a komi-permjákok kb. 30-40%-a.

Nem kell magyarázni, hogy ez miért jelent hátrányos helyzetet. A nemzeti nyelv és kultúra művelése, az ezeket támogató intézményi háttér kialakítása nehezebb, mint a szülőföldön. Az etnikai haza csak ritkán tud hathatós támogatást nyújtani a diaszpórában élő honfitársaknak. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az etnikai és nyelvi tudat gyakran erősebb a diaszpórában élők esetében, mint az etnikai hazában élőkénél.

Az anyanyelvválasztás

Nép	1989 létszám	1989 %	2002 létszám	2002 %	Eltérés %
mordvin	740	69	614	73	+4
udmurt	506	71	464	73	+2
mari	527	82	488	81	-1
komi	239	71	217	74	+3
komi-per.	105	71	94	75	+4
karjalai	61	49	53	57	+8

hanti	14	64	14	47	-17
manysi	3	38	3	24	-14
nyenyec	27	79	31	76	-3
szőlőkup	1,7	47	1,6	39	-8
Összesen	2223,7		1982		

Oroszországban egyre inkább törekszenek arra, hogy a nyelvi-kulturális sokszínűséget veszélyeztető globális folyamatokat helyi szinten felerősítsék, s megteremtsék az *egy nyelv – egy nép – egy kultúra*, rossz emlékeket felidéző rendszerét. (A széphalmi nyelvi tábor utáni időben, e kézirat véglegesítésekor ért el a híradás, hogy az Oroszországi Föderáció parlamentje, a Duma, két képviselő indítványára törvénymódosítást tervez, amely az orosz nyelv helyzetének megerősítését szolgálja, és a regionális államnyelvek – köztük a finnugor nyelvek – helyzetét gyengítse, megszüntetve ez utóbbiak regionális államnyelvi státuszát. A finnugor (tag)köztársaságok hivatalos szervei (elnök, parlament, kormány) az előzetes egyeztetések során egyetértettek a tervezettel, csupán Tatarsztán tiltakozott. A Finnugor Népek Világkongresszusa – mint szervezet – komi elnöke, aki egyszersmind a komi parlament alelnöke is, szintén nem tiltakozott a törvénytervezet ellen. Költői kérdés: ezek után milyen hiteles érdekképviselőt várható el a szervezettől.)

Fentebb esett már szó a nemzeti iskola intézményének megszüntetéséről, a regionális komponens kötelező voltának fakultatívvá minősítéséről. Ugyanakkor azonban sorban épülnek a Patyomkin-faluk, azaz a kulisszák, amelyek révén megpróbálják elhitetni saját magukkal és a külfölddel, hogy Oroszországban a nemzetiségek szabadon gyakorolhatják nyelvüket, ápolhatják hagyományait. Előfordult, hogy a finnugor népek színházi fesztiválján, amelyet Finnországban rendeztek, az egyik oroszországi finnugor köztársaság színháza finnugor nyelvű előadással lépett fel, de a darabot sem a fesztivál előtt, sem utána nem mutatták be odahaza. A lélekrombolás, az egységes kulturális máz kialakítása figyelhető meg a finnugor népek néptánc-együtteseinek stílusának egyre gyakoribb Mojszejev-jegyein. Épülnek a jövő számára a népek – egykori – életét bemutatni szándékozó szabadtéri múzeumok – hatalmas pénzekért. Ám ezek a népek még élnek. A múzeumépítésre fordított összegek töredékéért meg lehetne oldani az iskolai tantárgyak anyanyelvű oktatásához szükséges tankönyvek előállítását, de nyilvánvalóan nem ez a cél. Szép színes könyveket adnak ki a finnugor népekről – oroszul. A finnugor népek legutóbbi világkongresszusán, Siófokon, az egyik nép képviselője a felszólalásában engedélyt kért, hogy énekelhessen szép anyanyelvéről, s oroszul énekelt. Egyre fogyatkozik az egyes finnugor nyelveken megjelenő sajtótermékek és könyvek száma és terjedelme. Van köztársaság, amelyben csak a főváros egy bizonyos boltjában lehet hozzájutni a tituláris nép nyelvén kiadott szépirodalmi alkotásokhoz. Így könnyen be lehet bizonyítani, hogy az adott nyelven megjelenő irodalomra nincs szükség, tehát törlik az erre szánt támogatást, s előbb-utóbb megszűnik az irodalom. A

finnugor népek világkongresszusára delegált küldöttek között egyre nagyobb arányban vannak olyanok, akik nem beszélik az általuk képviselt nép nyelvét. 2012-ben a Siófo-kon rendezett kongresszus résztvevőinek a magyar fél mint házigazda „A 12 legszebb magyar vers” című kötetet ajándékozta, a versek a magyaron kívül hét finnugor nyelvre voltak lefordítva. A művészi kivitelű antológiát sokan azért nem vették át, mert a versek oroszra nem voltak lefordítva.

Mit lehet tenni?

Köztudott, hogy az identitás egyik – ha nem a legfontosabb – kifejező eszköze a nyelv. Bár vannak ellenpéldák (írek, skótok), az oroszországi finnugor népekre érvényes a megállapítás. Ha tehát azt akarjuk, hogy megmaradjanak a finnugor és szamojéd népek, a nyelvüket kell fejleszteni, azaz alkalmassá kell őket tenni arra, hogy minden élethelyzetben alkalmazhatók legyenek.

A nyelvfejlesztésnek területe van: a státuszfejlesztés (törvény), a korpuszfejlesztés (terminológia) és a presztízsfeljavítás.

A státuszfejlesztés politikai akarat kérdése, az adott állam nyelv- és kisebbségpolitikájának függvénye. Kialakításában – pozitív vagy negatív – szerepet játszhatnak az érintett nemzetiségek is.

A korpuszfejlesztés szakmai munka. Az állam nyelv- és kisebbségpolitikája megkönnyítheti, de meg is nehezítheti ezt a tevékenységet, de – mint azt egyik-másik oroszországi finnugor nép esetében megtapasztalhatni – felkészült és lelkes szakemberek viszonylag rövid idő alatt elvégezhetik ezt a munkát.

A presztízsfeljavításra elsősorban az alacsony fokú identitástudattal rendelkező népek esetében – s közéjük tartoznak az oroszországi finnugorok is, ellentétben a szomszédságukban élő tatárokkal, baskírokkal – van szükség. Ide tartozik például a kétnyelvűség és az anyanyelvű iskolai képzés káros voltát hangoztató hamis propaganda elleni fellépés, az őshonos nyelvek fejletlenségéről szóló megalapozatlan vélemények cáfolata, az értelmiség és a politikusok nélkülözhetetlen példamutatása – ti. hogy a nyilvános rendezvényeken beszéljenek anyanyelvükön (s erről mindenekelőtt őket kell meggyőzni).

A 2008-ban alapított *Collegium Fenno-Ugricum* korlátozott lehetőségei ellenére több olyan programot szervez és projektet kezdeményez, amelyek hozzájárulnak az identitás erősítéséhez (a *Bibliotheca Fenno-Ugrica* és a *LiteratUral* sorozat – előbbiben az egyes finnugor népeket bemutató kismonográfiák oroszul és az adott finnugor nyelven, utóbbiban finnugor irodalmak magyarul, magyar irodalom finnugor nyelveken jelenik meg; Hungarológiai nyári egyetem), a nyelvfejlesztéshez (a *Terminologia scholaris* - Школьная терминология program keretében tíz tantárgy anyanyelvű oktatásának lehetőségét biztosító terminológiai kishoztárak jelentek meg az öt nagy oroszországi finnugor nyelven) és a nyelv presztízisének erősítéséhez (a *Bibliotheca Fenno-Ugrica* finnugor nyelvű kötetei).

A terminológiai fejlesztést azért kezdtük az iskolai tantárgyak szakszókincsének kidolgozásával – visszanyúlva az 1920-30-évek nyelvfejlesztési eredményeihez –, mert az iskolát tartjuk a nyelvmentés utolsó mentsvárának. Az anyanyelvű oktatáshoz a szükséges szakszókincs megteremtésével lehetővé válik valamennyi tantárgy anyanyelven történő oktatása, ezzel nő a nyelv presztízse, s felnőhet egy olyan nemzedék, amelyiknek természetes lesz az anyanyelv széleskörű használata.

A program következő lépései:

- tankönyvek írása a terminológiai szótárak felhasználásával,
- a tantárgyak anyanyelvű tanítása (kísérletképpen egy-két tantárgy anyanyelvű oktatása egy-két köztársaságban már folyik),
- finnugor anyanyelven oktatni képes pedagógusok képzése, továbbképzése.

4.2. *A magyar nyelv helyzete*

Csupán vázlatpontoszerűen említek meg néhány kérdést.

A magyar – államnyelv. Elméletileg biztosítva van teljes körű használata. A gyakorlatban azonban vannak korlátozó tényezők. Elsősorban a tudományos életben, főként a műszaki, a természet- és az orvostudományok területén a magyar nyelvű munkákat a Magyar Tudományos Akadémia nem fogadja el tudományos eredményként. Az OTKA pályázatokat egyre nagyobb arányban már angolul kell benyújtani. Mindez alapvető emberi-nyelvi jogokat sért, mindenekelőtt azt, hogy mindenkinek joga van anyanyelvén hozzájutni mindennemű információhoz, köztük a tudományos eredményekhez is. Teljesen érthető, ha egy kutató – alkalmazkodva az említett körülményekhez – már nem anyanyelvén, hanem angolul ír, aminek azonban az lesz a következménye, hogy bizonyos tudományterületek terminológiája nem fog fejlődni, s idővel lehetetlen lesz magyar nyelven írni, beszélni bizonyos tudományos kérdésekről. Ezzel elindul a nyelvhasználat eróziója, amit nagyon nehéz lesz megállítani.

A magyar nyelv mögött kellő számú beszélő közösség áll. (A beszélőközösség nagysága alapján a magyar a világ nyelveinek sorában a 40-50. helyen található.) Ám aggasztó az országon belüli demográfiai helyzet, amit csak tetéz, hogy a magyarság közel egyharmada határainkon túl él, s ennek a mintegy egyharmadnak a körében egyre erősebb az asszimilálódás és a kivándorlás.

A több országra szakított magyar nyelvben *egyre érezhetőbb a „szétfejlődés”*. Természetes, hogy a kisebbségben lévő nyelvek fejlődését jelentősen befolyásolja az adott állam többségi nyelve, a hivatalos nyelv, a magyar nyelv esetében a szlovák, az ukrán, a román, a szerb, a horvát, a szlovén és a német. A szakszókincs területén azonban ez a szétfejlődés nem kívánatos, mert erősen akadályozza a szakmai megértést. Hiú ábránd volna egy egységes magyar nyelvű terminológia kialakítása, ám sürgősen létre kellene hozni magyar-magyar összehasonlító terminológiai kisszótárakat. A Collegium Fenno-Ugricum kezdeményezésére megkezdődött az iskolai tantárgyak szakszókincsének ilyen értelmű feldolgozása.

A társadalmi méreteket öltő kulturális, műveltségbeli és nyelvi igénytelenedés a minőségi magyar nyelvhasználatot veszélyezteti. A jelenségnek számos oka van, de itt és most csak az oktatás felelősségére hívom fel a figyelmet. Az igénytelen nyelvhasználat – az igénytelen gondolkodásmód hű tükrözője – elérte már az egyetemi ifjúság jelentős részét is, amelyből a jövő értelmiség alakul ki.

5. Nyelvementés – miért?

Széchenyi István *A hitel* című művében írja: „Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátosságait mint ereklyét megőrizni s szeplőtelen mineműségében kifejtetni, nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni, kérem, lehet-e ennél minden kesertül tisztább érzés...”

Legyen ez érvényes az anyanyelvre éppúgy, mint ahogy legyen értelmezhető a világ nyelvi-kulturális sokszínűségének megőrzéséhez való hozzájárulásként is.

A finnugor nyelvek családfája a széphalmi Kazinczy-kertben
ÉGERHÁZY LÁSZLÓ munkája, SZIGETI SÁNDOR felvétele

Részlet A Magyar Nyelv Múzeuma állandó kiállításából: *Európa tér*

EGEY EMESE

Eltűnt vagy átnevezett európai népek nyomában A helynevek üzenete

Európa térképére nézve – nyilván így van ez más földrészekével is – számtalan olyan földrajzi nevet találunk, amelyek letűnt korok eltűnt népeinek, népelemeinek emlékét őrzik. Általános tény, hogy a kis lélekszámú népek és nyelvek nagy valószínűséggel beolvadnak a gazdaságilag, politikailag erősebb, nagyobb lélekszámú szomszéd vagy hódító népbe.

A közelmúlt szomorú példája az erdélyi *szászok* településeinek hosszú sora (Szászsebes, Szászrégen stb.), ahol a németországi kivándorlás-kivásárlás után az épített örökségen kívül valóban már csak a földrajzi nevek utalnak a népcsoport hajdani hosszú jelenlétére.

Időben visszafelé sokkal messzebb menve is jó néhány példát említhetünk. A dél-kelet-skandináviai őshazájukból a népvándorlás korában szétrajzolt, hajdan Hispániától Itáliáig, a Duna-mentétől a Krímig megtalálható *gótok* (nyugati, keleti és ún. kis-gótok) egyike azoknak a népeknek, akik teljesen eltűntek, illetve teljesen beleolvadtak más népekbe, nyelvük elemei, szókincsük egy része szubsztrátumként él egykori szállásterületeik domináns vagy idővel azzá vált nyelveiben. Mára eredeti helyükön is a földrajzi nevek utalnak elmúlt jelenlétükre, lásd a svédországi *Gotland*, *Göteborg* neveket. Jelentésbővüléssel egyik törzsükről valamennyiük elnevezésévé vált a baljós és hosszú utóéletű vandál népnév még a római birodalom idején.¹

Ismert tény, hogy Olaszország északi tartománya, Lombardia nevét a 6. században ide érkezett germán *longobárdokról* kapta. Azt is sokan tudják, hogy a brit szigetek kelta őslakosságára települtek rá a germánok különböző törzsei az 5. század derekán: a tulajdonképpeni *angolok*, a *szászok* és a *jütök*. (Azon már kevesebben gondolkoznak el, hogy emiatt az óangol nyelv már kialakult, „kész” állapotban érkezett Britanniába a kontinensről.²)

Modern kori példát is szép számmal találunk egyes etnikumok eltűnésére. A Finn-öböl déli, dél-keleti részén laktak hajdan a régi orosz krónikákban *csudnak* nevezett finnugor *vótok* és *izsórok*. Az utóbbi név az Inkere folyó orosz Izsora megfelelő-

¹ Hutterer Miklós: Bevezetés a germanisztikába. ELTE BTK. Tankönyvkiadó, Bp., 1978. 87–93.

² Hutterer i. m. 73., 143.

jéből ered.³ Ide rajzott ki a 13. században adóterhek elől menekülve a karjalaiak⁴ egy része, majd az 1617-es sztolbovai békét követően finn telepések érkeztek az új svéd tartományba: a Narva folyótól a Ladoga-tóig húzódó terület régi svéd neve is *Ingermanland* volt, utalva a nevezett folyóra és az őslakosokra. Ezek a beköltözők, illetve leszármazottaik magukat *inkerinek*, *inkeri-finneknak* nevezik, akik 1704-től kerültek orosz fennhatóság alá. Köztudott, hogy Szentpétervár is inkeri-finn területre épült. A különböző korokban ezen a vidéken élt és így egymásra rétegzett finnugor népesség a 20. század végére, a 21. század elejére legalábbis nyelvileg teljesen beleolvadt a domináns orosz lakosságba. Az inkerik sorsát két nagy exodus pecsételte meg: 1929 és 1936 között 60 ezer embert telepítettek ki a birodalom más részeibe, Karjalába, Szibériába, Közép-Ázsiába.⁵ Az 1990-es években pedig Finnország kedvezményes visszahonosítást ajánlott fel a zömében már anyanyelvüket veszített, de magukat inkeri származásúnak vallóknak, akik közül főleg a fiatalok és a középső korosztály nagy számban élt a lehetőséggel. Ezzel megint olyan terület maradt a térképen, amely jószerezivel csak földrajzi neveiben emlékeztet hajdanvolt lakosaira.

Szintén északi, baltikumi példa az éppen napjainkban kihaló *lívek* története. Az egykori Livónia, azaz a mai Észtország déli, Lettország északi területének névadó őslakos, balti-finn finnugor nyelvet beszélő népe voltak. Hányatott történelmük (a nyugati és keleti kultúrkör határán kiszolgáltatva a mindenkori nagyhatalmi érdekeknek) a 20. századra a Balti-tengerbe nyúló lettországi Kurland-félsziget partvonalának falvaiba szorította vissza őket. A második világháború után maradék területük a szovjet birodalom nyugati végpontjainak egyikeként zárt katonai övezetté vált, ahonnan a lakosságot vagy kitelepítették, vagy eltiltották hagyományos tenger-járó életformájától, így is felgyorsítva önfeladásukat, asszimilációjukat. Ezzel együtt érdekes megjegyezni, hogy ellentétben sok más kis nemzetiséggel, akik eloroszosodtak, a lívek a környező lettségbe olvadtak be. Kisebb lív közösséget még Kazahsztánban regisztrált a 2009-es népszámlálás, ők nyilván a kitelepítettek leszármazottai.⁶ A független lett államban megnyílt lehetőségek és próbálkozások ellenére (a nyelv visszatartása, a kulturális élet újjászervezése, kiadványok, nyári táborok) a szó szerint maroknyira zsugorodott kis nép végleges eltűnése ma már visszafordíthatatlan. A sok évszázados lív-lett együttélés és lív-észt kölcsönhatás nyoma – amiért a nyelvészek egyenesen balti nyelvszövetségről beszélnek –, hogy a lív nyelv számos grammatikai és szókincsbeli eleme beépült a másik két nyelvbe (és fordítva).

³ Peregi Dóra: Az inkeri-finneknak. In: *Finugor kalauz*. Szerk. Csepregi Márta. Panoráma, Bp., 1998. 183.

⁴ A balti-finn nyelvekhez tartozó karjalait egyesek önálló nyelvnek tartják, míg mások keleti-finn nyelvjárásnak tekintik.

⁵ A. Lahtinen – T. Laitila – E. Suttner: *Usko, toivo ja vallankumous. Kristinusko ja kirkot Neuvostoliitossa*. Otava, Helsinki, 1991. 302.

⁶ 49 fő jelölte meg nemzetiségként a lívet, 8 fő anyanyelvének is. Ld. T.V. Koshman: *Finno-ugorskije narody v Kazahstane po materialam nacionalnoj perepisi naselenija 2009 goda*. In: *Finno-Ugorskij Mir*, 2013/2:34.

Nézzünk néhány hazai példát is! A honfoglalás-kori *jász, kun, besenyő* népnevek megőrződtek ugyan, de a területet lakó népesség teljesen beleolvadt a magyarságba. (Lásd Jászberény, Jászárokszállás, Kunhegyes, Kiskunhalas, Besenyőd, Besenyőtelek stb.) Identitásuk leginkább külön eredetük és az 1745-ös jász-kun redemptio emlékében élt tovább, a legutóbbi időkben feltámasztását segíti pl. a jászkapitány választás, a különböző kun idegenforgalmi fesztiválok és rendezvények, de önálló nyelvről vagy nyelvi revitalizációról már réges-rég szó sem lehet.

Két érdekes példával szeretném bemutatni azt a már ritkább, de nem egyedi jelenséget, amikor adott népnév jelentése idővel teljesen megváltozik és egészen más népcsoport jelölésére szolgál, mint kialakulásakor.

Hazánk térképén sok olyan helységnév is szerepel, amely egyik vagy másik ide települt-telepített népességre utal. Ezek esetében a mai fül már nem érzi, hogy a népnév ma más etnikumot jelölhet, mint hajdanán, a névadás korában. Nincs ezen mit csodálkozni, hiszen pl. a mára tabuvá vált *néger* régi elnevezése a *szerecsen* sem általában jelölte az afrikai eredetű, fekete bőrű népeket, hanem – miként etimológiai magyarázata mutatja – az eredeti *szaracén* arab „napkeleti” jelentésű, majd észak-olasz jövevényszavunk arab, bolgár izmaelita, azaz muzulmán hitű jelentésben volt használatos, később bővült fekete, afrikai ember jelentésűre.⁷ Egyes vélemények szerint Bizáncból és a keresztes lovagok közvetítésével került a görög eredetű szó Európába.⁸

Magyarország területén talán a legérdekesebb mai tévesztések az *olasz* és a *tót* népnevet magukba foglaló helynevekhez köthetők.

Tokaj-Hegyalján köztudott, de másutt nem általánosan ismert tény, hogy a régi magyar nyelvben az *olasz* (és vele etimológiailag megegyező *oláh*, vö. blak, blach, walach, walch, vlah, vallon!) szavunk nem a mai értelemben vett itáliai népet, illetve a románokat jelentette, hanem sokkal inkább ó-franciát, vallont.⁹ A dél-szláv közvetítéssel, de eredetileg germán „idegen, kelta” jelentésű népnév nyilvánvalóan nem is egyszer értelmeződött át.

Baranyában, Borsodban, Nagyvárád mellett, Pécsváradnál, Bihar megyében, a Szepességben is vannak olasz elő- vagy utótagú települések, melyek 13. századi vallon betelepüléseit történeti források igazolják. Ezek a falvak gyakran más, szintén nemzetiségi, elsősorban német települések szomszédságában jöttek létre, szőlőműves lakói a tatárjárás előtt vagy közvetlenül utána érkeztek magyar földre.¹⁰ A betelepülő új-latin nyelvű népcsoportok pontos származását akkor lehet visszakeresni, ha Magyarországra vándorlásukról maradt fenn nyugat-európai forrás. Sárospatak hospesei már 1201-es kiváltságlevelükben az egyértelműen észak-Franciaországban használt praepositus né-

⁷ Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Főszerk.: *Zaicz Gábor*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006. 789.

⁸ Terebess Ázsia lexikon, internet: szerecsen szócikk

⁹ Etimológiai szótár, 585–586.

¹⁰ Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: *Székelly György*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. 1/2. 1096–1102.

ven említik bírójukat.¹¹ Olaszliszka, korábban Liszkaolaszi, burgundiai vallon szőlőművesekre vezeti vissza nevét.¹² Az Egertől Sárospatakig húzódó sávban a szőlőművelést meghonosító vallonok hegyaljai jelenlétére utaló települések mellett (Tállya, Olaszliszka, Bodrogolaszi)¹³ szemléletes és nagyon beszédes a szepességi Szepesolaszi szlovák neve: Spišské Vlachy vagy a szerémségi Fruška Gora, tulajdonképpen Franska Gora,¹⁴ amely térség a török hódításig köztudottan az ország első számú borvidéke volt.

Ennél is több Kárpát-medence-szerte a *tót* népnévet tartalmazó település, amelyek földrajzilag nagyon távol is fekszenek egymástól, lásd az Arad megyei Tótvárad, a Zólyom megyei Tótpelsőc, a Zala megyei Tótszerdahely és a Békés megyei Tótkomlós. Jogos a kérdés, hogy a történelem viharainak köszönhető-e, hogy egymástól nagy távolságra találjuk ugyanazt az etnikumot a tatárjárás vagy a török hódoltság utáni betelepítések következményeként, illetve, hogy ugyanazt az etnikumot találjuk-e a szóban forgó helyeken. A 17. század előtt többször találkozunk azzal, hogy a földrajzi név csak alapalakjában szerepel, később tapadt hozzá a *tót* vagy a nemzetiségivé vált területen beékelődött magyar falvaknál éppen a *magyar* előtag. Ezeknek a településeknek a története ad információt egyrészt a betelepülés idejéről, másrészt a lakosság származásáról. Legtöbbször a török alóli felszabadulás után érkeztek a más etnikumhoz tartozók, akik azonban gyakorta nem is szlovákok voltak, ahogyan ma gondolnánk. A *tót* népelemű falvak zömét ugyanis horvátok, szlovénok lakták-lakják. Ennek oka az, hogy a *tót* eredetileg a szlávokat *általában* jelölte, majd pedig a magukat szlávoknak nevező népcsoportok (szlovének, szlavónok, szlovákok) megnevezésévé vált. További jelentésszűkülés eredményeképpen alakult ki a szó mai, csupán a szlovákokra vonatkozó értelme.¹⁵ Szlavónia, azaz a Dráva és a Száva folyó közötti terület középkori magyar neve Tótország,¹⁶ a Vas megye délnyugati szegletében megbúvó Vend-vidék dualizmus előtti elnevezése hasonlóan Tótság volt.¹⁷ A helytörténetírás még a 20. század elején is tótként emlegeti a délszláv népcsoportokat és megkülönböztetésül felvidéki tótoknak vagy szűkebb tájegységet megnevezve pl. szepességi tótoknak nevezi a szlovákságot. Mivel a népnév eredeti jelentése elhomályosult, a 20. században a régi népszámlálási adatok *tót* lakosságára hivatkozva nem egyszer teljesen tévesen szlováknak nyilvánítottak egyes népcsoportokat, így a komlósikai ruszinokat, akik esetében ráadásul a felső-zempléni és sárosi származás emléke is hozzájárult az összerosott nemzetiségi tudat évtizedekig továbbélt kialakulásához. (Nem is beszélve az 1945 utáni lakosságcsere etnikai „megalapozásáról”.)

¹¹ Magyarország története, 1098.

¹² *Feld István*: Bodrogolaszi. Plébániatemplom. Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 611. TKM Egyesület-Országos Műemlékvédelmi Hivatal 1999; Magyar harangok. Déli harangszó a Magyar Rádióban. Magyar Rádió Rt. Bp., 2003. 136.

¹³ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Könyvtár. Szerk. *Viga Gyula*. BAZ megyei Közgyűlés, Miskolc, 1994. 81.

¹⁴ Magyarország története, 1098.

¹⁵ Etimológiai szótár, 856.

¹⁶ Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerk.: *Kristó Gyula*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994. 650; 681–682.

¹⁷ *Benczik Gyula*: Tótság és Órség. Két vas megyei tájnév keletkezéstörténetéről. Vasi Szemle, 2010. 6. sz. 662–669.

A sort még hosszasan folytathatnánk. Népek és nyelvek jönnek-mennek a történelem színpadán. A globalizált világban fokozott veszély leselkedik a kicsikre, a politikai okokból kiszolgáltatottakra, azokra, akik feladják identitásukat vagy „csak” nem figyelnek arra, hogy anyanyelvüket használják-használhassák az élet minden területén. Ez utóbbi sajnos már ránk, magyarokra is igaz. Talán még nem késő megálljt parancsolni az angol nyelv mind erőszakosabb térhódításának.

Molnár Irén festménye

Készülődés a széphalmi *Varázskertben*

TUSNÁDY LÁSZLÓ

A nyelvek világa

Az istenek nyelve

Ősi szemlélet szerint a költészet az istenek nyelve volt. Ez a megállapítás igen magas szinten – a lehető legmagasabban – mutatja meg az emberi méltóságot, hiszen képesek vagyunk részesülni abban, ami a legnagyobb, legfenségesebb. Mi ennél is több: alkotó módon használni is tudták az emberek a nyelvüket, hiszen az ősi kort a dionüszoszi szemlélet jellemezte. Tehát valamilyen szinten mindenki alkotói módon művelte a költészetet. A külön álló művészi, költői egyéniség az apollói korban jelent meg.

A nyelv és az isteni világ kapcsolatára sok bibliai példa is utal. Elég Bábelre gondolni, vagy magára csak a névre. A *báb* a mai arab nyelvben is a kaput jelenti, az *El* Isten nevének az egyik változata. Tehát a helynév jelentése: 'Isten kapuja'. Világos, hogy a bibliai történet legfontosabb üzenete nem az, hogy magyarázatot találjunk a nyelvek eredetére, hanem az, hogy mindig veszélyes az, ha az ember isteni hatalomra tör. A történetben nem a több nyelv léte, megjelenése okozza a bajt, hanem az, hogy az emberek nem értették meg egymást. Ez viszont folyamatosan bekövetkezhet az azonos nyelvet beszélők között is.

A régi görögök csodálkoztak azon, hogy az egyik ember beszél, a másik megérti. Filozófiailag ez nem annyira nyilvánvaló, mint sejtenénk. Minden túlzás nélkül mondhatjuk, hogy korunkban méltán csodálkozhatunk azon, hogy az egyik ember beszél, a másik pedig végképp nem érti meg, illetve egészen másra következtet, mint ami a beszélő szándéka volt. Kosztolányi Dezső szerint a latin és újlatin nyelvekben a megértést kifejező szavak főképpen a látással függenek össze. Ezek jelen vannak a mi nyelvünkben is, de szótöveink nagyon is világosan bizonyítják azt, hogy a mi tudatunk mélyén a tapintás van jelen, mint meghatározó érzékelés. Ezt a „megért”, „ért”, „értelem”, „értés”, „egyetértés” szavaink bizonyítják.

A fentiek eddig is sugallták azt, hogy a nyelv és az emberi méltóság összefügg. A továbbiakban azt az utat járjuk végig, amelyiknek a megtétele során ennek a két fogalomnak a szoros kapcsolata derül ki. Valamilyest előre sietve, ennek a közös kirándulásnak a végpontjára is tekinthetünk. Valóban baj van a jelenünkben elhangzó beszédek, közlések egy részével? Nem minddel, azt bizvást állíthatjuk, de ha ezeknek csak az egy részével van is baj, akkor utunk végpontját, mint mélypontot érzékelhetjük. Ekkor pedig az emberi méltóság kapcsán vetődnek fel súlyos kérdések.

Ezek ott voltak már a görögök gondolkodásában. „A rabszolga beszélő szerszám” volt szerintük. Ez pedig minden, de nem emberi. A méltóságunktól pedig a legtávolabb áll. Ezzel nem a hajdani szép kort tagadjuk, hiszen a görögök vitték be a filozófiába a mozgás elméleti kérdését. Ezzel a nyelv világát is mélyebben látták, hiszen az is folyamatosan változó rendszer. Az viszont jellemezte őket, hogy mindenre választ kerestek. Platón eszmetanában a pillanatnyi és az örök találkozik: a jelenség és a lényeg. Ennek a rögzítése többféleképpen lehetséges. A nyelvnek adott helyzete miatt van kiemelt szerepe. Sivatagi barlangokban maradtak meg olyan harminc-egyvenezer éves ábrák, amelyek nem csupán rajzok, festmények lehettek, hanem már valamilyen ismeret közlése is bennük rejtőzködhet, de ezek megfejtése nem sikerült eddig, és talán örökre titok marad a tartalmuk. Az eredeti ógörög zenéből túl kevés maradt meg. Épp ezek a körülmények hozzák magukkal azt, hogy a nyelv múltat megőrző szerepe sok szempontból a legnagyobb. Legalábbis lehetőségei szerint az. Különösképpen igaz ez az állítás akkor, ha a nyelvekben megmaradt szimbólumokra gondolunk. Olyan ősi gyökerekre, amelyek több nyelvben hasonlóak vagy azonosak. Ezeket a nyelvek folytonos, de sok esetben nagyon lassú változása azért nem érintette, mert a hagyományozás mindig a megfelelő nyelvi formában őrizte meg őket.

Az élet három átmenetének a színe a fehér, a piros és a fekete – majd az ehhez társuló fehér jelen van az olasz, a török és a magyar hagyományban. A fehér gyászt Dante egyik városi szereplője is viseli. Egy ősi török eposz szerint egy hatalmas uralkodó összehívta a kánokat. Fehér sátorban lakhattak azok, akiknek volt gyermekük, feketében azok, akik gyermektelenek voltak. Az egyik idős kán ekkor jön rá arra, hogy életének így nincs értelme, és mindent megtesz azért, hogy gyermeke legyen. Ebben az eposzban az említett három szín ugyanúgy rendszert alkot, mint „A csúnya szaracén lány” című olasz népmesében.

A nagyon férfias jellemű arabok ősi művelődésében nagy szerepe van a holdnak. A nap is lényeges, de kevésbé. A huszonnyolc mássalhangzóból tizennégy női és tizennégy férfi jellegű. Ez azt jelenti, hogy az al-qamar (a hold) típusúak, ha mássalhangzóval kezdődnek nem változtatják meg az előttük álló határozott névelőt. Az as-sams (a nap) típusúnak az első mássalhangzója hat a határozott névelő „l”-jére, és teljes hasonulás következik be. Különös véletlen az, hogy a göcseji nyelvjárásunkban van hasonló jelenség, de természetesen a „hold”- és „nap-mássalhangzók” nem különböznek el, és nem a határozott, hanem határozatlan névelőnk esetében találkozunk a

fenti jelenséggel (ek kenyér = egy kenyér; er rúd = egy rúd). Az arab nyelvben van kettős szám. A „qamaraini” jelentése „két hold”, vagyis a hold és a nap. Hasonló elv alapján nem alakult ki a napnak a kettős száma – ilyen jelentéssel.

A török nyelvben is nagy szerepe van az „anya” szónak. A „lisan-i mader-zad” az „anyanyelv” a régi irodalmi törökben. A „haza” „anayurt” (anajurt) vagyis „anyajurta”, a „yasa” (jasza) törvény és az „ana” összetétele, az „anayasa” jelentése „alkotmány”. Vigaszul mondom az édesapák számára, hogy mi sem maradunk ki ebből a látszólagos vetélkedőből. Ugyanis az „atlar sözü” (szözü) (az atyák szava) a „közmondás”. Megrázó és nagyon szép a következő török közmondás: „Ölüm bir kara deve dir, her kapıda çöker. (A halál fekete teve, minden kapuban letérdepel.) Az „ol” (légy, legyél) és az „öl” (halj meg) a lenni vagy nem lenni kérdését rendkívüli módon tárja elénk – az eltérést a két magánhangzóban egy képzési elem adja: a magas és a mély szembenállása. Hosszan lehetne tűnődni azon a különös jelenségen, hogy ez az „ol” gyök jelen van a finnben is, mégpedig az „olla” (van, megvan, lesz) szóban.

„La libertà non alligna nei popoli corrotti” (A szabadság nem virul a romlott népekben) olasz közmondás a szabadság és az erkölcs nagyságát kapcsolja össze. Az emberi méltóság nagyságát tárja elénk. A „servo” olasz „servus” latin szó szomorú emberi sorsot tár elénk. A régi kegyetlen háborúknak az az emléke van itt jelen, amelyekben a körülmények úgy hozták, hogy öröm volt szolgának lenni, mert a legyőzött, elejtett harcosokat általában megölték – lekasabolták. Aki megőrizhette az életét, az volt a szolga. Ennek az emléket őrző a „servire” olasz főnévi igenév és több változata. A latin „alázatos szolgálja” emléket őrző a köszönésünk. „szerbusz”. Még meglepőbb, hogy a „ciao” a „schiavo” (rabszolga) szóból származik. A „sia” köszönésünket is örömmel fogadják az olaszok, de olykor ők is meglepődnek, hogy ez a „Sia lodato Gesù!” (Dicsértessék a Jézus Krisztus!) köszönésükből került át a nyelvünkbe.

Giambattista Vico II. Rákóczi Ferenc kortársa volt. Az emberi történelmet, a különböző korszakokat, a jogot – magát a haladást – nagyon újszerűen határozta meg. A római jog híres kutatójaként bizonyította, hogy az a szabadok és a rabszolgák közötti ellentét több évszázados harcát, folyamatát tükrözi. Az emberi méltóságnak nagyszemű emléke.

Utazás a titkok birodalmába

Különös utazásra indulunk. Nézzük az emberi lélek tájait. Magunkban dúdoljuk: „Mily szép is az élet, örüljünk! A kezdet a legszebb nekünk.” Igen, a kezdet. Tekintsünk úgy a nyelvekre, mint ahogyan Ádám nézhette a világot tudatra ébredésének hajnalán, vagy ahogyan a pici gyermek néz fel a csillagokra, csodálkozik rá a virágokra! Semmi sem kopott. Ne higgyük el, hogy a szavak alkonyát éljük, immáron az következett el, mert rajtunk múlik, hogy meglátjuk-e a hajnali fényeket.

A nyelvtanulás kezdetén tisztázzuk azt, hogy minden nyelvben vannak hangok, szavak, és mindnek van nyelvtani rendszere. Utazásunkat azzal kezdjük, hogy

rövid időre ellátogatunk a hangok birodalmába. Hogy érdekes legyen az út, néhány szóra figyelünk: „andiamo”, (megyünk) „sentiamo” (halljuk); „Itt olaszul beszélnek”, jegyezzük meg. Milyen különös, „dj”, „tj” hallatszik. Nem ismerik az olaszok a hangtörvényeket? E szép nyelv beszélői a „betűejtés, -mondás” áldozatai? Nem ismerik az összeolvadást? Az „adja” a mi nyelvünkön hosszú „gy”-vel hangzik, a „látja” „tj”-je hosszú „ty”. Miért nincs így az olaszban? Egyszerűen azért, mert ez a két más-salhangzó (a „gy” és a „ty”) nincs meg ebben a nyelvben, és a hangtörvény csak akkor érvényesülhet, ha az adott nyelven létezik az a hang, amely jelen esetben az összeolvadás törvénye alapján keletkezne.

Továbbutazunk. A vonaton a következő mondatot halljuk: „Azı bilmejen, çoğu hiç bilmez (Aki a keveset nem tudja, az a sokat végképp nem ismeri). Ezen a nyelven a „keçi” „kecske” – „keçiyi” „kecskét”, göz = szem, gözü = szemet. A tárgy ragja a fentiek alapján: i, ü, u, és a mély ı (ezen nincs pont). Miért van ez? Mert ebben a nyelvben van magánhangzó-illeszkedés. A „sirt” (szirt) többes száma „sirtlar. Csokonai még a „szirtok” alakot tartotta helyesnek. Ugyanis a magyarban is volt mély „ı”. Több szavunk ezt őrzi: *írnak, nyílnak, gyíkok, hídon...*

Átlépjük a török határt – kelet felé, és egy szép verset hallunk: „Goftám, ke láb-át, goft, láb-ám ab-e hájat; ...” (Mondtam, hogy mi az ajkad, szólt, életvíz az; ...) Háfız szól hozzánk távoli idő-partokról. Mi üti meg jó értelemben a fülünket? Az „ab-e hájat” az élet vize. A hallott perzsa „a” hang a magyar ajakkerekítéses „a” hanggal azonos.

„Der springt noch auf” (Az még felugrik) – szomorú és megdöbbenő módon régi jó ismerősünk Radnóti verséből. Az „auf” német igekötő milyen szempontból „viselkedik” különösen? Milyen nyelvben válhat el így az igekötő az igétől? Az indoeurópai nyelvekben nehéz hasonlót találni, a magyarban viszont megvan.

Ahbib qaribaka mithla nafsika (Szeresd felebarátodat, mint önmagadat!) Szeresd felebarátod nyelvét, mint a sajátodét! – alakíthatjuk át a parancsolatot. Bizonyos emberektől ezt nehéz lenne elvárni. Sok helyen azzal is beérnénk, ha nem bántanának nyelvünk miatt.

Ars longa vita brevis est – a művészet hosszú az élet rövid – mondták a latinok. Ez a bölcs gondolat minden emberi jelenségre, igazi értékre érvényes. A nyelvismetre, a nyelvek tanulására is. Így volt ezzel Mezzofanti is. Lomb Kató adatai szerint százket nyelvet ismert és beszélt, de élete vége felé is azt hirdette, hogy ő alig hetven-nyolc nyelvet tud, ennyire futotta rövid élete során. „Ha már emlékezünk, mily kicsi a világ” – mondta Baudelaire, és ez bizony igaz ebben az esetben is. Nekünk azért is tanulságos ez a vizsgálódás, szemlélődés, mert nyelvünk jellegzetes helyzete, veszélyeztetettsége olyan kérdéssel is szembeállíthat minket, mint amelyet szerencsésebb sorsú népek fiai elképzelni sem tudnak.

Elszigeteltségünket általában hátrányként élik meg sokan. Pedig ez a helyzet azal az állapottal is azonos lehet, mint amelyet az érez, aki egy csodálatos, varázslatos

szépségű szigeten van, és onnan szemléli a világot. Nem veti meg, nem nézi le a többi tájat, vidéket, azoknak az értékét, de tiszta szívvel érezheti, hogy innen a nagy egész is át tudja tekinteni. Ez derül ki Lomb Kató *Bábeli harmónia* című könyvéből. Olyan nyelvtehetségek véleményét közli, akik nyolc-tíz, esetleg húsz nyelvet ismertek, és valamilyen módon kötődtek a magyar nyelvhez. Ezeknek a rendkívüli embereknek a nyilatkozataiból derül ki, hogy idegen anyanyelvűekként hogyan, mi módon érintette meg őket a magyar nyelv. Nekik a fő élményük az volt, hogy a magyar által egy külön, eddig nem ismert világ tárult fel előttük. A felfedezés önzetlen öröme sugárzott belőlük. Semmi elfogultság nem lehetett bennük, mert nem arról a nyelvről beszéltek, amelyet édesanyjuktól kaptak ajándékba. Lelki utazásról, óriási felfedezésről volt szó, arról a gazdagodásról, amelyben a magyar nyelv által részesültek. Eljutottak arra a szigetre, amely iránti vágy bennük élt minden korábbi nyelv tanulása közben is. Nyelvünk lelkét meglátva jutottak el oda, ahol az úrhajós tart akkor, amikor egy új közegben, kint a kozmoszban csodálkozik rá a végtelenre, a csillagok milliárdjaira.

Nem túlzott ez a lelkesedés? Miért hozza izgalomba épp a magyar nyelv ezeket a ritka tehetségeket? Erre keresem én most a választ. Erre akarok felelni, ha a nyelvek birodalmában bolyongok. Számomra az út a lényeges. Az élményét mindenki maga alakítsa ki!

Mezzofanti verset is írt magyarul. Lenyűgözte nyelvünk zenéje. Megállapította, hogy az ógörög és a latin után magyarul lehet a legtökéletesebben időmértékes verset írni. Úgy vélte, hogy hamarosan egy nagy költő fog megszólalni ezen a nyelven. Könnyen gondolhatjuk azt, hogy megsejtette Petőfi Sándor eljövételét.

1985. november végén Suleyman Oğuz rodostói kormányzó tolmácsa voltam a Parlamentben. Fónya Gyula, a Tanácsi Hivatal elnöke látta vendégül. A fogadáson Suleyman Oğuz elmondta, hogy az ő közvetlen felettese a török államfő, neki kell elszámolnia a munkájáról, és most a felettesének az üzenetét hozta el. A hivatalos török vélemény szerint a hunok, a magyarok és a törökök rokonok. A magyar politikus szemrebbenés nélkül vette tudomásul a kedves üzenetet. Semmi utalást nem tett arra, hogy nálunk már jó nagy ideje ellentétes szelek fújdogálnak. A legnagyobb nyugalommal fejtette ki, hogy a mi történéseink oly sok mindent állítottak a múltunkról, hogy ez is igaz lehet.

Mindez azért lepi meg az embert, mert a politika, a tudomány és a művészet képviselőiről Franco Miglietti, Sárospatak testvérvárosának, Collegnónak a polgármestere ugyanebben az időben úgy vélekedett, hogy míg az igazi tudósok és a művészek közelebb hozzák egymáshoz az embereket, addig a politikusok tevékenységének az áldatlan következménye az, hogy abból különválás, meg hasonlítás születik.

Arany János Nagykőrösön úgy tanította a magyar nyelvtant, hogy a mi ősi gyökereinket emelte ki. Nyelvünk elszigeteltségében azt látta, hogy az emberi gondolkodás, a múlt rengeteg fontos eleme éppen azért maradt meg benne, mert elszigetelődésünk ezt lehetővé tette. Ezt a jelenséget az is segítette, hogy a nyelvek változását segítő, előmoz-

dító folyamatok olyanok, hogy egy-egy változás ideje ötven évtől akár ötszáz évig is terjedhet. Nyelvünk szívesen őrzi a régi elemeket. Ez a természete. A gyorsan változó nyelvekhez képest ezért tekinthetjük archaikusnak. Ilyen jelenség a magánhangzók nyelvtanának a változása. Mátyás király korában még „várus”-nak ejtették a mostani „város” szavunkat. (Szolnok-Doboka vármegyében még most is él ez az alak.) Kimutatták, hogy hatezer igénkből 1995 ikes, de ezek közül körülbelül tíz „ál-ikes” ige van. Ezek csak az egyes szám harmadik személyében ikesek, az első személyben nem. Tehát a „megjelenik” egyes száma „megjelenek” és nem „megjelenem”, a „válík” hasonló alakja nem „válom”, hanem „válók”. Nyelvérzék kérdése az, hogy idetartozónak tekint-e az ember a „kopik” igét: a „kopom” vagy a „kopok”-e a helyes. A hasonlósági hatás ezt a területet is megérintette, hiszen a végképp nem ikes ige „könyörög” és „edz” is téves analógia hatására ide sodródott: a „könyörgöm” és az „edzem (egy kicsit)” helyett ezért kell a „könyörgök” és az „edzek” alakot használni az alanyi ragozásban.

Kosztolányi Dezső egy különben szakadt írónkról szomorúan emlékezett meg azért, mert műveit már nem anyanyelvén írta. Ezt a fájdalmas ténytet épp nyelvünk nagyon jellemző igéihez kapcsolta. „Hogy mondhatott le az ikes igéink használatáról?” Igaza volt, még akkor is, hogyha meglehetősen heves vita zajlott olykor körülöttük. Aki egy ilyen kérdéshez nyúl, közeledését csak jó szándékkal teheti, mert minden erőszakos és logikátlan beavatkozás árthat a nyelvnek. Ritka esetben maga az egyszerű „-ik” is szerepelhet úgy, mint a képző. Az imént használt „nyúl” ige helyett a „nyúlik” humorosan hatna.

Nyelvünk rendkívüli árnyaltságát, dinamikáját mutatják a fenti példák, és nem a megtanulhatatlanságát. Ezzel a hosszú szóval látszólag épp magam ellen szóltam, mert Liszt Ferenchez fűződik az a története, mely szerint épp egy ilyen nyolc szótagos szavunk miatt hagyta abba nyelvünk tanulmányozását. „Se non è vero, ma ben trovato (Ha nem igaz, de jól talál). Talán illik ide ez az olasz közmondás. Azért nem vagyok biztos a dologban, mert jól tudom, hogy németül ennél jóval hosszabb szavak is léteznek. Liszt Ferenc ezzel tisztában volt, és elég a hagyományos költészet ritmikai követelményeire gondolni, és hamar belátjuk, hogy legszebb verseinkben nem kígyóznak ilyen szókülönlegességek, de egy határon túl ezek is bajnokokká válnak. Bartók Béla ötvenhat évesen kezdett törökül tanulni. Örömmel számolt be arról, hogy törökül nagyon könnyű olyan mondatokat mondani, mint a következő: „At deveden çabuk (csabuk) gider” (A ló gyorsabban megy, mint a teve). Viszont az is megragadta a figyelmét, hogy ezt a nyelvet nagyon nehézé teszi az a tömörítés, amelynek az a lényege, hogy az alárendelt tagmondatot egyetlen szóban „el lehet helyezni”: „Söyleyeyinüz şeyin anlamaya çağından emin im” (Szöjlejedzsejinüz sejin anlamajadzsa’ından emin im). „Biztos vagyok abban, hogy amit önnek mondani fogok, nem érti meg”. (Tanulságos a szerkezeti elemek tükörszerű átültetése: „Az önnek mondandó dolog meg nem értendőségében biztos vagyok.”) Ez a példa mutatja, hogy nem véletlenül örülnek a törökök, ha aránylag gyorsan meg tudják tanulni városunk, Sátoraljaújhely nevét.

Láthattuk, hogy a hosszú szó a nyelv gazdagságát, tömörségét biztosítja. Ezen az alapon nem szabad „elítélni”, „elmarasztalni” az elszigetelő nyelveket, de az ellentétes lehetőség miatt sem. Mindegyik nyelv hatalmas kincsesbánya. A túl sokak által használtakat valóban fenyegeti az a veszély, hogy költészet nélküli kifutópályákká válnak. Volt olyan orosz ismerősem, aki nyelvét épp attól féltette, amit a lenini aszsimilációs „üdvtn” oly szépnek és dicsőnek tartott: az orosz mellett azért kell fejleszteni a többi nyelvet, hogy az azokat beszélők egy „magasabb szinten” tudjanak beolvadni a nagy és végső közösségi társadalomba. Nyelvüket úgy felejtik el, hogy egy nagyobb kultúra részeseivé válnak. Én örültem, hogy ez a „kilátás” az orosz értelmiségiek egy részét nem lelkesítette, mert jól tudták, hogy a lélek kialszik akkor is, ha a győzelem a halál vaspatája alatt születik meg. Boldog és szép dal nem szállhat fel onnan a csillagos égbe, legfeljebb siratóéneke.

Bernard Shaw megértette nyelvünk csodáját: nagyobb értéket hozhatott volna létre magyarul, mint anyanyelvén, mert gondolatait jobban tudta volna árnyalni. Ezt érzik azok a lengyel barátaim, akik szerettek volna megtanulni magyarul, de feladták. Azzal vigasztalják magukat, hogy a Mennyorszában úgyis magyarul beszélnek majd. „Miért?” – kérdeztem tőlük csodálkozva. „Egyszerűen azért, mert ez a nyelv oly bonyolult, annyira árnyalt és gazdag, hogy igazán ott lesz idejük a teljes elmélyülésre.” Lám, ami a hátrányunk, az az előnyünk is egyben. Vannak nem magyar szívű, nyelvünket beszélő írók, akik azon keseregnek, hogy nagy baj érte őket: olyan nyelven tudnak csak írni, amelyen nehezebb nagy hírre szert tenni. Ezek az urak nem tudják, mit cselekszenek. Édesanyjuk ellen fordulnak, mert nem mi, hanem a saját édesanyjuk adta nekik azt az egyedüli gyémántot, melynek a fénye még az ő szavai-
ikból is sugározhatna, ha lelki vakságukban nem vonnák be bakacsinnal.

A görögök az idegen nyelvet beszélőket „dadogóknak”, „barbároknak” nevezték. Az olasz „straniero” (idegen) szó a „strano” (különös) szóból származik. Egy perzsa közmondás a következőt hirdeti: „Zaban-i arab-i kuwat aszt, zaban-i farisz-i sakar aszt, zaban-i turki hunar aszt” (Az arab nyelv erő, a perzsa nyelv cukor, a török nyelv művészet). Boldoggá tesz engem ez a bölcs mondás, mert nem ítéletet hirdet, hanem jellemez, értéket emel ki. Erő, édesség és művészet – mintha arany, tömjén és mirha lenne minden újszülött előtt – még akkor is, ha ezeken a nyelveken egy szót sem ismer, és nem is fog, de emberi szavakat vesz majd az ajkára, és ha bölcsességben, szeretetben növekszik, akkor anyanyelvében, az általa tanult, elsajátított nyelvekből lelkebe száll a hit, megerősödik az életremény, és gyarapodni, sugározni fog a szeretet.

Üstökösök csillagfény sugaras éjben találkoznak. Elhaladnak egymás mellett. Vibráló fényük hívja őket a messzeségből vissza, de vissza mégse térnek, mert nincs igazi visszatérés. Ugyanaz az arc is mást mutat új találkozáskor, de van találkozás, mely egészen különös: az ember kihajlik az időből. Szembenéz az örökkel. „Ajnáni lámí’atáni” – szól hozzá az Ezeregyéjszaka titok birodalmából „a ragyogó szemek”-ről az ének. Lehetsz Szindbád is, de valamikor szembe kell nézned igazi mindenséged-

del. Hallgasd meg szeretteid szavát, mert a kakofónia legvadabb hangjait zúdíthatja rád a kizökkent világ, édesanyád gyémántot helyezett a szívedbe, és ez a te anyanyelved. Általa simogathatod meg szeretteidet. A tűnékeny percek ezek őrizték meg neked leginkább őseid létéből, életéből. Úgy véled, bennük már elégett az idő, de nézd: itt élnek, szavaikat űk is így mondták, azok így zengtek közöttük. Bábel a meghasonlott, igazi méltóságát elvesztett, önmagát istenítő ember tanúja, kizökkenéses példázata, de aki felfogja a nyelvekben lobogó szellemi lángot, bennük nem a zavart látja, hanem közel kerül a legnagyobb titkokhoz: pünkösöd örök örömében részesül.

Molnár Irén festménye

BALÁZS GÉZA

Nyelvi kincsek Északkelet-Magyarországon

A magyar nyelv születése

Legalább négyszer indult újra a magyar nyelv ezen a tájegységen!

(1) Talán a magyar nyelv Kárpát-medencei honfoglalása is itt kezdődött. Legalábbis Révész László régész elképzelése szerint Északkelet-Magyarországról, közelebből talán a bodrogi Karosról szerveződhetett a Kárpát-medencei honfoglalás.¹ Ha így volt, akkor a magyar nyelv honfoglalása is innen indult – Széphalomtól 20 kilométerről.

(2) Az 1195 körüli időszakból származó *Halotti beszéd és könyörgés*, első összefüggő nyelvemlékünk. A nyelvészek szerint itt, e tájon születhetett, Boldván.²

(3) Károli Gáspár vizsolyi biblíája ugyancsak ehhez a régióhoz kötődik. Ez a biblia tekinthető a nyelvi egységesülés, a magyar köznyelv kiindulópontjának. Hatására – persze más tényezőkkel együtt – az északkeleti nyelvjárás írott nyelvé lett irodalmi és mai köznyelvünk alapja.³

(4) E tájon, éppen erről a helyről szervezte Kazinczy Ferenc a nyelvújítást. Ha nem tette volna, akkor ma már lehet, hogy szegényebbek lennénk egy nyelvvél, éppen a ma-

¹ „Mostanra egyre világosabbnak tűnik továbbá, hogy valahol Északkelet-Magyarországon, Bodrogköz, Szabolcs megye területén lehetett a honfoglaló magyarság fejedelmi központja, hisz innen kerülnek elő a leggazdagabb leletek. Eszerint tehát Árpád sírját is valahol errefelé kellene keresni. Csak a X. század közepén, az augsburgi csatavesztést követő hatalomváltás után kerülhetett át ez a központ Óbuda, Esztergom, Székesfehérvár háromszögébe.” Nem valószínű a kettős honfoglalás. Beszélgetés Révész Lászlóval. http://nol.hu/kultura/20100316-nem_valoszinu_a_kettos_honfoglalas-585181

² „A kódex 1192–1195 között másolt része egy felvidéki bencés kolostorban, talán Boldván vagy Jánosiban jött létre. Valószínűleg több bejegyzés került a kötetbe annak Pozsonyig tartó vándorútja során, a 12. század végén és a 13. század első évtizedeiben. A kézirat 1241-től Pozsonyban volt, ahol egy a 12. század közepén keletkezett ívfüzetet kötötték az elejére (f. I–IV.).” Forrás: http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap-dupla/praykodex_%E2%80%93_halotti_beszed_es_koenyoerges

³ „A hungarikumok sorába került a Vizsolyi Biblia, amely az első teljes, magyar nyelvű biblia... 1590. július 20-án fejeződött be a mai Borsod–Abaúj–Zemplén megyében fekvő Vizsolyban a 16. századi magyar nyelv páratlan dokumentumának, a Vizsolyi Bibliának a kinyomtatása. Vizsoly a mai napig nevezetes arról, hogy itt látott napvilágot nyomtatott formában az első teljes magyar nyelvű Biblia. A fordítást irányító gönci lelképásztorról, Károlyi (Károli) Gáspárról Károlyi-Bibliának is nevezik.” Forrás: <http://www.vizsoly.hu/karoli.php>

Honfoglaláskori temető Karos határában

Egy „huszita-ház” Göncön

(A szerző felvételei)

gyarral. Egy nyelvész szerint meglehet, hogy ez esetben ma németül beszélnének a Kárpát-medencében (igaz, ő ezt örömmel fogadná, s ebben valószínűleg nincs egyedül és nyilván sokan tiltakoznának is ellene).⁴ Ám az tény, hogy Kazinczy és mozgalma talán harmadszorra indította újra a magyar nyelvet – és ismét erről a helyről.

E négy nyelvi-nyelvtörténeti tény mellé hadd soroljak még négy kiemelkedő jelentőségű eseményt: Jönnek a husziták, jön az első nyelvművelő munka kapcsán Geleji Katona István, itt is megfordul Szenczi Molnár Albert, majd pedig Fogarasi János... mind-mind a régióhoz kapcsolódva.

(5) Husziták, huszita helyesírás... A magyar helyesírásnak van egy korszaka, a XV. századi, ún. huszita vagy mellékjeles helyesírás. A Husz János által megalkotott új cseh helyesírásnak az alapelveit a magyar ún. *Huszita biblia* (a Bécsi, a Münchener és az Apor-kódex) fordítói a magyar nyelvre is alkalmazták. A huszita helyesírás lényege, hogy minden hangot külön betűnek kell jelölnie, a latin betűs helyesírásnak más nyelvre alkalmazása során fellépő betűhiányt pedig mellékjeles betűkkel (a kérdéses hanghoz közelálló hangot valamilyen mellékjellel ellátva) kell pótolni. A magyar Huszita Biblia föltehetőleg Moldvában készült és ferencesek fordították, ám a „huszita” jelző a magyar művelődéstörténetben a helyesírás mellett itt a régióban is előfordul, az ún. huszita házak kapcsán – Göncön és Jósvafőn. A nép cseh háznak is mondja. Kőfalú, emelt lakórészű, szűk ablakú jellegzetes házakról van szó. Nem akarom erőltetni, de az északeleti régióban esetleg előfordult husziták (cseh menekültek), nyilván kapcsolatba hozhatók a huszita írással, esetleg annak közvetítésével, s így talán a magyar helyesírásra tett huszita hatással is.⁵

⁴ Nádasdy Ádám írja: „ha a nyelvújítás korában nem történik ez a romantikus fordulat, hogy térjünk vissza a parasztok nyelvéhez (hiszen a magyart ők használták), tehát hogy térjünk vissza, ne Bécs felé, hanem Debrecen felé, vagy Kolozsvár felé, szóval Nyugatról kelet felé, mindenesetre – akkor most elképzelhető, hogy ez nagyrészt német nyelvű ország volna... Ma is volnának, nyilván vidéken, akik ezt az érdekes, egzotikus magyar nyelvet beszélnék. Kötelező volna az iskolában is, biztos mindenki nagyon nyüglődne vele, mert nehéz, de egyébként német nyelvű ország lehetnénk, aminek rettentő nagy előnyei lennének” (*Nádasdy Ádám: Ízlések és pofonok, Magvető, Bp., 2003. 84–5.*)

⁵ *Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Bp., 1978. 65–66.* A huszita helyesírás tényét egyesek cáfolják, Korompay Klára azonban megvédi. *Korompay Klára: Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa. Forrás: www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/korompay.rtf*

A vizsolyi református templom (A szerző felvétele)

(6) 1589-ben ebben a régióban született, Gelejen Geleji Katona István, az első nyelvűvelő munka írója is. Iskolai tanulmányait Szántón, Göncön, Sátoraljaújhelyen és Sárospatakon végezte, később Gyulafehérváron az erdélyi reformátusok püspöke lett. A *Titkok Titka* című könyvéhez kapcsolódik a *Magyar Grammatikatska* (1645), melyben szerepel a szóelemzés elve, valamint a szükséges szóalkotások ösztönzése is. Ily módon Geleji Katona István a neológus nyelvészek előfutára. Ma is élő szavai: képzet, sugallat, adalék, hozomány, küldemény, termés, emberiség, lelkeség, önkény, fűszer, földrengés, egységes, olvadékony, független, terméketlen, gyanúsít, elismer, kinevez.⁶ Geleji Katona Istvánra is emlékeztet manapság az M3-as autópálya „geleji” pihenője, a PIM Magyar Nyelv Múzeuma állandó kiállításának pedig azt a címet adtuk: *Titkok titka...* – ezzel is tisztelve a régió jeles előd-nyelvészének.

(7) Gönc neve már többször szóba került nyelvtörténetünkkel kapcsolatban: a husziták, Károli Gáspár, legutóbb Geleji Katona István kapcsán. De Szenczi Molnár Albert is megfordult Göncön, s Károli Gáspár környezetében tanúja lehetett a Vizsolyi Biblia fordításának és kinyomtatásának. Életműve később is összekapcsolódik a bibliával, nevéhez fűződik a Károli-Biblia javított kiadása.⁷

⁶ Forrás: *Fábián Pál*: Nyelvűvelésünk évszázadai. Gondolat, Bp., 1984. 21.

⁷ Szenczi Molnár Albert munkásságának summázatát így adja a Wikipédia: „Üttörő jelentőségű latin szótára átdolgozásokkal a 19. század közepéig használatban volt; sok irodalmi, tudományos műszónak nála olvasható első magyar nyelvű meghatározása. Latin nyelvű magyar nyelvtanát a 18. századig kézikönyvként használták, ezáltal – a tudománytörténeti jelentőségen túlmenően – nagyban hozzájárult a magyar nyelvhasználat és helyesírás egységesüléséhez. A református magyarság számára számos zsoltárfordítása, a Károlyi-biblia javított kiadása, Kálvin Intitutiójának és a heidelbergi káté fordítása máig élő hagyaték. Kiemelkedő hatást gyakorolt a magyar irodalmi nyelv és a magyar verselés fejlődésére.” http://hu.wikipedia.org/wiki/Szenczi_Moln%C3%A1r_Albert

(8) Ugyancsak e régiónak szülötte Fogarasi János, aki 1802-ben az Abaúj megyei Felsőkázsmárkon született, Sárospatakon tanult, de dolgozott Kossuth pénzügyminisztériumában is. Czuczor Gergellyel 1845-ben fogott hozzá *A magyar nyelv szótárához*, amelyet egyedül fejezett be. Hangmetafizikai elgondolását a nyelvtudomány később elvetette, ma újraértékeli. De például értékes nyelvtudományi felismerése, hogy a magyarban a kiemelt mondatrész az állítmány előtt áll (ma azt mondanánk, fókuszpozícióban). Az ortológus-neológus vitában a neológusokat támogatta.

A köznyelvalakító északkeleti nyelvjárás

Az északkeleti nyelvjárás kapcsán kiemelendő tény annak köznyelvformáló volta.

Történelmi, művelődéstörténeti okok mellett én nyelvi okokat is látok abban, hogy Északkelet-Magyarország nyelvváltozata lett szélesebb körben elterjedve. Ennek nyelvi oka a sokféleség, sokszínűség, a nagyon archaikus formák, sajátosságok hiánya. A sokszínűséget jellemzi például a több ingadozó alak. A területet jellemzi az *i*-zés, de túlzottan nem uralkodott el. Az *-ít* képzőben és *-ig* ragban *i*-s formát használunk (szállít, tanít és házig, fáig), ám a szótövekben az *é*-s formák uralkodnak: kér, régi, néz, szép.

Az északkeleti nyelvjárás sajátos kiegyenlítő jellemzőjét a legtöbb nyelvjáráskutató hasonlóan látja. Most Szabó Gézától idézem: „Több nyelvjárási részleg között helyezkedik el, valószínűleg ebből (is) adódik tarkasága.” „Az északkeleti terület több nyelvjárás vonását egyesíti magában. Az *ó*, *ő*, *é* fonémák megoldása helyenként monoftongusos, helyenként diftongusos. Egyes pontokon az *ú*, *ű*, *í* hangok rövidülése tapasztalható, máshol *i*-zés mutatkozik. Ezeket a nyelvjárásokat a 7 rövid, 7 hosszú magánhangzó-fonéma jellemzi. [...] A nyelvjárási részleg keverék jellegű.”⁸ Tehát, amikor arról beszélünk, hogy a magyar köznyelv sokféle hatásra fejlődött, akkor leszögezhetjük, hogy ez a termékeny sokféleség jellemzi már a kiindulópontnak vagy még inkább az ösztönzőnek, ihletadónak tekinthető északkeleti nyelvjárást is. A magyar köznyelv tehát sokszorosán szintetizáló, több vonást magában foglaló módon jött létre.

Az északkeleti ember nyelvben kódolt mentalitása

Az északkeleti nyelvjárás jellemző érdekessége, a kicsinyítés azt mutatja, hogy még ma is van mit feltárni, vannak regionális, helyi értékek nyelvjárásainkban. Ennek módszere: az antropológiai nyelvészet. Az északi és északkeleti nyelvjárásokban (és persze azért másutt is) megjelenő gyakori kicsinyítés lehet interkulturális (idegen) hatás, de egyúttal az itt élő népek egyik jellemzője is. Kicsi Sándor András idézi Ketskés Győző Nógrád megyei palóc községekből („Szarvas-Gede, Jobbágyi, Szurdok-Püspöki, Csecse,

⁸ Szabó Géza: *A magyar nyelvjárások*. Tankönyvkiadó, Bp., 1980. 123–124.

Apcz, Ecseg”) való följegyzését, mely szerint bizonyos szavakat kizárólag kicsinyítő képzővel használnak. Ezek: *kenyérke, apáka, anyáka, menyétke*. Ezeknek tiszteleti, sőt vallási oka van. Kicsi Sándor András tiszteleti szuffixumoknak is nevezi őket.⁹ Ugyanilyen vallási okból a méh szót is kicsinyítve használják: *méhecske* (népi indoklása: „Jézus testéből lett, sokat dolgozik, a katolikusoknál a szakrális viaszt szolgáltatja”). Hasonló följegyzések vannak a moldvai régióból is: „A moldvai régióban a kicsinyítő képzők átlagon felüli gyakorisága figyelhető meg: *macskácska, facska, száncsó, apika, lányikó, ángyó, hosszukó, ökörke, botóka, bihalica* ‘bivalyborjú’.”¹⁰ A mai családi nyelvhasználatban szinte kötelező jellegű a „Mit hozott a Jézuska/Kisjézus?” fatikus kérdésben a kicsinyítés. (Magyar nyelvi szokásként elképzelhetetlen ilyen forma: *Mit hozott a Jézus?)

A kicsinyítés Zemplén közeli gyakoriságára Fehér József hívta fel a figyelmünket.¹¹ Megfigyelte, hogy a zempléni görög katolikusoknál (főként ruszinoknál) különlegesen gyakori a kicsinyítés. Sátoraljaújhely közelében négy falu neve is kicsinyítőképzős: *Filkeháza* (a *Fil, Filip, Fülöp* kicsinyítő képzős változata), *Rudabányácska, Bányácska, Komlóska, Vajdácska*. A Zempléni-hegység (északi rész) című turistatérképen még további kicsinyítő képzős neveket találunk: Rudabányácska közelében: *Malmocska, Radoska-völgy*, Széphalom közelében *Nagy-Dubinka, Dubinka-dűlő, Kapaszóka-dűlő, Filkeháza* mellett *Bariska-dűlő*. De talán ide sorolható *Makkoshotyka, Mikóháza* neve is.

Fehér József gyűjtése szerint Végardón még a felnőtt férfiakat is így szólítják: *Józsi-ka, Palika, Jánoska*. A palóc területekhez hasonlóan itt is járja a *kenyérke, kenyerecske, saj-tocska, hagymácska, papocska, templomocska, Istenke, Istenke kenyérkéje, Jézuska, bátyuska* (legújában: *mobilocska*) forma, de még a névmáshasználatban is megfigyelhető a kicsinyítés (*anyicska, enyicske*), pl. „Hát csak enyicskét ettél?” További mondatpéldák: „Melegítsd meg a lábaskában”; „Csak egyecskét melegítsél nekem” (a töltött káposztából), „Megivogáljuk a bort a legkisebbecske hordóból”. Példáinak hitelességét megerősíti a távolabbi szomszédságból Cs. Nagy Lajos palóc regionális nyelvatlása is.¹² A 369. térképlapon többnyire a *méhe* forma szerepel, de Gömörpéterfalán a példa: *méhecske*. A 436. térképlapon a Megsült a friss kenyér. Kapnak belőle a gyerekek, és azt mondják: de finom ez a...-kérdésre gyakorlatilag egyhangúlag a *kenyérke* formát választják.

A kicsinyítés gyakori és összetett (több nyelvhasználati egységre kiterjedő) jelensége is nyelvi szokásokban él, amelyek közül még alig figyeltünk fel néhányra. Példáinkkal azt is bizonyítani akartam, hogy a mai magyar grammatikában is számos régiség, „zárvány”, feltáratlan antropológiai-kulturális nyelvészeti lehetőség van.

A jellemző tájszavak is rávilágítanak egy-egy tájegység népének világára és talán a mentalitására is. Balassa Iván bodrogi közeli monográfiájában¹³ például ilyen szavak szerepelnek (melyek között ugyancsak találunk kicsinyítőképzősöket):

⁹ Kicsi Sándor András: Szószemantika. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2007. 37.

¹⁰ A. Jászó Anna (főszerkesztő): A magyar nyelv könyve. Trezor, Bp., 2004. 678.

¹¹ Fehér József szíves szóbeli közlése; ám ezen a konferencián előadása is erről szólt.

¹² Cs. Nagy Lajos: Medvesalja magyar nyelvjárás atlasza. Luminosus n. o. Kiadó, Nagykapos, 2011.

¹³ Balassa Iván: Lápok, falvak, emberek. Bodrogi köz. Gondolat, Bp., 1975. 288–302.

anyjoka – anyós
apjoka – após
büнкőс bot – bunkós bot
csupér – csupasz
debrő – gödör, mély vízmosás
dücskő – száraz fagyökér
elcsendérel – ellop
enyészet – nyugat
eskető – esküvő, lakodalom
evedző – evező
feredő – fürdő
figuráz – tréfál
furik – egy kerekű talicska
fütül való fa – fejfa
galaginye – galagonya
geher – sovány
gombóda – tarhonya, szárított tészta
hajcsákol – erdőt irt
házi csúszó – ház falában lakó kígyó
karácsony vilája – karácsony estéje
keresztényeket kiabál – segítségért kiabál
krompély, krompér – krumpli
kukorica derce – öregre őrlött kukorica-
 liszt

lóka – lóca
lopi – titokban
makkverő (legény) – vakmerő, bátor
menyetke – menyét
metéltke – hosszúra vágott levestészta
pacsit ház – vesszőből font, sárral beta-
 pasztott falú ház (patics)
patti – pattogatott kukorica
programol – sok ember előtt beszédet
 mond
sápadttüdőszín – mályvaszín
suhadér (fiú/lány) – siheder (12-16
 éves)
sült tolvaj – megrögzött tolvaj
szironyos – olvadás után a hónap meg-
 fagyott felső része
tejes májjá válik – megalszik
tekercs – süteményféle
terenye – tenyere
tergenye – teher
toli – ágy alá betolható gyerekágy
üzgérel – kerget, űz
váz gyermek – fejletlen, satnya
virrasztolás – virrasztás a halott mellett
zajdázó – piacozó, az eladni valót há-
 ton vászonkendőben a piacra hordó

Ám egy adott tájegység népének mentalitását legjobban a frazeológia (a nyelvben kódolt tudás) fejezi ki. Az északkeleti régióra vonatkozóan több helyről is gyűjtünk frazémákat.

Ég Ladmóc!

Ladmóc egyike azon községeinknek, amelynek a neve szólásban is szerepel. Bodrogközben ugyanis elterjedt a szokás azt mondani a másnaposságot kísérő gyomorégésre, hogy „ég Ladmóc!” A honi kiejtésben tehát a g betűs forma érvényesül. A szó-
 lás magyarázata egyszerű: Ladmóc közvetlen környékét mészköves hegyek alkotják, és korábban igen elterjedt volt a helyi mészégetés, aminek nyomait ma is megtaláljuk elhagyott gödrök formájában a falu fölött. Távolról az esti tüzek messzire ellátszottak, és így keletkezett a közismert szólás.¹

¹ <http://uj szo.com/cimkek/szulofoldunk/2005/06/29/helysegnevek-a-tortenelemben>

Margalits Ede szólásgyűjteményében ez szerepel a „Bodrogi” címszónál: Várják, mint a bodrogiak az árvizet. Értelme nyilván fordított (ironikus).²

A Bodrogköz lelkes nyelvészének és néprajzkutatójának, Nagy Géának a gyűjtései még ugyancsak feldolgozásra, elemzésre várnak, s ebből tovább árnyalhatóvá válik az északkeleti magyar ember mentalitása.³

*

Megjegyzés:

Előadásként elhangzott A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága által 2014. június 21-én Sátorajárhely-Széphalomban az *Irodalmi nyelvünk szülőföldjén* címmel rendezett esszékonferencián. A konferencia kapcsolódott az első nyelvésztáborhoz és a negyedik anyanyelvi juniálisához: I. nyelvésztábor, 2014. június 18-22. IV. anyanyelvi juniális, 2014. június 20-22. Irodalmi nyelvünk szülőföldjén esszékonferencia, 2014. június 21.

Rendező szervek: A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága; Anyanyelvápolók Szövetsége; Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Nonprofit Kft.; Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport; Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda.

Támogató: Nemzeti Kulturális Alap.

² Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Kókai Lajos kiadása, Bp., A millénium évében (1897). 69.

³ Nagy Géza: Bodrogi tájszótár. Bodrogi Kastélymúzeum Baráti Köre, Pácin, 1992. Bodrogi Füzetek 4-5. – Nagy Géza: Karsai szólások és közmondások. ELTE-MTA, Bp., 1987. (Magyar csoportnyelvi dolgozatok 30.) – Ebben a gyűjteményben nagy számmal szerepelnek köznyelvi szólások és közmondások is, úgyhogy komoly feladat kibogarázni belőle a csak „bodrogiakat”, amelyek helyi jellemzők.

Nyelvtörténeti állandó kiállítás A Magyar Nyelv Múzeumában

BARANYAI KATALIN

A magyar nyelvtudomány és a sárospataki kollégium

„Hogyan neveznéd az olyan nemzetet, amelynek anyanyelve ne volna?”

Erdélyi János

Tisztelt Vendégeink, Kedves Barátaim!¹

Előadásomban a sárospataki kollégium történetének azon folyamatait követem, amelyek előkészítették a 18-19. századi magyar nyelvtudomány és anyanyelvhasználat fellendülését, majd a három kiemelkedő pataki diák, Bessenyei György, Kazinczy Ferenc és Erdélyi János nyelvészeti munkásságával máig ható impulzusokat adtak a magyar művelődéstörténetnek.

Az első magyar nyelvű grammatikáktól és szótáraktól számítva három évszázad telt el, amíg a pataki kollégium úttörőként eljutott a mai értelemben vett nyelvtudomány és nyelvművelés kezdeteihez: előkészítő tudományos alapozással, majd az oktatás módszertanához kapcsolódó lépések sorozatával, s végezetül a magyar nyelvű hazai tudományosság „jámbor szándékának” kinyilvánításával.

A testőríró Bessenyei György nevezetes mondatában: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”,² jelen konferenciánk két alkotóelemét: a tudományt, szélesebb értelemben a művelődést és az anyanyelvet teszi axiómává derék és tudós elődünk. Így e helyen okkal-joggal beszélhetünk arról, hogyan vált századok alatt egy iskola (a pataki kollégium) az említett eszme és törekvés bölcsőjévé.

Kiindulópontunk lehetne, hogy a protestantizmusnak az anyanyelv felé tett fordulata nemcsak a keresztyéni hitéletre hozott változást, hanem felgyorsította, hogy a humanista műveltség elemei valamelyest leszivárognak a hívek körébe. Ám a köznépet szélesebb körben egészen a 18. század végéig alig vagy egyáltalán nem érintet-

¹ Elhangzott 2014. június 21-én a PIM széphalmi Magyar Nyelv Múzeumában az Anyanyelvi Konferencia – A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága „Irodalmi nyelvünk szülőföldjén” címmel rendezett esszékonferenciáján. Előadásomban *A Sárospataki Református Kollégium története* 2013-as kiadására, Szabó András, Bolvári-Takács Gábor tanulmányaira, Bajkó Mátyás, Fehér Erzsébet írásaira, a Széphalom c. évkönyvben megjelent Kazinczy-tanulmányokra és saját korábbi kutatásaimra támaszkodtam

² Magyarság, 1772.

te az addig uralkodó, főként latin nyelvű iskoláztatás, s ezáltal a kor magas kultúrája sem. A nemesi nemzetfogalomnak pedig mai értelemben nem volt alapeleme az anyanyelv, így más úton alakult ki az anyanyelvhasználói tudatosság. Ma már különösnek hangzik, de az említett korszak humanista reformátoraiban idegen nyelvű szövegek és a külföldi egyetemi évek tapasztalatai erősítették fel az anyanyelv iránt érzett megbecsülést és vele egy időben a feléje irányuló tudományos érdeklődést. Az intenciót tehát a külföldi egyetemekről hozott európai minták erősítették meg, de Sárospatak, ez a magát megőrizni képes zempléni-bodrogi iskolaváros kulturális fogékonyságát már a kezdetektől kétirányú nyitottságának köszönheti. Iskolája a tudomány által az európai magas kultúrához, az anyanyelv szálaival pedig a szóbeliséghez és így az anyanyelvhasználó magyarsághoz is kötődött.

Mindez mélyen be van ágyazva a magyar történelembe. Megalapozó középkori előzménynek tekinthető, hogy a városban királyi vár állt, és fejlett szerzetesiskolák működtek, amelyek közül a Kisvárdai János vezette városi schola – a feltárt dokumentumok szerint – igen magas színvonalon adta tovább neves tanítványának, a humanista főpappá emelkedett Szalkai Lászlónak a kor műveltségét. Szalkai mestere a gyakorlatba is átültette az ifjak nevelésére vonatkozó reneszánsz szellemiségű elgondolásait annak a Paolo Vergerionak, aki még Vitéz János házában is megfordult, és hatással volt a kor nevelési eszményére.

Indulásakor, a XVI. században a pataki schola mint kollégium ugyancsak humanista előzményekhez, de már a protestáns fészekké lett wittenbergi egyetem professzorának, Melanchtonnak a szellemi örökségéhez kapcsolódott. Első virágkorát a német nyelvű Lutherrel szemben latin nyelven tanító humanista erőteljes és jótékony befolyása jellemezte. Ennek megfelelően a továbbadott humanista tudóseszmény, a homo trilinguis, a Bibliát a három szent nyelv mindegyikén olvasó literátor. Ettől a vallási jellegű eszménytől vezet az út később az anyanyelv felfedezéséhez, illetve a rendszerezett tudás, az iskola intézményének erre a célra szolgáló kiépítéséhez. Sárospatak szellemi-kulturális szerephez jutásában nagy része volt annak, hogy időről időre az ország ezen útvonálára, illetve régiójába települt egy nagyobb, országos hatókörű kulturális centrum. A kezdeteknél a királyi szálláshely, később, a Rákócziak korában a fejedelmi székhely és birtokközpont, még később pedig a magyar nyelvűség egyik autonóm protestáns szellemi központja a kollégiummal.

Már az ország három részre szakadása után feltűnő, hogy Patak erősen kapcsolódik egy fejlett regionális közép-európai kultúrtájhoz, a Felvidékhez. Bizonyítható például, hogy a kollégium alapítóinak közvetlen mintát jelentett a Melanchton-tanítvány, Stöckel által létrehozott bártfai „Gymnasium Illustre” struktúrája. A melanchtoni korszak, amely a 16. századdal zárult, élénk levelezést jelentett, a halotti beszédek, az emlékkersek és epigramma-kötetek divatját, és jeles wittenbergi diákok hálózata kapcsolta Patakot egy körbe Boroszlóval és Prágával. A tudománytörténészek kutatásai szerint ez a kör nem állt távol az ugyancsak Wittenbergben iskolázott Sylvester János és Dévai Bí-

ró Mátyás nevével és műveivel fémjelezhető nyelvtudományi felfogástól. E két korai magyar nyelvtudóst a magyar nyelv grammatikájának és helyesírásának rendszerszerűsége törekvő szemlélete jellemezte, legyen szó akár Sylvester latin nyelvű összehasonlító magyarázatairól (*Gramatica Hungarolatina*), akár Dévai Ortographica Ungari-cájáról. Sylvester tanári, tankönyvírói attitűdje is a pataki iskolában érvényes felfogást idézi. A Krakkóban működő Vietor könyvnyomtató műhelyének kérésére fordított Sylvester János-i magyar példamondatok protestáns nevelési szándékból és humanista értékrend szerint készültek a korban tankönyvként használt latin nyelvtanhoz, (Heyden Sebald korabeli német teológus *Gyermeki beszélgetések* című munkájához). Latin nyelvű ajánlóverse mindezt jól tükrözi „Gyűjtsd a tudást, elméd élet sose rontsa henyélés, / Szellemed isten adá, s célod ezért a tudás. / Gyűjtsd a tudást folyvást, s ne feledd, hogy majd ez a könyv is / Mindvégig társad lesz, ha belőle tanulsz. / Gyűjtsd a tudást, mert látod, pusztul minden e földön, / És csak a szellemi kincs élheti túl a halált.” A nyelvtudomány kezdeteinél tehát a latin nyelvtanok és e nyelvtanokhoz írt anyanyelvi jegyzetek készítésekor pl. a helyesírás egységesítésének a gyakorlati kérdéseivel is foglalkoztak. A grammatika a helyes beszéd és írásművészete vagy gyakorlati tudománya volt, mely a legjobb költők és szónokok tekintélyén alapult. Ez a hagyomány minden szinten beépült a protestáns iskolakultúrába Patakon is.

Figyelemre méltó, ahogyan a kiemelkedő wittenbergi diákokból lett sárospataki tanárok saját tudós teljesítményükkel írták be a nevüket pataki iskola történetébe. Erre legjobb példa Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclatura seu Dictionarium Latino-Hungaricum* című munkája, mely több évvel a szerző halála után, 1590-ben Debrecenben jelent meg, de a róla készült tanulmányok szerint ez a mű valószínűleg Sárospatakon folytatott oktatómunkája közben keletkezett. Megerősíti Szikszai szótárának értékét, hogy megfelelő részeiben sógora és tanártársa, az orvosi végzettségű Balsaráti Vitus János elveszett Chirurgiájának anyagát őrizte meg: több mint 2 ezer betegségnevet és ezek tömörmagyarázatát. Szikszai minden tudományt tanított, Kolozsváron humanista előszót írt Heltai Gáspár Bonfini Mátyás királyról szóló fejezeteinek újrakiadásához, Patakon jogi szakszótárt készített, latinra fordította az Iliászt és Odüsszeiát. (Ezzel megteremtette a homéroszi mű fordításának a hagyományát, e helyen hadd utaljak előre ezzel a Vályi Nagy-féle fordításhoz kapcsolódó 19. század eleji első magyar szerzői jogvitára, az ún. Iliász-pörre.) Szikszai Fabricius működése alatt felfelé ívelt az iskolában a retorika központú nyelvtanítás, az ő Wittenbergben kiadott halotti beszédei már-már protestáns humanista élettrajzok. A hagyomány forrása és a tudás mércéje számára a külföldi egyetemi példa.

Az eddig bemutatott, Perényi idejében körvonalazódott schola lutherana több nekiindulás után erősödött meg és emelkedett több szinten szabályozott helvét hitvallású (kálvinista) iskolává, vagyis kollégiummá, végül a Rákócziak virágkorában. A török betörés és a protestáns felekezetek közötti elkülönülések, harcok miatt átrendeződő első szakasz azért is nehéz a pataki iskola számára, mert a várat birtokló Dobó István halála

után egy jó ideig nem volt egyetlen, védelmet nyújtó főúri támogatója, a város pedig sohasem bírt elhordozni egy ilyen színvonalú oktatási-tudományos műhelyt. Így talán könnyebben megértjük, hogy amikor a Károli Biblia születésénél a közeli Göncön bábkodó Szenczi Molnár Albert fejében megfordul, hogy tanári állást vállaljon Patakon, ismereteink szerint jóakarói könnyen eltanácsolták. Maga Szenczi európai és alkotó értelmiségi (humanista) nézőpontból így érvelt döntése mellett: „Azt mondják ugyanis mind és erősítik, hogy egyetlen szótár kibocsátásával, amit a deákság egész Magyarországon szomjúhozik, többet csinálhatok mind az egész hazának, mintha egyik helységében több évig tanítom az ifjúságot avagy az egyházközséget.” Ugyancsak beláthatjuk, hogy míg a humanista tudományok a schola falai között valamelyest erőre kaptak, a kor legnagyobb hatású vállalkozása, a Biblia-fordítás Göncön, mondhatni az egyházi irányzatok küzdelmeitől függetlenül ment végbe, bár jelentős protestáns földesúri támogatással. A teljesebb képhez hozzátartozik, hogy a pataki kollégiumból Paksi Cormaeus Mihály pataki tudós tanár, aki hat nyelven beszélt és számos egyetemet látogatott, feltehetően segítőtje volt Károli Gáspárnak. A korabeli nyomdai viszonyok azonban mindennél erősebben meghatározták a Gutenberg-kori kulturális szerkezetet és kiadói alaphelyzetet. 1584-től a bártfai az egyetlen engedéllyel működő protestáns hazai nyomda a régióban, így aztán a Mantskovits Bálint vezette nyomda települt át a fordítók közelébe, hogy az udvartól távoli Göncön, a Rákóczi és Mágócsy birtokokon, az ő támogatásukkal kinyomtassa a Bibliát. (Emlékezünk rá, Mantskovits Bornemissza Péter utóda, ő adta ki Balassi Füves kertetskéjét is).

Ezen a konferencián nem szükséges magyarázni, a könyvnyomtatás mekkora fordulatot hozott e korban. Utóbb azt sem lehet pontosan tudni, a reformáció vagy a Bibliával (is) a piacon jelentkező könyvnyomtatás volt-e a motorja a bekövetkező forradalmi változásoknak az anyanyelvhasználat terén. Már Luther rendszerében jelentős szerepet kapott a templom és az iskola mellett a könyvtár és a nyomda is. Hazánkban 1590 után a *Vizsolyi Biblia* érthető, világos stílusával, az *e-ző* nyelv előtérbe helyezésével, az egységes helyesírással törekvéssel nagy erővel avatkozott be a magyar nyelvfejlődésbe. Ma is igazolható, hogy több szavát, szólását, közmondását a népnyelv is átvette. Terjedését nagyban segítette, hogy a következő korszak a fejedelmi Rákóczi család révén segítette az itt uralkodó s a mai írásbeliség közvetlen őseinek tekinthető nyelvváltozat elterjedését az erdélyi kancellária gyakorlatában is.

Ahogy a 'tokaji' a magyar borkultúrának, a mindenkor kis lélekszámú Sárospatak mint iskolaváros, a magyar kultúra egészének a speciális képződménye. Cseppet sem véletlen, hogy Lorántffy Zsuzsánna számára készült az első aszúbor, és az ő életében érkezett Patakra az európai rangú pedagógus, Comenius. E korszakban kapott rangot a könyvekkel és tudományokkal foglalkozás, a minőségi tanári munka. A fejedelmi ifjak példát adtak a tanulás fontosságára a nemeseknek, és megszilárdult az a kollégiumi struktúra Sárospatakon, mely századokig biztosította a minőségi oktatást. Nem utolsó sorban e korban ölelkezett egybe a felvidéki szabad királyi városok sok-

nyelvű és sokrétű polgáris kultúrája az erdélyivel, és mindezt a fejedelmi udvar törekvései és intézkedései bekapcsolták a régiónak már nem kizárólag csak közép-európai horizontú kultúrájába.

A pataki iskola második virágkorát hozta meg, hogy Comenius hatása és felügyelete alatt európai színvonalú oktatást vezettek be a fejedelmi pártfogók, és végrehajtották a háromszintű kollégiumi rendszer egyetemeszerű kiépítését a valamikori melanchtoni diákönkormányzat, a coetus hagyományainak megfelelően. Ha ezen a szinten nem is nőtt túl a kollégium később sem, Patak ekkor emelkedett regionális jelentőségű iskolává, kollégiummá, és a Comeniussal érkező nyomdászmaster segítségével centrális szerepre tett szert a 17. századi magyar oktatásban. Lorántffy Zsuzsánna és Rákóczi Zsigmond nevében Tolnai Dali János professzor hívta Patakra Comenium, aki 1650. október végén nagy reményekkel foglalta el tanári állását. Ugyanekkor, feltehetően az ő társaságában érkezett meg a sárospataki nyomda első mestere, Renius György is, akinek a helyét később Rozsnyai János foglalta el. A politikai közvetítőnek is számító Comenius neve mellett a nyomda tekintélye sem elhanyagolható a régióban. Korabeli sorrendet számítva: a protestáns nyomdák közül a pataki tipográfián kívül csak a gyulafehérvári és Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában volt görög és héber betű, tehát akár teológiai művek jegyzeteléséhez (tudós munkákhoz) is alkalmasak voltak. Comenius törekvéseivel szintén egybevágott, hogy elkezdődjön a diákok ellátása könyvvel az iskolában és a régióban. Kutatások szerint a kezdők könyvét, a Januát már 1638 óta tanították Patakon, azt Tolnai István még Brassóban nyomtatta ki.

Lényeges fordulat történt tehát Comenius pataki évei alatt: a pánszofikus (enciklopédikus) gondolkodás elemeivel, Francis Bacon tanaival és a szenzualizmus, az empirizmus szemléletével sikerült kitágítani a gondolkodás kereteit mintegy előfelvilágosodást hozva erre az európai peremvidékre. Egymás után születtek meg Comenius újabb kötetei, sőt a sárospataki évei alatt a tudós tanár az elemi oktatás pedagógiájával is foglalkozott. Az évszázados silabizáló módszert nehézkesnek, fáradságosnak tartva *új utat keresett az olvasástanításban*. A korban a mássalhangzókat magánhangzós „névvel” tanították meg a gyerekeknek betűztetés helyett, ezzel szemben ő az állatok hangját utánzó hangokkal tanította a mássalhangzókat. A szavakat nem betűztetéssel, hanem szótagonként olvastatta ki. *Olvasástanítási módszere a ma is ismeretes hangoztató módszer első rendszerbe foglalásának tekinthető*, de a maga idejében nem csupán módszertani felismerései vannak.

A mai szakirodalom megerősíti, hogy Comenius rendszerében az *anyanyelvi tanulás* volt a legelső lépcső, és ezzel a morva pedagógus művelődéstörténeti hagyományt alapított. Előadásom kezdeténél utaltam rá először, e helyen ismét előre vetítem, hogy a romantika korában egyéb nyelvfilozófiai megfontolások is rakódtak erre a fel fogásra, és ezen a szilárd alapon teremtették meg az első anyanyelvi olvasókönyvek, majd tankönyvek egyre bővülő kínálatát a reformkor előtti Sárospatakon. Noha az iskola történetében majd csak Erdélyi János fogja tudatosítani Apáczai szerepét a ma-

gyar művelődésben, a protestáns kulturális vérkeringésbe, s így ide tartozó erdélyi szerző Enciklopédiájával ugyanazt terjesztette, mint nagynevű pataki kollégája, hiszen a megértés és a tudás alapjaként értelmezte az anyanyelvet. Meg kell tehát erősítenünk, hogy ez az alapgondolat él és megy tovább majd Bessenyei György és Kazinczy Ferenc által a következő korszakok nyelvszemléletében.

A 16-18. században a protestáns magyar diákság számára a továbbtanulás a külföldi egyetemek valamelyikén az egyetlen lehetőség a magasabb szintű tudás megszerzésére. A külföldi országok közül a korszak közepétől kiemelkedett Hollandia, ahol öt egyetem és kilenc főiskola működött. Az akadémiai szintre emelt utrecht egyetemre is sok ifjú látogatott el, hogy diplomát szerezzen. Különleges példa közülük Alistáli Farkas Jakabé a 17. század közepéről, aki 1650-től kb. négy éven át tanult Utrechtben, és 1658-tól 1661-ig tanított Patakon. Három egyetemi értekezése ismert, ezek közül az elsőben (*Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis*, 1652) a különböző szintű iskolák mintáiról értekezett. Ettől a latin nyelvű tudós értekezéséstől egy küzdelmes évszázad, s a kollégium fennmaradásáért folytatott szívós harc választotta el a következő korszakot, amikor a felvilágosodás ismét Európára hangolódó világában Bessenyei György (volt pataki diák) már teljes művelődési-tudományos és anyanyelvi programot alkotott a magyarság felemelésére.

Közismert Bessenyei alma mater-kritikájának egyik praktikus eleme, amely magukat a tankönyveket hiányolta az iskolai rendszerből legjobban; emlékezete szerint a gyermeket örökké csak könyv nélkül tanítják recitálni. Ennek a széleskörű programnak az alapján indított Bécsben lapot egy másik pataki diák: Decsy Sámuel orvos és történész 1790-ben. Fő munkája, a Pannóniai Fénisz már címével jelzi, hogy az ország jövőjének és fennmaradásának biztosítékát ő is a „sírjának széléhez jutott magyar nyelv” megőrzésében és feltámasztásában látta. Külföldi akadémiák mintájára tervezett Tudós Társasága, vagyis Akadémiája négy osztályával a filológia, a filozófia, matematika és a fizika a tudományát anyanyelven szolgálná. Mindkét programadó (Bessenyei, Decsy) terve beteljesedett, amikor a reformkorban végre meginduló Magyar Tudományos Akadémia kezdeteinél valóban az anyanyelvi tudományosság, s így a nyelvtudományok kerültek a legelső helyre a tudományok között, amint ennek nyomát az I. osztályba sorolás máig őrzi számunkra.

Decsy széleskörű tervezetet készített az anyanyelvhasználat kiterjesztésére: kíváncsnak tartotta modern szótárak, nyelvtankönyvek kiadását, a cenzúra eltörlését, a magyar tanítási nyelv bevezetését, a magyar nyelvű kereskedelmet, igazságszolgáltatást és hadsereget. Ő fogalmazta meg legerőteljesebben, mennyire korszerűtlen a korabeli magyar iskolarendszer: „Holt nyelvekkel tömik a tanulók fejét, nincsenek jó tankönyvek, azért nem támadtak eddig közöttük Leibnizek, Grotiusok és Newtonok. A földművelést ma már nem lehet Vergilius 'Georgicon'-jából, az állattartást a 'Bucolica'-ból tanulni.” Ennek a kritikai gondolkodásnak a logikai alapját és horizontját Decsy számára Bessenyei rajzolta meg, hiszen az ő axiómája szerint „Az ország bol-

dogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország annál boldogabb.” (1781) Világosan látható, hogy a magyar nyelvűség itt szélesebb körű fogalom annál, hogy csupán tudományos programnak tekintsük, hiszen a társadalmi felemelkedés ügye kapcsolódik hozzá.

A felvilágosodás korának jelentős fordulata, hogy a magyar nyelvtudomány erőteljesen érdeklődni kezdett a nyelvrokonság és kutatása iránt. Elgondolkodtató és a korszak vallási beállítottságú kulturális megosztottságát jellemzi e téren, hogy (lényegében az önálló magyar nyelvtudomány kezdeteinél) a sárospataki kollégium kívül maradt ezen a fordulaton. A finnugor rokonságot felfedező, nagyobb részt katolikus (jezsuita) nyelvészkörrrel szemben ugyanis szinte teljes volt a protestáns ellenállás (lásd a testőr Barcsay Ábrahám verse, 1777). Sajnovics nézeteit pl. még halála után is bírálón emlegették a pataki Kollégiumban, egymástól egészen távol álló szerzők is, mint a magyar-semita rokonságot külföldön (Erlangen) kiadott tudományos műveiben hirdető Beregszászi Nagy Pál és a nyelvrokonság kérdésének különösebb jelentőséget nem tulajdonító Kazinczy. Ahogyan a két világháború között a néprajz és népismeret magyarságtudományként vonult be a tudománytörténetbe, mondhatjuk, a 18. század végétől az önálló magyar nyelvészet kibontakozásáig a magyar nyelv tudománya foglalta magába a 'magyarságtudományt' is.

A magyar nyelv kultúráját félszázaddal előre mozdító Kazinczyról és nyelvújító mozgalmáról e helyen nem szólok részletesebben, hiszen a téma más megközelítésben előkerül konferenciánkon. Kazinczy közelsége Patakhoz mindenképpen megmozgatta a tudós tanári kart és a diákságot. Szerepe azonban sokrétű. A nyelvtudomány szempontjából érdemes fontolóra vennünk Kazinczy olyan kijelentéseit, mint hogy „Lexikonunk szűk, szegény, grammatikánk habozó, hibás, stilisztikánk feszes, ügyetlen”, hiszen ezek a hiányérzetek nyelveszményét és egész tevékenységét befolyásolták. A pataki kollégium szerepe, mégpedig jelentékeny szerepe szorosan kapcsolódik hozzá, hiszen hasonló felismerések miatt fogtak hozzá (nem kevés belső vita közben) anyanyelvi tankönyvek írásához a pataki tanárok. A nyelvújítás korának abban a szakaszában, amikor Széphalomban láthatatlan kulturális központ képződött, e centrum közelében Kazinczy haláláig Patak élén járt az anyanyelvű oktatás és a hozzá feltétlenül szükséges magyar nyelvű tankönyvírás és -kiadás megindításában. Patakon 1777-től szerepelt a tanrendben a nemzeti történelem és földrajz tanítása, és a Magyar Hírmondó 1785. évi rövid tudósításában már arról olvashatunk, hogy a kollégiumi diákok a szigorú tiltás ellenére gyakran megszólalnak magyarul. Míg Pápán a latin szigorúan uralkodott, és Debrecenben is visszaszorították az anyanyelvűséget, Patakon Barczafalvi Szabó Dávid a tanulók kérésére 1794-től magyarul tartotta pl. a természettani órákat.

A magyar nyelvű tankönyvírás és -használat érvényesítésére II. József 1790/91-ben kiadott ún. autonómiarendelete teremtett lehetőséget. Az egymással vitában álló tanárok számára azonban a Vay József és Teleki József által szorgalmazott 1796-os tanügyi határozat rendelte el a megvalósítást. Ekkortól a természettant és mennyiség-

tant, a természetrajzot, a nevelést, a mezőgazdasági ismereteket és az egészségtant is magyar nyelven adták elő Patakon. A középiskolát kibővítették egy első osztállyal, amelyet nemzetinek neveztek. Az ezerhétvenes évek legvégéről való a Kazinczy által igen becsült Szentgyörgyi István *Magyar és Deák grammatikája* (1797), a latinista Kövy professzor gyűjteménye, *A törvények summája* és Szőke Ferenc mechanikai (ma: fizika) tankönyve. Beható vizsgálattal követni lehet, hogyan fejlődött a tankönyvírás e korban: a saját tudományukról eleinte átfogó kivonatot szerkesztő tanárok eléggé hamar belátták, hogy inkább a taníthatóság elvét kell követniük. Így taposták ki a magyar tankönyvírás ösvényeit a 19. század első harmadára. Itt, Patakon született meg pl. az első pedagógiai szakkönyv, és kiemelhető, hogy az 1810-es év tanulmányi rendelete után egyre szaporodtak a jól használható és egyre olcsóbb kiadványok, amelyek az alsó évfolyamokon már szemléletességre is törekedtek, és tipográfiájukban is igazodtak a tanulók életkorához.

A pataki iskola kollégiumi rendszerében 1789-ben 220 tógás (papi pályára készülő) diákon kívül 22 világi nemes és kb. 800 „tanuló gyermek” járt. A híres jogtudós Kövy professzor vonzására 1793-ban már 95 világi akadémistát tartottak számon. Az iskolának kiterjedt iskolahálózata is működött. A felvilágosodás korában 237 falu és mezőváros iskoláiban tanítottak pataki diákok. Ezek a partikulák (partikuláris iskolák) szoros csereforgalomban éltek az anyaiskolával: tanítóik, a mesterek vagy rektorok. Rendkívül széles körben hatott tehát minden változás, amit az anyaiskolában elfogadtak. Iskolatörténet-írásunk nyomon követte, hogy a XIX. század első felében minden református kollégiumban születtek átfogó tanulmányi rendszerek. Közülük a sárospataki nemcsak hasonlított a debrecenire, hanem bizonyos értelemben túl is szárnyalta, mert a 19. század elején Patakon előretörték a következetes reformerők. Az iskola Vay-féle szárnya győzedelmeskedett a deákos klasszika-filológia túlsúlyát védő Lónyay-féle szárnyon, és így előtérbe került a korszerű középiskolai képzés, amellyel így a későbbi gimnáziumi oktatás szilárd alapját is megteremtették.

Sokat elmond a tankönyvírás fellendüléséről, hogy 1817-ben sikerült egy megfelelő létszámú nyomdai műhely megszerzésével a megnőtt tanulói igényeket is kielégíteni. Kornis Gyula megfogalmazása szerint ebben a megoldásban a nemzeti érdek, a tárgyak humanisztikus és realiztikus művelődési értéke a legszebb összhangban érvényesült. Nincs idő itt kitérni arra, miért volt egy nyomda működtetése nehéz ebben a korszakban, illetve milyen rendkívüli próbatételt jelentettek a legelső tankönyvek az szerzőknek, különösen a természettudományos elnevezések kialakításakor. Comeniusi tapasztalatok nyomán, a protestáns hagyományra és a józan észre hagyatkozva gyakran fordultak a dolgok népi elnevezéséhez. A nehézkes kifejezések elbizonytalanodáshoz is vezettek, újra meg újra fellángolt a vita arról, nem kellene-e inkább latinul tanítani, különösen a legkiválóbb szakterületek neves professzorainak, mint a neves matematikusnak, Sipos Pálnak. A vita magától megszűnt, amikor a Magyar Tudós Társaság megszervezésének felügyeletére 1827-ben a nádor választmányt

nevezett ki. A testület elnöke gróf Teleki József, a királyi tábla bírása, a Sárospataki Református Kollégium főgondnoka lett, és a választmány tagjai között találjuk pl. az említett Kövy Sándort, a sárospataki jogakadémia alapító professzorát, nagy jogászipolitikus nemzedékek felnevelőjét, aki haláláig részt vett választmány munkájában.

Az oktatásban mérföldkövet jelentett, hogy 1829-től rendes irodalomtörténeti professzorságot sikerült felállítani közadakozásból, így amikor 1836-ban az egyházkerület új tanrend kidolgozását rendelte el, már csak a jogakadémia tudta megvédeni a latin nyelvűségét. Majoros András személyében az új tanszékre olyan professzor került, aki alkalmas volt, hogy *Rövid magyar nyelvtudomány* című grammatikájával már 1840-ben jól használható, rendszerező nyelvtant adjon a diákok számára a két alsó nemzeti osztályban. Majoros nemcsak rendszerezte a nyelvet, hanem anyanyelvi normát mutatott fel, az ő reformkori munkásságával le is zárul az anyanyelvűségért és a nyelvhasználat normáiért (ipszilonisták-jottisták pl.) folytatott harc a pataki kollégiumban.

Szimbolikus jelentése van annak, hogy katedráját Erdélyi János filozófiaprofesszor, a pataki irodalmi élet jeles képviselője, a népies romantika költője akkor vette át 1853-ban, amikorra felépült a ma is álló nagykollégiumi épülettömb, és elkészült Pollack Mihály impozáns klasszicista teremkönyvtára. Erdélyi János (1814–1868) nyelvfilozófiai hatású írásai jelentették az eddig vázolt iskolai (kollégiumi), nyelvtudományi és oktatástörténeti folyamatnak a betetőzését a sárospataki kollégiumban. Erdélyi kiemelkedő gondolatrendszere egyedül áll kortársai és a vele rokonságban álló „nemzetkarakterológiára” épülő elméletek között azzal, hogy ő a kortárs hegeli filozófiában találta meg nyelvszemléletéhez a filozófiai alapokat. Felfogásában nyelvtudományi munkálkodás és nemzeti érzés szervesen összefügg, és rendszerében a népi gyökerű nemzetteremtés, a népiesség teljes programja rajzolódik ki az ún. nyelvtani nyelvészet és bölcsészeti nyelvészet alapelemeiből. Erdélyi egyrészt a felvilágosodás kori, racionális nyelvszemléletre épít, ismeretelméleti és individuál-pszichológiai alapokon, ugyanakkor nyelv és gondolkodás az ő számára nem individuális kérdés, mert a nyelv géniusza nála egyben a nemzet géniusza is. Így azután a nemzeti nyelv azonos a nemzeti lélekkel. Mivel a nyelv a nemzet hallható lelke, az ő bölcs nyelvésze a nép, vagyis a nyelv, a megőrzött élő nyelv önmagában és olyan amilyenségében lehet megtestesülő érték.

Így jutottunk el Erdélyi Jánossal ahhoz a máig érvényesülő nyelvfelfogáshoz, amely az anyanyelvet a nemzeti identitás hordozójává, vagy annak kulcsfontosságú elemévé tette. Örökségének tekinthető, ahogyan a két háború között a magyarságtudományban összekapcsolódik a 19. század és 20. század népiessége, és pataki előzményeivel ez a felfogás jelen van a ma nyelvfelfogásában is. A nem politikai nemzet-határhoz köthető világmagyarság értelmezési bázisaként, a még ma is uralkodó anyanyelv alapú nemzetfogalomban. Már-már azt mondhatjuk, mindez alapot képez a nyelvben annak a sokszínű világmagyarságnak, amely végleteivel együtt, de legnagyobb békességben e közös nyelvhazában tudja kifejezni az összetartozását.

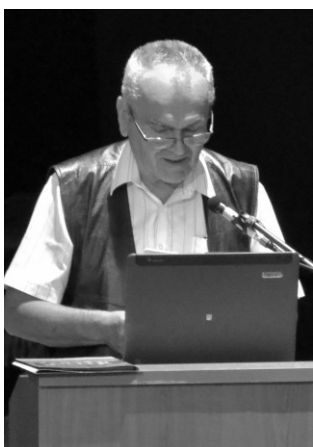

Széphalom úrnője

Borsi Antal sárospataki szobrászművész Török Sophie-portréja
SZIGETI SÁNDOR felvétele

MÁTÉ LÁSZLÓ

Kassa: nyelv művelés, nyelv mentés

Életem legszebb, igaz és emberi, európai emlékeit annak a magyar végvárosi, polgári kultúrának köszönhetem, melynél különbet aztán később a világban sem találtam, vallja meg Márai Sándor szülővárosa – Kassa – iránt többször is kinyilvánított köszönetét és elismerését.

De Kassa fontossága sokkal korábbról való, még a középkorból, amikor Nagy Lajos királyunk előbb a szabad királyi városok sorába emelte (1347), majd 1369. május 7-én a diósgyőri várban kiállított dokumentumában ezt ismét megerősítette, és – Európában elsőként – címerlevelet adományozott a városnak. Ez a dokumentum azt is igazolta, hogy Kassa, Buda után a Magyar Királyság második legfontosabb városa lett. És ez így is volt évszázadokon át, annak ellenére, hogy voltak városok, melyeknek lakossága meghaladta Kassáét, mégsem veszélyeztették a Kárpát-medence észak-keleti csücskében lévő város pozícióit, sőt, a történelem többször úgy hozta, amikor Kassa amolyan szellemi főváros szerepét töltötte be a magyar nemzeti történelem, kultúra, tudomány és művészet terén.

Különösen így volt ez a rendi felkelések, Bocskai, Bethlen és a Rákócziak függetlenségi harca idején, amikor Kassát a szabadság fővárosaként aposztrofálták. A XVI., XVII. században olyan neves reformátorok tevékenykedtek a városban, mint Gálszécsi István, Batizi András, Dévai Bíró Mátyás, a neves végvári költő, Tinódi Lantos Sebestyén, majd később Pázmány Péter, Alvinczy Péter, Szenci Molnár Albert, valamint az Európát beutazó iskolamester, Szepsi Csombor Márton. De ide sorolhatjuk a német-szerb eredetű városbíró és iskolamestert, Bocatius Jánost is, aki verseiben hungarus hazafiságáról tesz tanúbizonyságot. Fontos állomása volt a honi műveltségnek a kassai jezsuita főiskola megalakítása Kisdy Benedek egri püspök által 1654-ben, amit I. Lipót egyetemi rangra emelt, és elődje volt a nevezetes kassai jogakadémiának. De Kassán jelent meg Gyöngyösi István: Márssal társalkodó Murányi Vénusz című elbeszélő költeménye, illetve a II. Rákóczi Ferenc vezette kuruc felkelés idejében az első magyarhoni hírlap, a *Mercurius Hungaricus*.

A magyar nyelv és irodalom fővárosa

A XVIII. század utolsó negyedében ismét egyedülálló kezdeményezések központja lett Kassa: a magyar nyelv és irodalom fővárosa. Nyelvünk és irodalmunk jeles triásza: Kazinczy, Batsányi és Baróti Szabó Dávid itt alakította meg 1787-ben a Kassai Magyar Társaságot, amely egy évre rá kiadta az első irodalmi folyóiratot, a *Magyar Museumot*, majd később az *Orpheust*. Batsányi Kassán írta meg az új korszakot beharangozó költeményét *A franciaországi változásokra* címmel. Kazinczy Ferenc, iskolafelügyelői tisztségében 124 népiskolát létesített, s itt tudatosodott benne, hogy a latin és a német nyelv versenyében a harmadik az igazi megoldás: az anyanyelv, a nemzeti nyelv, amely az itteni tájakon: magyar, szlovák, ruszin volt évszázadokon át. Ez a felismerés lett az alapja a nemzeti nyelv megújításának a fontosságáról, amit később egy máig példa nélkül álló levelezői hálózattal vitt sikerre. De külön előadást érdemelne Baróti Szabó Dávid értelmező szótára, amely két kiadást is megért, a második kiadásnak a címe: *Kisdéd Szótár*. 4500 kifejezés magyarázatát tartalmazza. Művéhez felhasználta Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc korábbi munkáit. Máig élvezetes összehasonlítási alap nemcsak nyelvészeknek, hanem nyelvünk gazdagságát és tarkaságát megcsodáló olvasónak is.

A színházi élet

A XIX. század első évtizedeiben ismét központi szerep jut Kassának, mégpedig a magyar színjátszás terén, és nyugodt szívvel aposztrofálhatjuk úgy, hogy a város a magyar színjátszás fővárosa volt, megelőzve ismét Budát és Pestet. A német és magyar színház rivalizálása közepette bebizonyította életképességét a magyar színjátszás, többek között Katona József Bánk bán drámájának a színrevitelével, amelynek ősbemutatójára 1833. február 15-én került sor. A színház fontosságának a szerepe visszatérő téma a huszadik században is Kassán, igaz számunkra inkább elszomorító fejleményekkel, amikor a hatalom a mámoros millenniumi években magyarok által épített színházból hatalmi és nacionalista arroganciától vezérelve kitiltotta a magyar szót! Érthető a Csemadok kassai választmányának a döntése, amely szerint a *Bánk bán* ősbemutatójának 180. évfordulóján, 2013-ban, február 15-ét a Kassai Magyar Kultúra és Történelem Napjává nyilvánította. A valamikori színigazgató és intendáns Berzevich Vince bárónak a napokban állítottak háromnyelvű emléktáblát a Fő utcán!

Kassai magyarok számokban

Mielőtt Kassán a magyarok és a magyar nyelv helyzetével foglalkoznánk a huszadik században, szükségesnek tartom áttekinteni a város lélekszámának az alakulását, illetve a kassai magyarok számát a múltban és jelenben.

Kassa a középkorban fontos kereskedelmi és gazdasági központ volt, a XIV. század elejétől szabad királyi város. Mátyás korában lakosainak a száma meghaladta a 10 ezret. A következő két évszázadban a gyakran változó politikai viszonyok, felkelések és járványok miatt a lakosság száma fokozatosan csökkent, legkevesebb lakosa a XIX. szá-

zad elején volt, mintegy 6 ezer. Aztán a lakosság száma fokozatosan kezdett növekedni: 1820: 8 700, 1846: 13 700, 1869: 21 700, 1890: 28 900, : 44 200, 1921: 52 900, 1942: 67 000, 1950: 60 700, 1961: 79 400, 1970: 142 200, 1980: 202 400, 1991: 235 160, 2001: 236 093, 2011: 240 433. A város lélekszámának az alakulásában két szembetűnő változás figyelhető meg. A második világháború után a lakosok számának jelentős csökkenése, ami a háborús áldozatok, közöttük a több mint 10 ezer holokauszt-áldozatot jelenti, illetve az elűldözések, kitelepítések és deportációk okoztak. A másik: a hatvanas, hetvenes években megnyilvánuló robbanásszerű lakosságnövekedés, amit az erőltetett iparosítás, és nem utolsósorban az az alig palástolható cél vezetett, hogy Kassa magyar dominanciáját végérvényesen és visszafordíthatatlanul meg kell szüntetni! (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az ötvenes években az új kassai egyetemekre özönlő szlovák hallgatók még úgy emlékeznek, hogy egy magyar városba érkeztek, de még a hatvanas években Kassára látogató nagyszombati futballisták magyar városban lejátszott mérkőzésről beszéltek, mert városszerte hallható volt a magyar szó, és Fő utcán ott voltak a kétnyelvű feliratok, melyekből mára már hírmondó sem maradt!)

Kassa magyar lakosságának az alakulása érdekes fordulatokat mutat. A kuruckor után, a XVIII. század elején, a becslések szerint a város lakosainak több mint kétharmada a magyar etnikumhoz tartozott, majd ez fokozatosan csökkent, és a XIX. század első felében egészen egyharmadra. (Déryné *Emlékezések* című önéletrajzi művében, Petőfi Sándor pedig az *Úti jegyzetek*ben ad hiteles képet a város korabeli nyelvhasználati szokásairól.) Az első hivatalos népszámlálás szerint 1880-ban 39,9 százalék a magyarok aránya, aztán a következők: 1890: 49,9 %, 1900: 64,8 %, 1910: 75,4 %, 1919: 38,4 %, 1930: 19,8 %, 1941: 75,6 %. A második világháborút követő megtorlások: az állampolgárság elvesztése, a kitelepítések, fizikai bántalmazások és reszlovakizáció következtében a magyarságukat vállalók részaránya öt százalék alá csökkent. De az elhallgattatás mellett ott volt a mindenkor elhallgatás – manipuláció, amolyan hivatali „átigazítás”, mert amíg a statisztika 5 % alatti magyar nemzetiségűt mutat ki Kassán, például 1965-ben a városi közkönyvtárból kikölcsönzött magyar könyvek aránya meghaladja a 35 %-ot. 1970-ben a nemzetiség mellett megjelenik az anyanyelv kimutatása is. A bizalmasan kezelt információk szerint ekkor a város lakosainak 32,5 %-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, de a hivatalos kimutatásban csak 7 % jelent meg!

2011-ben Kassa 240 433 lakosából 6 382 jelentkezett magyar nemzetiségűnek, a lakosság 2,7 %-a, magyar anyanyelvűnek pedig 8 584 – 3,5 %! Igaz, az utóbbi népszámláláskor közel 50 ezer kassai (!) nem írt be semmilyen nemzetiséget, közöttük nyilvánvalóan a „rejtett-, illetve otthonmagyarok” sem. A szomorú emlékű kassai kormányprogram (1945. IV. 5.) a német és a magyar lakosság felszámolásáról döntött Csehszlovákiában, különös tekintettel Pozsonyra és Kassára, aminek a Beneš-dekrétumok kapcsán a mai napig érvényesülő következményei vannak. A kassai magyarok pálfordulásairól Trianon után, a visszacsatoláskor, különösen pedig a második világháborút követően sokat foglalkozott mások mellett Fábry Zoltán, Németh László, Cseres Tibor.

A 20. század viszontagságai

Az első Csehszlovák Köztársaság – vállalt kisebbségvédelmi nemzetközi kötelezettségei ellenére – mindent elkövetett az országba szakadt magyar közösség életének a megnyomorítására, hűségesküre kötelezte az itt maradt tanárokat (sokan elutasították és Magyarországra távoztak, közöttük a vértanúságot szenvedett, és 2006-ban boldoggá avatott Salkaházi Sára), tízezreknek nem adott állampolgárságot, és adminisztratív eszközöket is igénybe vett, hogy a jelentősebb városokban 20 % alá csökkenjen a magyarok számaránya, ahogy 1930-ban Kassán (19,8 %!), ami a magyar nyelv hivatalos használatának a megvonását vonta maga után, mert a törvényben szavatolt szint a 20 % volt. Nehezen indult a váratlanul kisebbségbe szakadt magyar közösség élete. Kassán a Kazinczy-kör, majd 1923-tól a Kazinczy Társaság fejtett ki fontos kulturális tevékenységet. A kassai magyar színjátszás is mostoha sorsra jutott. A kassai magyartanár és művelődéstörténész Kováts Miklós *Magyar színjátszás és drámairodalom Csehszlovákiában 1918 – 1938* című alapozó monográfiájában (1974) dolgozza fel a kiszolgáltatottságban is áldozatos küldetést vállaló színészek és színházi szakemberek munkáját. A Stószon élő Fábry Zoltán *A magyar nyelv szlovenszkói sorsa* címmel cikksorozatban számol be a nyelvhasználati problémákról, a magyar iskolák diszkriminálásairól, és a nyelvüket önként feladókról, elhagyókról, az asszimiláció első behódolóiról.

Az újságírás fellegrára

Kassa sokszor számított a magyar újságírás fellegrárának. Példa erre a Kazinczyék által kiadott *Magyar Museum*, de a XIX. század második felében is jelentek meg fontos sajtótermékek Kassán. Az első világháborút követően Kassa a (cseh)szlovákiai magyar újságírás fontos központja lett, olyan újságokkal, folyóiratokkal, mint a *Kassai Napló*, *Kassai Újság*, *Kassai Hírmondó*, *Kassai Munkás*, *Kassai Hírlap*, amelyek közül volt olyan is, amelyik csak néhány évet (esetleg számot!) élt meg, de például a *Kassai Napló* a magyar újságírás legfényesebb lapjaira tartozik. Itt indult Márai Sándor, Fábry Zoltán s sok más neves tollforgató. A második világháború után hosszú ideig nem volt említésre méltó magyar sajtótermék Kassán. A rendszerváltozás után jelent meg a rövid életű *Kassai Fórum*, az öt évet megélt *Keleti Napló*, amelyet komoly olvasói érdeklődés követett itthon és a határokon túl egyaránt. A 2003-ban indult *Kassai Figyelő* legnagyobb érdeme, hogy 10 év után – a bizonytalan és minimális támogatottság ellenére is – talpon maradt. Ahhoz azonban, hogy az igényes kassai újságírás nyomdokaiba lépjen, még sokat kell fejlődnie, koncepcionálisan és tartalmilag egyaránt.

1945 utáni magyarellenesség

A kassai magyarok 1945 után szenvedték el a legnagyobb kitaszítottságot és megaláztatást: elveszítették állampolgárságukat, elűzték otthonaikból őket, betiltották iskoláikat, megtiltották a magyar nyelv használatát nyilvános helyen. Verőlegények graszáltak a város utcáin, akik fizikai bántalmazással torolták meg a magyar szót. A megfélemlítés eszközét szolgálta az 1946-ban Kassán megrendezett magyarellenos monstre

per, amikor 715 embert fogtak perbe hazaárulás vádjával, zömében magyarokat. Igaz, hogy közülük 238-at felmentettek, de az elítéltekre vagyonvesztés várt. Fábry Zoltán a „hontalanság éve” (Janics Kálmán) kapcsán írja: Košice megtagadta Kassát! Ez még a huszadik század második felében többször megismétlődik, sőt, még a múlt esztendőben is, amikor Kassa Európa Kulturális Fővárosa – 2013 program keretében a város vezetése és a programot megvalósító nonprofit szervezet látványosan mellőzött mindent, ami Kassa magyar történelmére, magyar kulturális hagyományaira utalna, miközben a cím elnyeréséhez leghatékonyabb médiumként Márai Sándor nevét használják fel! Igaz, a fejlemények láttán Magyarország Kassai Főkonzulátusa igényes kulturális rendezvények sorát szervezte meg a városban, de ezek nem, vagy csak részben helyettesítették azokat a műsorokat, amelyeket a városnak magának kellett volna megvalósítania.

A kassai Csemadok

A pótolhatatlan veszteségeket elszenvedő kassai magyar közösség az ötvenes évek elején a Csemadokban talált magára, az önszerveződés máig példaként szolgáló formáit valósította meg a néptánc, a karének és a műkedvelő színjátszás terén, amely a városi magyar kulturális rendezvényeken ezreket mozgósított. Közben megalakultak a magyar iskolák: alapiskola, ipariskola, gimnázium, amelyek sokszor alig tudtak helyet biztosítani a tömeges jelentkezők számára. Egyre jobban előtérbe került az igényesség és a tudományosság az egyes rendezvények kapcsán, különösen az irodalom és a nyelvművelés területén. Az 1965-ben megalakult Batsányi Kör ezeknek az igényeknek igyekezett eleget tenni, öt éves tevékenysége alatt a színvonalas rendezvények sorát valósította meg, amelyek nemcsak a város életében jelentettek eseményt, de kisugárzással voltak a közeli és távoli régióra is. A Kör legendás vezetőjének, Béres Józsefnek 95. születésnapja alkalmából készült el – visszaemlékezése alapján – tevékenységük krónikája.¹

A Batsányi Kör és a Csemadok fontos kezdeményezéseként indultak el 1967-ben Kassán a *Kazinczy Nyelvművelő Napok*. Fábry Zoltán *Kazinczy elkötelezettségében* című írásával köszöntötte a szlovákiai magyar közösség máig legfontosabb anyanyelvével foglalkozó fórumát. A múlt esztendőben 45. évfolyamáig jutó igényes tanácskozások sora szeleteiben elemezte a kisebbségi nyelvhasználat fontosabb területeit: az anyanyelvi oktatás helyzetét, a színjátszás, az irodalom, az újságírás gondjait, problémáit, de fórumot biztosított a nyelvjárás és a földrajzi nevek gyűjtésének, és a tanácskozásoknak hosszú időn át része volt a Szép magyar beszéd országos döntője is. A nyelvművelés és a nyelvvédelem közül egyre jobban az utóbbira került a hangsúly, mert az áldatlan Mečiar-időszak vége után sem alakultak nyelvhasználati jogaink elfogadhatóan.

A Kassai Thália Színház

Fontos intézményes gyarapodást jelentett a „vox humana” színház, a Kassai Thália Színház megalakulása, amelyben döntő szerep jutott Dobos Lászlónak és Beke Sándornak. Máig példa nélkül áll az az összefogás, gyűjtés, adakozás, amely a szín-

¹ *Máté László: A kassai Batsányi Kör. Kassa, 2012.*

ház megalakulása előtt zajlott a (cseh)szlovákiai magyarok között. Kezdetben a társulat a város különböző helyein készült fel és tartotta meg előadásait, többek között a leromlott Dukla moziban, mert máig érvényes a háttérben megfogalmazott tiltás: az Állami Színház épületében nem. (!?) Mintha a társulat egy kimagasló produkciójával nem mutatkozhatna be Kassa város egész közönségének a város patinás épületében? Mert, amíg a Miskolci Nemzeti Színház fellépését természetesnek veszik, a Thália esetében ez nincs így. A Thália Színház az elmúlt 45 év alatt hol sikeresebben, hol kevésbé sikeresen igyekezett sajátos – utóbbi időben: legészakibb magyar színház – küldetésének megfelelni, szünet nélkül üzemeltetési és anyagi gondokkal küzdve!

Csak Kassának ne!

Egy kisebbségi nyelvi és művelődési tér megteremtéséhez elengedhetetlen feltétel az intézményi háttér megteremtése. Már a rövid Dubček-i időszak szivárványos napjaiban felvetődött egy magyar felsőfokú intézmény létrehozása Kassán. Ez a mai napig inkább csak álom maradt, de a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján sikerült megszervezni a Nyitrai Pedagógiai Főiskola konzultációs központját, amely a szakképzett pedagógushiánnyal küzdő magyar iskolák gondjait volt hivatott enyhíteni. Egy magyar tanszék (intézet) létrehozására tett kezdeményezés mindig elutasításra talált azzal, hogy a kassai Pavol Jozef Šafárik Egyetem bölcsészkarja Eperjesen van, Nyitrán pedig azzal, hogy az ottani magyar nyelv és irodalom tanszékének tevékenysége a kelet-szlovákiai igényeknek is eleget tesz. Aztán egyszerre mégis lett, ha nem is tanszék, hanem: a Magyar Nyelv és Kultúra Intézete – az Eperjesi Egyetemen! Ugyanis a nagy Mečiar-i egyetemostás időszakában önállósult az Eperjesi Egyetem (közben a kassainak is lett bölcsészkarja!), így a rövid életű Radičová-kormány idején Eperjesen magyar intézet alakult. Erről még a szakmai közönség is keveset tud, a kisebbségi közvélemény még kevesebbet. Nem tudom, hogy az intézmény körül bábáskodó és az ünnepélyes megnyitón megjelent parlamenti alelnök és a nemzeti kisebbségekért felelős miniszter-helyettes tudatosította-e, hogy akaratlanul (esetleg tudatosan?) annak a kelepccéjébe került, aminek a lényege így fogalmazható meg: csak Kassán ne! Még mielőtt valaki azzal vádolna, hogy az eperjesi intézmény ellen vagyok, kijelentem, hogy Eperjes is fontos bástyája volt a magyar művelődésnek, gondoljunk csak például a híres eperjesi Evangélikus Kollégiumra, amely a magyar oktatás fontos intézménye volt, illetve neves magyar eperjesi személyiségekre, de mindezek ismeretében mégiscsak azt kell mondanom: felsőfokú magyar intézményt Eperjesnek csak Kassa után! A kérdés azonban most már úgy áll: ezt az intézményt hogyan lehet hasznossá tenni, és gyakorlatilag bekapcsolni a szlovákiai magyar szellemi vérkeringésbe.

Nem könnyű...

Márai Sándort idézve: A kisebbségek sorsa világszerte tragikus. Nem tudnék – Huizingától kölcsönvett szóval – boldog kisebbségről beszélni. A 2011-es népszámlálás és a szlovákiai magyar közösség általános kondíciója alapján úgy fogalmaznék: a szlová-

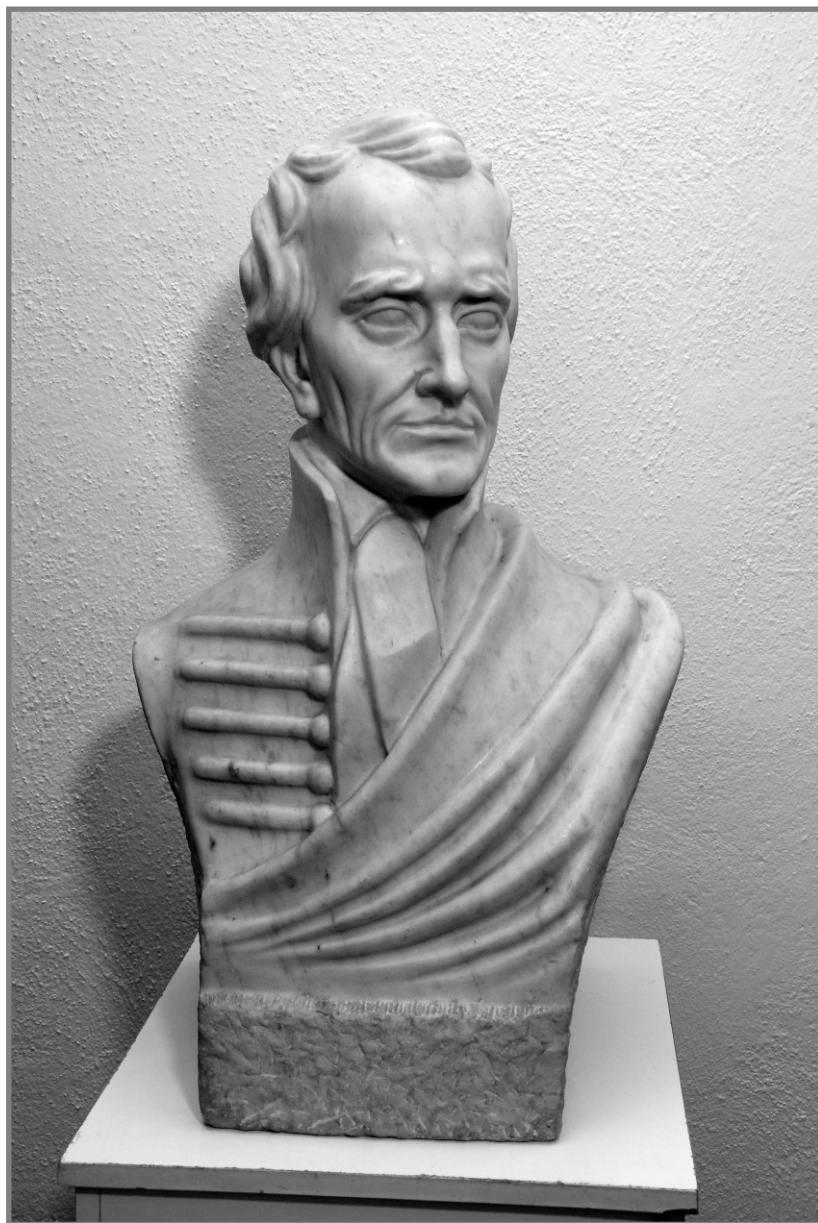
kiai magyarok helyzete és állapota kritikus; kassai magyaroké ennél rosszabb: elszomorító! És most elsősorban nem is a mindenkori hatalom végleges kiiktatásunkra szőtt intézkedéseit venném sorra, hanem önmagunkat; állhatatosságunk, önbizalmunk és önbecsülésünk hiányát, megosztottságunkat, bizalmatlanságunkat egymás és közösségi dolgaink iránt; kishitűségünket és naivságunkat, amelyek néha bosszantó méreteket öltenek, és alázatunk hiányát nyelvünk, kultúránk és elődeink iránt, mert: Kisebbségi sorsban az anyanyelv csak alázattal és áldozatok árán tartható meg! Az utóbbi években létrehozott Kassai Magyarok Fóruma is azzal a céllal alakult, hogy koordinálja a kassai magyar kulturális tevékenységet és nyelvmentő kezdeményezéseket.

Nem éppen szívderítő dolog iskoláink diákjainak az állandó számbeli csökkenése, a színházi bérletesek számának apadása vagy éppen a rendezvényeinken megjelenők fogyása. Számomra különösen fájdalmas, hogy a kassai magyar pedagógusok (aktív szolgálatban lévők és nyugdíjasok egyaránt) egyre gyakrabban maradnak távol jelentős kassai magyar rendezvényekről, a volt és jelenlegi intézményvezetők szinte rendszeresen hiányoznak az ilyen eseményekről! Mivel sem az előbbi, sem a mostani hatalom a pedagógusok megbecsülésében nem tartozik az élenjárók közé, a pedagógustársadalomban évtizedek óta tart a kontraszelekció, ami aztán „megélhetési” pedagóguspályákat is eredményez. Ezekről mentsek meg iskoláinkat az égiek, és a közeli Sárospatakon ható Comenius szelleme!

A mérlegelő ember a „létvégi” hajrá célegyenesébe fordulva egyre gyakrabban jut el a bibliai önvizsgálathoz: hogyan gazdálkodtál... Hogyan gazdálkodtunk a ránk bízott talentumokkal, a mi esetünkben: gyermekekkel? Ha olyan rokonnal, esetleg tanítványommal találkozom, aki a gyermekét nem a mi iskoláinkba íratta, akkor lelkiismeret-furdalás, önvád gyötör. Hol hibáztunk? Ezt vonatkoztatom önmagamra és generációmra egyaránt. Mert a mi időnkben még természetes volt, hogy a magyar szülő magyar iskolába vitte a gyermekét. Jelenleg már minden gyermekért, családjáért meg kell küzdeni, és olyan iskolát kell biztosítanunk, ahol a minőségi mutatók érvényesülnek a gyermek, a család és az iskola környezete közötti kapcsolatokban. És ezekben a kapcsolatokban nem fogadható el a lazítás, inkább az állandó kondícióemelés szükséges.

Konferenciánk témája: *Irodalmi nyelvünk szülőföldjén.*² Kassa ennek a jelképes szülőföldnek évszázadokon át központja és aktív tényezője volt. Nem hiszem, hogy az én tisztem az lett volna, hogy feldolgozzam egy jeles hitvitázó, vagy író életét, esetleg művét, mert azt már elvégezték nálam képzetesebb irodalmárok, nyelvészek. Helyette inkább – amolyan kisebbségi kulturális közmunkásként – fontosabbnak tartottam tájékoztatni önöket Kassa szóránymagyarságának utóvéd harcáról, amit a megmaradásáért folytat, hogy odafigyeléssel, empátiával és támogatással – határon belül és határon kívül – vállaljunk velük szolidaritást!

² Elhangzott 2014. június 21-én a PIM széphalmi Magyar Nyelv Múzeumában rendezett esszékonferencián.

Löffler Béla kassai szobrászművész Kazinczy-portréja (1939)

MINYA KÁROLY

Bodabácsi, bödekati, fűzkacsa és gatyelinkabogár A magyar nyelvjárások a mindennapokban

Magyarországon a nyelvjárásiasság iránti tolerancia nem kellő mértékű. Egyre ismertebb fogalom az érzékenyítés, amelynek a jelentése a következő: más helyzetben lévő, tanulásban-észlelésben akadályozott emberek, gyerekek iránti elfogadás fejlesztése, toleranciára nevelés és nyitottság kialakítása. Ez alapján szükség volna főleg az iskolai oktatásban a nyelvjárások iránt érzékenyítés bevezetésére.

A nyelv használata nem egységes, minden élő nyelv különféle változatokban él. Például másképp beszélnek a Dunántúlon és az Alföldön, más egy orvos és egy mérnök szakmai megnyilvánulása, és más egy hivatalos, írott szöveg a mindennapi megnyilatkozáshoz képest. A nyelvváltozat nyelvhasználati szokások együttese, amelyek révén az adott nyelvváltozatot beszélők nyelve elkülönül a többi nyelvváltozattól.

Mielőtt a nyelvjárásokat bemutatnám, érdemes felvázolni Sebestyén Árpád felosztását a nyelv rétegződéséről.¹

Normatív nyelvváltozatok

a) *Irodalmi nyelv* (főleg írott, nagyközösségi célú): szépirodalmi nyelv, esszényelv, értekező próza, sajtónyelv stb.

b) *Köznyelv* (főleg beszélt, közösségi célú): színpadi nyelv, pódiumnyelv (szónoki, spontán), katedranyelv (tanári beszéd), regionális nyelv, utcai nyelv stb.

A nyelv vízszintes tagolódása. Területi nyelvváltozatok (népnyelv)

a) Nyelvjárástípusok

b) *Regionális köznyelv*: átmenet a köznyelv és a tájnyelv között. Olyan nyelvváltozat, amelyet kis mértékben – a köznyelv felől nézve nem zavaró mértékben – színezik tájnyelvi elemek, például a tájnyelvi ejtismód enyhébb formái, illetőleg elvétve nyelvjárási szavak.

Társadalmi nyelvváltozatok (csoportnyelvek)

a) *Szaknyelvek* (főleg foglalkozások szerinti írott és beszélt változatok): szaktudományok, szakmai és műhelynyelvek, kismesterségek nyelve, hivatali nyelv, mozgalmi nyelv stb.

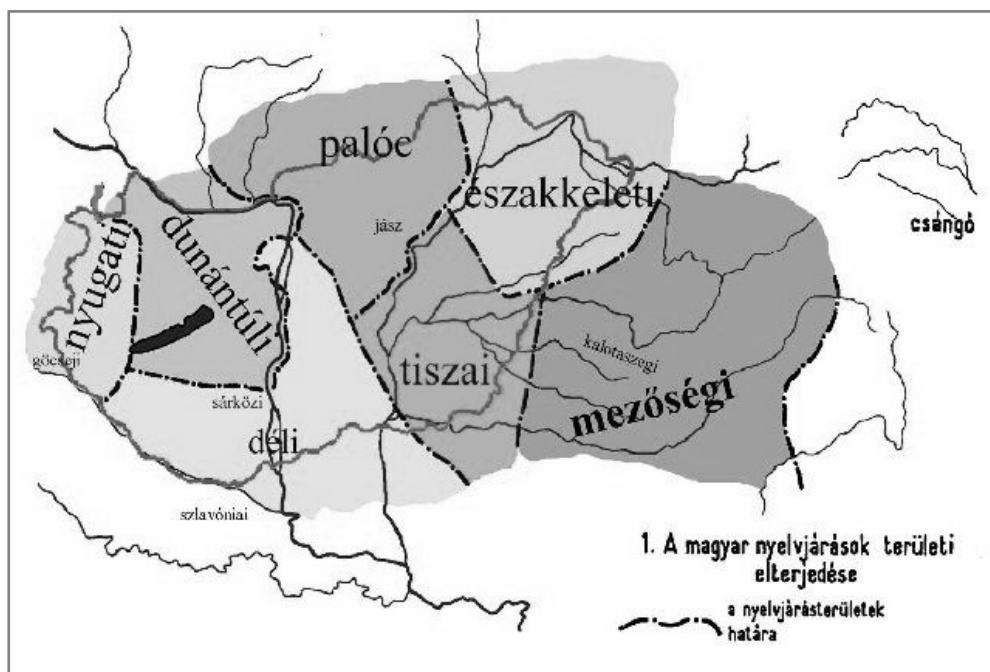
b) *Hobbinyelvek* (szabadidőben űzött foglalatosságok, szórakozások nyelve): sportnyelvek, játékok nyelve stb.

¹ Sebestyén Árpád: A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése. Magyar Nyelvőr, 1981. 322–323.

c) *Életkori nyelvváltozatok* (a szocializációs folyamat szakaszainak átmeneti nyelve): gyermeknyelv (dajkanyelv), diáknyelv, ifjúsági nyelv, katonai nyelv stb.

d) *Argó* (szleng, jassznyelv; régebben: tolvajnyelv) ().

Vannak olyan nyelvek, amelyekben az egyes nyelvjárások között igen nagyok a különbségek, ilyen többek között az olasz és a német. A magyar nyelvjárásban beszélők között alapvetően nincs megértési nehézség, mivel kis mértékben térnek el egymástól a tájnyelvek, elsősorban szókincsükben és hangtanukban.

A nyolc legnagyobb nyelvjárásunk – egy-két jellemzőjével – a következő: *nyugati* nyelvjárás (kettőshangzók használata, sok helyzetben rövid *i*, *u*, *ü*); *dunántúli* nyelvjárás (rövid *i*, *u*, *ü*; nincsenek kettőshangzók); *déli* nyelvjárás (ö-zés, pl.: kell – köll); *tiszai* nyelvjárás (i-zés, pl.: szép – szíp); *palóc* nyelvjárás (illabiális rövid *á*, pl: Kicsi az ól, nagy a disznó. Háráp a kácsá.); *északkeleti* nyelvjárás (kettőshangzók pl.: jó – jou, jao); *mezősegi* nyelvjárás (*o* helyett *a*, pl.: malom – malam); *székely* és *csángó* nyelvjárás (ez a legarchaikusabb nyelvjárás, pl.: elbeszélő múlt, pl.: mene).

A nyelvjárások rövid bemutatás után célszerű az adott terület nyelvjárását részletezni, hangzóanyaggal illusztrálni. Például az északkeleti területen a tircák nyelvjárását. Vajon mit értünk ez alatt? Az egyik meghatározás szerint azt a nyelvjárást, amelyet a Nyíregyházára betelepített tótajkú lakosság beszél a betelepítése óta, 1753-tól kezdődően. Ezt a maga nyelvén, tehát tótul mindmáig beszéli. Ugyanakkor egy másik vélemény szerint a tircák nyelvjárás az, ahogy a tircák a magyar nyelvet beszéli,

tehát azt a beszédmódot, amikor csak a szükség szerinti és a magyarul nem ismert tót szavakat használja. Nézzük a jellegzetességeit! Nem ismeri a zárt *ě* hangot, ehelyett nyílt *e* hangot használ. Ugyanígy fontos jelenség, hogy az *ü*-nek gyakorta *i*-változata él, például *bides*, *kőmíves*. A *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragot Nyíregyházán is *-ho*, *-he*, *-hő*-nek ejtik, mint a többi szabolcsi községben, például *házho*, *kerthe*, *fődhő*. Idetartozik az is, hogy a hol?, hová? kérdésekre *-nál*, *-nél*, még pontosabban *-ná*, *-né* ragokkal felelnek, például: *Hová méc? Andriékná*. Ha valakit meghívnak, így hangzik: *Gyere nálunk!*

A felső-tiszai nyelvjárássra jellemző a *-fele* irányjelző szócska használata. Minden irányt és célt ezzel nyomósítanak, például: *hazafele*, *elfele*, *városfele*. A tirpák ember a számára kedves, igen fontos tárgyakat és dolgokat szokta kicsinyítő képzővel ellátni. Elsősorban azt kicsinyíti, amiből csak kevese van, viszont az élet egyik szükségletét jelenti, egyszóval értéket képvisel. Például: *kenyérke*, *kertecske*, *fődecske*, *pénzecske*, *te-hénke*, *lovacska*. Egy másik jellemző a tükörfordítás, tehát amikor a tirpák-tót igealakot szóról szóra lefordítják magyarrá, például: *Most pedig megimátkozunk*.

Itt érdemes kitérni a tirpák népnév eredetére. Ez az elnevezés gyakran gúny esz-köze a nyíregyháziakra. Szinnyi József Magyar tájszótára alapján két jelentése van. Beregszászról adatolva a jelentése tökéletlen, míg Nagykállóból adatolva a másik jelentése tót. De mi valójában az eredete? Az a magyarázat, miszerint a tirpák a tót nyelven tűrőt vagy szenvedőt jelentene, s a nyíregyházi nép önmaga adta volna ezt a nevet magának, nem helytálló. Szerinte a megfejtésben onnan kell kiindulni, hogy a tirpák elnevezés mindig gúnynév volt. Krúdy Gyula egyik írásában szintén gúnyszó-nak tartja, íme: „Az egykori tirpák pirult, szégyenkezett, haragudott valaha e csúfol-kodó szó miatt.” Elképzelhető-e ezek után, hogy a tótajkú telepések gúnynevet adtak volna maguknak? Aligha. Az etnikai csoportnevek gyakran gúnynévből alakulnak, ilyen gúnynév volt valamikor a matyók, a barkók és a csángók népneve is. Azonban a sokat használt gúnynév lassan elveszti gúnyos tartalmát, és közönséges népnévvé válik. A *tirpák* szó pedig a tót nyelvnek rontóját jelenti, tehát olyan emberre mondják, aki sem magyarul, sem tótul nem beszél helyesen. És ebben az értelemben lehetett gúnyos a használata.² Mindezek tisztázása a nyelvi és megnevezésbeli toleranciát erősítheti a diákok körében.

Ezek után célszerű bemutatni a nyelvjárási szavak csoportosítását.

Alaki tájszavak: csupán kiejtésükben térnek el pl.: *csalán*, *csolán*, *csilánt* stb.

Valódi tájszavak: a köznyelvben lévő dolgot a népnyelv egyedi hangszorral jelöli, pl.: *pampuska* = fánk.

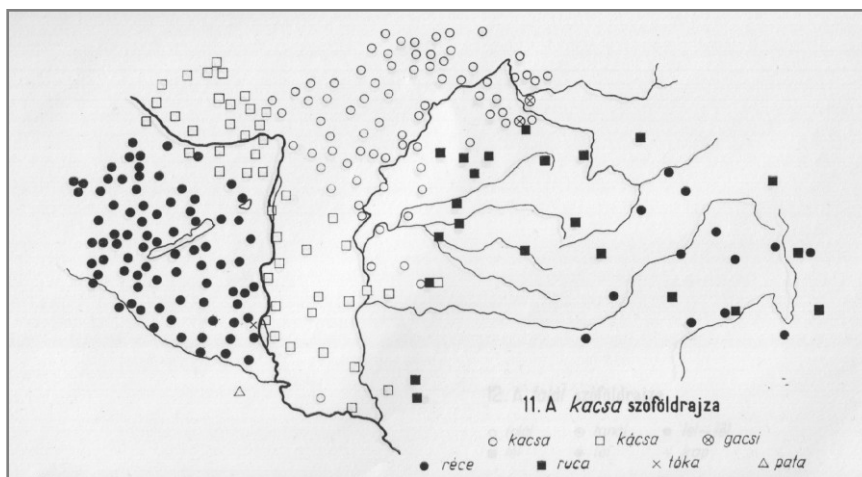
Jelentésbeli tájszavak: a köznyelvben meglévő szavak eltérő jelentésben való használata, például a *bogár* Erdélyben legyet jelent.

Még több példát hozhatunk a különböző szótárakból, így a négykötetes Új magyar tájszótárból, illetve a Tinta Kiadónál 2014-ben megjelent kötetből, a címe: *Tájszavak*, alcíme: *A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai*. Ez utóbbi gyűj-

² Márkus Mihály: *A bokortanyák népe*. Bp., 1943. 52–55.

temény újdonsága az, hogy míg a korábban megjelent tájszótárakban a szócikkek élén címszóként egy-egy tájszó áll, amit a tájszó magyarázata és köznyelvi megfelelője követ, addig ebben a könyvben a sorrend fordított, mivel a közszó áll elől, és azt követi a tájszavak sora. Például a *katicabogár* kifejezésnek 101 nyelvjárási változata olvasható. Íme néhány példa: *bodabácsi*, *bödekati*, *fűzkacsa*, *gatyelinkabogár*, *gincgönc*, *ilonkabogár*, *istenbocikája*, *istenketehénkéje*, *katalinkabugirka*, *páristabogár*. Ez is igazolja, hogy globalizálódó, uniformizálódó világunkban szellemi csemege a Kárpát-medencei magyar nyelv hajdani szókincsbeli sokszínűsége, gazdagsága.

Mindezek után következnek a szóföldrajz fogalmának rövid bemutatása! Ez a nyelvjárási szavak megjelenítése térképlapokon, jelen esetben a *kacsa* szóé.

S végezetül a már említett érzékenyítés, a nyelvjárások iránti tolerancia megerősítése történhet meg az iskolai oktatásban. Mint köztudott, ez ellen a kabarészerzők, újabban stand-up comedysek, dumaszínházások tesznek a legtöbbet. Az egyik közismert show-műsorban az előadó azon ironizált, hogy Északkelet-Magyarországon az Audi márkanévét *ódi*-nak ejtik. S bizonyára sokan emlékeznek arra sokat emlegetett reklámra, amelyben egy futballista így szólalt meg: „És az orrodát is tisztícsa.” Joggal háborodtak fel a sportolók, hiszen ezzel a nyelvhasználattal „úgy kerültek képbe”, mintha műveletlenek volnának. És itt kell még megemlíteni a nemrégiben a közszolgálati rádió szilveszteri kabaréjában elhangzó következő mondatot, amelyet az egyik dumaszínházias alkalmazott poénna: „Az alumíniumot úgy kellesz hegyeszteniök...” Ezt a mondatot a Nyíregyházi Főiskola egyik tanára mondta, és a dumás előadó rögtön tudta, hogy ebből a tárgyból nem lesz képes sikeresen levizsgázni. Egy fél évig „bírt” az intézményt, de nyilván nem a fenti mondat miatt... A vizsgán az a rizsa messze nem volt elég, ami a dumaszínházban bőséggel. Azonban sikerült azt elérnie, hogy gúnyolódva a nyelvjárásról azt úgy állítsa be, hogy az a kevésbé művelt emberek kommunikációs formája.

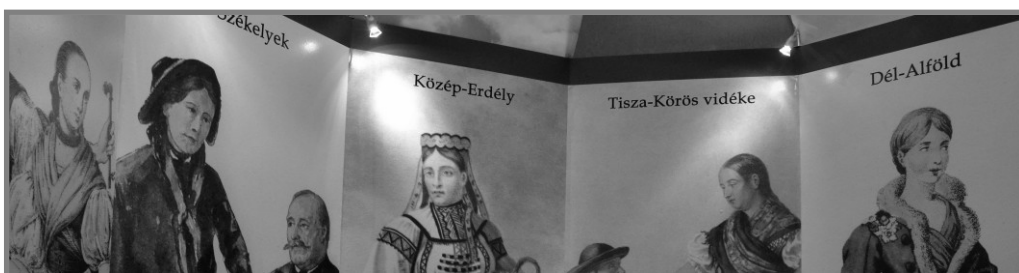
Juhász Dezső nyelvész joggal nyilatkozta az egyik napilapnak néhány éve, hogy a legtöbbet a kabarészerzők ártanak, mivel hangtanilag kutyult paródiáikkal akarva-akaratlanul a nyelvjárási beszédet imitálják, csak hogy mindig a vidéki bunkó sztereotip figurájához kapcsolva. A hallgatóságban, ha később a köznyelv hangtanától erősebben eltérő nyelvjárási beszédet hall, a primitívség idéződik fel.

Így hiába tanítjuk az iskolában, hogy a köznyelv előzménye a nyelvjárások egymásmellettiége. Természetesen vannak efféle hanganyagok az interneten, olyanok, amelyek humorosak, de nem gúnyosak, például a Székely nyelvleckék című. Ezt bátran meghallgattathatjuk a diákokkal.

A nyelvjárás elfogadottságának megerősítésére hozhatunk még példát: Reisz András meteorológust, aki felvidéki nyelvjárásának köszönheti ismertségét.

Finnországban ez ügyben már jóval előrébb járnak: olyan beszédhelyzetekben, amelyekben korábban a köznyelv használatát várták el, mostanában a nyelvjárási beszéd is elfogadható. Sorozatban jelentek meg különböző nyelvjárásban írott anyagok: nyelvjárási képaláírással képregények, újságok, szépirodalmi művek.

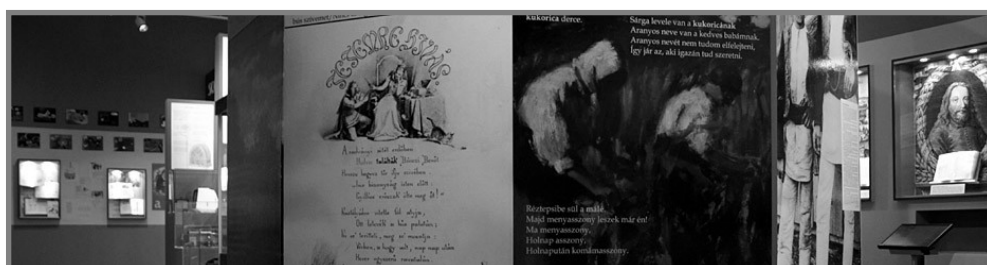
Zárásul egy eset. Az egyik kelet-magyarországi napilap sms-rovatában egy olvasó azt kifogásolta, hogy a gyógyszerárban a gyógyszerész ezt kérdezte tőle a gyógyszerert kapó gyermek életkorát tudakolva: „Hány éves a pulya?” Úgy tűnik, a vevőnek (aki ugyancsak ezen országrész lakója) a vidék tájnyelvi szava sértő volt. Bár kétségtelen, van benne némi rosszalló felhang, azonban ez arra mutat rá, hogy a nyelvjárásiasság megítélése nálunk még más. Ez azért is sajnálatos, mert a nyelvjárásiasság és a köznyelvi forma nem egymással szemben létezik mint kommunikációs eszköz, hanem egymás mellett, egymást esetenként kiegészítve.³

³ Elhangzott 2014. június 21-én a PIM széphalmi Magyar Nyelv Múzeumában az Anyanyelvi Konferencia – A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága „Irodalmi nyelvünk szülőföldjén” címmel rendezett esszékonferenciáján.

Részletek A Magyar Nyelv Múzeuma „Titkok titka” című állandó kiállításából

SZÉPLAKI ERZSÉBET

A nyelvi humor szerepe a nyelvtanórákon

*„Az élet sokszor állít bennünket váratlan kihívások elé. Vagy megtanuljuk, hogyan nevet-
hetünk rajtuk, vagy belekeseredhetünk az önsajnálathoz. Az egyik út a megoldás felé visz, a má-
sik zsákutcába. A humor azért fontos, mert mindig a megoldás útjára terel!”* Teljes mérték-
ben egyetértek Szalay Ádám gondolatával. Ha visszagondolok az eddigi élethelyzete-
imre, pályafutásomra, bizony sokszor kilendített a holtpontról, és segített megta-
lálni a kivezető utat a humor, a nevetés.

Bagdy Emőke és Papp János Gondolatok a nevetésről című írásában ezt olvashat-
juk: *„Maga a nevetés is segíthet a lelki egészség fenntartásában. A nevetés nyomán a szervezet-
ben endorfinok szabadulnak fel, részlegesen kicserélődik a tudó reziduális levegője, a rekeszizom
erőtéljes mozgásai fokozzák a bélperisztaltikát, javul az emésztés, a szervezet immunháztartása –
a kacagás 'zsigeri kocogás'. Hát nevéssünk, kacagjunk, hogy egészségesek lehessünk!*

Miért van szükség a humorra a tanítási órán?

Elsősorban a gyerekeknek van nagy szükségük rá. Megtaníthatjuk diákjainkat a stresszoldás egy lehetséges módszerére, életszemléletük pozitívabbá tételére, olyan örömforrásra, amely a legelviselhetetlenebb élethelyzetekben is segíti a sikeres túl-
élést. A gyerekek jókedvűen szeretnek tanulni az iskolában, és fontos számukra az is,
hogy az őket tanító pedagógusok is vidámak legyenek. Egy reprezentatív felmérés-
ben több száz felső tagozatos diákot kérdeztek meg, milyen tanárokat kívánnak ma-
guknak? Nagyon tanulságos az eredmény: vidám tanárokat szeretne 62%, igazságo-
sat 60%, türelmeset 44%, önmagát adót 40%, jószívűt 28%, következetest 27%, barát-
ságosat 18%, szigorút 12%, elegánsat 4%, sportosat 3%.

A gyerekek humorképességének fejlődése

Már a 2-3 évesek képesek a komikus felismerésre. Szüleik viselkedésében kezdik
észrevenni a különbséget a komoly és a komolytalan dolgok között.

A 4-6 évesek legszívesebben közösségben (gyerekcsoportban, családban) nevet-
gélnek, elsősorban nekik produkálják magukat. Önmeghatározásukhoz nagy szüksé-
gük is van erre. A humoros szituáció túlnyomóan motoros, testmozgásos (grimaszo-
ló, mutogató) játékokban jelenik meg. Szívesen „bohóckodnak”. A fogalmi gondol-
kodás már lehetővé teszi a szavakkal való játékot, a szavak elferdítését.

A 7-12 éves kor a humorfejlődés virágkora. Rohamosan fejlődnek az értelmi és az
érzelmi képességek. A gyerekek kezdik megérteni a szavak, dolgok átvitt jelentését,

ahogyan ezt a szövegértő képesség fejlődése esetében is tapasztalhatjuk. Ebben a korban a legnagyobb az összefüggés a humor, a fantázia és a kreativitás között. 7-8 évesek számára még a testi akciós humor a kedvelt. A 9-10 éves korú gyerekek már imitálják a megtapasztalt vidám dolgokat, magukon azonban még ritkán nevetnek. 11-12 éves korban találják ki és fedezik fel a saját humorukat.

Meg kell tanítanunk a tanítványainkat a gyors váltásokra a humoros és komoly dolgok között. Ugyanakkor a diákoknak is meg kell tanulniuk, mikor van helye a humornak, a játéknak, és mikor kell mellőzni, mert elvonja a figyelmüket a koncentrált munkától.

A következőkben olyan gyakorlatokat fogok bemutatni, amelyeket a tanítási óraimon alkalmaztam. A feladatok pedig a felső tagozatosoknak írt *Nyelvtan és helyesírás* tankönyveimből valók.

Ritmusos, rímelő kiszámolók, nyelvtörők

Sok szakkönyv foglalkozik a nyelvi humorral, de általában kevés teret kapnak bennük a ritmusos, rímelő kiszámolók, nyelvtörők, amelyek pedig hanghatásukkal, ritmusukkal gyakran váltanak ki nevetést a tanulókból. A magyar nyelv egyes tulajdonságai – a sok magánhangzó, a számtalan egy-két szótagú szó és a legőszerű építkezési mechanizmus – különösen alkalmassá teszik anyanyelvünket az effajta játékra. Ezt igazolja a *nyelvtörők* nagy száma a magyar nyelvben. A nyelvtörőket a magyar nyelv paródiájaként is felfoghatjuk, mivel karikatúraszerűen ismételnék egy-egy, a magyar nyelvre különösen jellemző hangot, pl.: az *e*, *a* vagy az *ö* magánhangzókat.

Lássunk néhány gyöngyszemet!

Te tetted e tettetett tettet?

Tettetett tettek tette, te!

A nagypapa papagája a papa papagájának a papája.

Szörös hörcsög szörpöt szörcsög, rátörnek a hörcsög görcsök.

A nyelvtörők egy részénél éppen a mássalhangzó-kapcsolatok kiejtési nehézsége miatt nevetik el magukat a tanítványaink, bár van, amelyiknek a jelentése is kacagást vált ki.

Mit sütsz, kis szűcs? Tán sós strucchúst sütsz, kis szűcs?

Mit lopsz, küklöpsz? Tán gipsz klipszet lopsz, küklöpsz?

Halló, Lajos, Hajós Lajos! A te hajad halolajos.

A nyelvi játékok közül nagy humorkeltő hatásuk van a *palindromoknak*, a *tükörmondatoknak*, amelyek visszafelé olvasva is ugyanazt jelentik.

Indul a görög aludni.

Géza, kék az ég.

Kerek erek.

*Réti pipitér.
Keresik a tavat a kis erek.
Komor romok.
Kis Elek elesik.
Goromba rab morog.
Meg ne lássál engem!
Te mező, neveled eleven őzemet.*

A viccek

A nyelvi tudatosságot erősíthetjük, a leíró nyelvtant humorba ágyazva taníthatjuk, gyakoroltathatjuk, ha a tanulóknak olyan feladatot adunk, hogy keressék meg, milyen nyelvi jelenség a viccben a humor forrása.

- *Hogyan kell elhallgattatni a sámánt?*
- *Hallgassá mán!*
- *Mi az aszkézis?*
- *A majom lába, mert az kéz is.*
- *Hogy hívják az elszegényedett méhészt?*
- *Méhenkórász.*

Egy ember kétségbeesetten kapálódzik a vízben, látja, hogy távolabb egy csónakban halászok ülnek.

- *Halászok, halászok! – kiabálja.*
- Mire megszólal az egyik halász:*
- *Mi is, de csöndben.*

Az iskolával kapcsolatos viccek egyik főszereplője Móricka.

Tanító néni magyaráz:

- *Ugyebár a képen is láthatjátok, a New York-i Szabadság-szobor egyik kezében könyvet tart, a másikban fáklyát. Ki tudja megmondani, mit jelképez a fáklya? Tessék, Móricka!*
- *Azt, hogy sötétben nem lehet olvasni.*

A viccmondás tanulására is érdemes egy kis időt szánnunk nyelvtanórán. A viccmondáshoz ugyanis jó memória, kifejezőképesség és szerepjátszó készség szükséges. Ezeket a képességeket és készségeket fejleszthetjük viccek meséltetésével. Színesíthetjük a tanítási óráinkat, oldhatjuk a tananyag nehézségéből adódó feszültséget a tanítványainkban, ha anekdotákat, vicceket gyűjtetünk velük egy adott

anyagrészhöz, személyhez. Többségük persze az internetet veszi majd igénybe. Én is az interneten találtam Jókai Mór: A magyar nép élce című gyűjteményéből ezt az írást:

Sajátságos a magyar nyelvben, hogy az állatok nevei mint vétettek át műszerek szavaiul. Így:

Vasmacska: horgony, mely a hajókat tartja.

Famacska: azon eszköz, mellyel a csizmát szokás lehúzni.

Vaskutya: azon sokágú eszköz, mely a tűzhelyeken áll, s mikre a tüzet rakják meg a nyárs végít teszik.

Fakutya: az a cölöp, amit a házak elé vernek, hogy a kocsik közel ne menjenek.

Bak: ama háromlábú szék, mire szapuláskor a kádat teszik.

Faló: a hintó-emelő tengelykenésnél.

Daru: az emelőgép a hajókon.

Kecskeláb: a feszítő vas.

Lúdlelke: a pecsenyén átjáró vas.

Gém: a kutak ágasa.

A többjelentésű és azonos alakú szavak tanításakor is felhasználhatjuk a vicceket.

– Jean, begyújtotta a motort?

– Igen, uram. Már a garázs is ég.

– Két szúnyog közül melyik a rendőr?

– Amelyik nyakon csíp.

– Miben hordták a nyilat az ősmagyarok? – kérdezi a tanár Pistikétől. Pistike csak meresztgeti a szemét, de egy szót sem szól.

– Hát tegez! – mondja kissé türelmetlenül a pedagógus.

– Hiába tegezhetlek, tanár úr, akkor sem tudom – sóhajtozik Pistike.

A farsangi mulatságon felsorakoznak a jelmezbe öltözött gyerekek. A tanító néni így szól az egyikhez:

– Fejeden korona, válladon palást, te biztosan király vagy.

Pistike mindig valami képtelen ötlettel áll elő. Most egy nagy csillag van a fejére akasztva, és kötéllal egy hatalmas csavart vonszol maga után.

– Pistikém, te minek öltöztél? – kérdi a tanító néni.

– Én vagyok a csillagfejű csavarhúzó.

Anyanyelvi ismeretek és a humor

Az 5. évfolyamon az ellentétes jelentésű szavak szövegeken belüli funkciói között szintén megtaláljuk a humor elemeit:

*Száraz tónak nedves partján
döglött béka kuruttyol.*

Hallgatja egy süket ember,
ki a vízben lubickol.
Sej, haj, denevér,
bennünk van a kutyaavér!

Tamkó Sirató Károly Vándor móka (részletek):

JÖTTÜNK-MENTÜK	MIT CSINÁLTUNK?
Nagylaposan hegyesen,	Hévízen – vacogtunk,
Homoródon begyesen,	Szomoródon – kacagtunk,
Hétrongyoson feszesen,	Árnyékoson – napoztunk,
Lassú-réten sebesen.	Koplalon – jóllaktunk,
Éberlakon álmodtunk.	

A hatodikosok szófajtani ismereteit mélyíthetjük humoros formában Arany János szójátékán. Milyen szófajúak a kiemelt szavak?

Azt mondják a **hatalmasok**,
hogy akinek **hat alma sok**,
az már elég **hatalmas ok**,
hogy ne legyen **hatalma sok**.

A mondatelemzés nem sok hetedikesnek tartozik a kedvenc tevékenysége közé, de mennyivel szívesebben végzik ezt a nyelvtani műveletet az ilyen jellegű feladatokon:

Játsszatok az anyanyelvünkkel!

a) Alakítsátok át egyes számúvá a megadott szerkezeteket! Milyen érdekességet vesztek észre?

fák sírtak \Rightarrow = fasírt (húsétel)

pihék nőnek \Rightarrow = (megnyugvó) pihenő

fejeid elemek \Rightarrow = (uralkodó) fejedelem

b) Találjátok ki, milyen többes számú predikatív szerkezetre gondoltunk! Az egyszerű szó magyarázatát és betűszámát megadjuk segítségül. A példa segít a feladat megoldásában.

ebédek lőnek \Rightarrow ebéd lő = ebédlő (étkezőhely, 6 betű)

jármű, 8 betű villamos, villa mos, villák mosnak

étek, 6 betű élelem, él elem, élnek elemek

nemesfém, 5 betű ezüst, ez üst, ezek üstök

c) Készítsetek hasonló feladványokat!

Humoros, kreatív nyelvi feladatok

1. A három meghatározással három olyan szóra utalok, amelyeknek csak a kezdőbetűje eltérő.

Például:

194 ■ Múzsák Kertje 3.

víztömeg	európai nép	kis patak	(ár, ír, ér)
pázsit	ragaszkodik valakihez	varróeszköz	(fű, hű, tű)
ébred	talál	ravasz ötlet	(kel, lel, csel)
szeletelő	hegyi átkelő	fogával őrlő	(vágó, hágó, rágó)
hüvelyes növény	ló eledele	fogoly	(bab, zab, rab)

2. A pihenő alatt Okos Kata nyelvi rejtvényekkel szórakoztatta osztálytársait. Fejtsd meg te is őket! Alkoss szósorokat!

a) Üveges fedett hintó, egy betűt kicserélve keleti piac, újabb betűcserével, kulccsal megakadályozza az ajtón való átjutást. (batár, bazár, bezár)

b) Nevet, utolsó betű megváltoztatásával felesleges lom, a középső betűjét kétjegyű mássalhangzóra cserélve termésfajta, a második magánhangzót hosszú párjával helyettesítve növény levágásához szükséges eszközt. (kacag, kacat, kaszat, kaszát)

3. Az előző évfolyamokon sokféle jellel találkoztál már. Ismerd fel őket a humoros bemutatkozásuk alapján!

a) Csak igével vagyok hajlandó mutatkozni, de vele kapcsolatban is vannak feltételeim. Na, ki vagyok? (a feltételes mód jele)

b) Mindenki azt mondja, nem jó egyedül. Hát rajtam ne múljon! Én viszont erre egyedül is képes vagyok. (a többes szám jele)

c) Én bezzeg kerülöm az igéket! A melléknevekhez és a számnevek egy részéhez vonzódom. Nélkülem nem lennének képesek elmozdulni az alapfokról. (a közép fok jele)

d) Nélkülem sem kérni, sem utasítani, sem parancsolni nem tudnának az emberek. Igaz, nem mindig könnyű felismerni! (a felszólító mód jele)

4. Minden szócsoport szavaihoz ugyanaz az állatnév illik előtagként, hogy összetett szavakká váljanak. Melyek ezek az állatnevek?

eszű, húr, tojás	(tyúk)	köröm, szem, zene	(macska)
cipő, száj, szívű	(nyúl)	csapó, csípés, fogó	(légy)
here, farok, darázs	(ló)	szakállú, bak, gida	(kecske)
köhögés, fül, létra	(szamár)	kenyérfa, szeretet, sziget	(majom)
ember, lencse, comb	(béka)	húség, szorító, tej	(kutya)

5. Írj olyan összetett szavakat, amelyek előtagja népnév! Segítségül megadom az utótagokat.

_____ krém	_____ krémes	_____ méz
_____ szőnyeg	_____ fal	_____ asztal
_____ ponty	_____ dinnye	_____ ágy

(oroszkrém, franciakermes, törökméz, perzsaszőnyeg, spanyolfal, svédasztal, rácponty, görögdinnye, franciaágy)

6. Felcserélhetők-e? Változtasd meg a helytelen szót, és írd le helyesen a mondatot!

Az ebünk ebőlban lakik. Az ebünk kutyaóiban lakik.

Tibinek a foci a vesszőlova. Tibinek a foci a vesszőparipája.

Szombaton sertéstorba megyünk. Szombaton disznótorba megyünk.
A versenyszaladó most ért a célba. A versenyfutó most ért a célba.

7. A magyar nyelvet a külföldiek viccesen mekegő nyelvnek nevezik. Ennek az az oka, hogy nyelvünk leggyakoribb magánhangzója az *e*. Talán ezért találták ki a játékos kedvű magyar emberek az eszperente nyelvet, amelyben a magánhangzók közül csak az *e* hangot használják.

a) Fejtsd meg, miről készültek az alábbi eszperente nyelvű meghatározások!

Fekete rengetegben ered, Fekete-tengerbe megy. (Duna)

Gyerekek bemennek e helyre, s eszesek lesznek. (iskola)

E szerkezetben mehetsz fel emeletre. (lift)

b) Készíts eszperente nyelven meghatározásokat az *iskolatáska* és a *televízió* szavakra!

8. Felismered-e az eredeti közmondásokat az „egyhangú átiratok” mögött?

Keveset veteget, keveset eszeget. Ki mint vet, úgy arat.

Fényét néznéd, értékét vélnéd. Nem mind arany, ami fénylik.

Próbáld meg – az előző példák alapján – te is egy hangra átírni az alábbi közmondást! A magánhangzót te választhatod meg.

Láttam én már karón varjút.

9. Mi a foglalkozása a következő személyeknek? Megtudhatjátok, ha nevük minden betűjét felhasználjátok, de más sorrendben.

Gerde Dezsőné: _____ (segédrendező)

Hovik Antal: _____ (hivatalnok)

Hám Eszter: _____ (házmester)

Ágótelki Lotz Andor: _____ (állatkerti gondozó)

Etnán Réka: _____ (zenetanár)

10. Végezd el a következő szóegyenleteket!

régi rabtartó - *testrés* + *nem ugyanaz* = (zajos)

lármás

ebből sok erdőt alkot + *hím* + *nem valódi* = (konyhai eszköz)

fakanál

üvegtapasz - *tárgyrag* + *cipésszámszám* = (hangszer)

gitár

személyes névmás × 2 + (bűnügyi történet - személyes névmás) = (átváltozás)

mimikri

A modern írásbeli kapcsolatok

Korunk képírása az *emotikonok* használatán alapszik. Újabb és újabb szmájlik jelennek meg, a mai ifjúság határtalan kreativitásának bizonyítékaként. Ezek a sok esetben karikatúrákra hajazó képi megjelenési formák a rokon értelmű szavak tanításakor is jól tudjuk használni.

A rokon értelmű szavak kiválóan alkalmasak a szókincs-bővítésre, amelybe bevonhatjuk a szólásokat és a közmondásokat is. A szólások rendkívül értékes elemei nyelvünknek. Egy szónál szemléletesebben, árnyaltabban tudjuk vele kifejezni magunkat. A szólások szó szerinti jelentésének grafikus ábrázolása is vidám pillanatokat szereznek tanítványainknak a tanítási órákon, illetve rejtvényként is feladathatjuk nekik.

Például: *Megmossa a fejét. Fejmosásban részesült.*

Bár a felmérések szerint a mai fiatalok egyre kevesebbet használják az e-mailt, de a tanulmányi versenyek feladatlapjainak beküldésekor, majdan középiskolában az otthoni feladatok elküldésekor még jó szolgálatot tehetnek az itt szerzett ismeretek. E-mail helyett előszeretettel *csetelnek* társaikkal, ennek egyik sajátossága a rövidítés.

Az 5. évfolyamos Nyelvtan tankönyv oldalain megjelenik a Mézga család is. MZ/X 30. századra megálmodott új magyar nyelve, amely mára kezd valósággá válni.

Ízelítőül néhány tankönyvi feladat.

2. MZ/X, azaz Öcsi a 30. századi újmagyar nyelvet beszéli, amelyet csak Aladár ért meg. Édesapja csak akkor tud beszélni időben távoli rokonával, ha elhangzik a *kapcs ford* utasítás, és bekapcsolják a fordításgombot. Mit jelenthet a *kapcs ford* kifejezés?

3. Az újmagyar nyelvet, amit MZ/X használ az elképzelt 30. században Romhányi József és Nepp József mesterségesen alkotta.

a) Olvasd el a jellemzőit!

a szavaknak csak az első szótagját használják;

néha az érthetőség végett a következő szótag elején levő mássalhangzó(ka)t is az egyetlen szótaghoz kapcsolják;

csak a tulajdonnevek lehetnek több szótagosak;

a felszólító módot szóban hanglejtéssel, írásban felkiáltó jellel fejezik ki;

nincs névelő;

igekötőt csak akkor használnak, ha nélküle más értelme lenne az igének;

nincsenek ragok

b) Próbáld meg újmagyar nyelvre lefordítani a következő mondatot!

Aladár, minden reggel sétáltasd meg a kutyádat!

4. Olvass el néhány MZ/X által használt újmagyar nyelvi mondatot a mai magyar nyelvi formájukkal együtt!

köbüki = ük-ük-ükapa (a filmben MZ/X nevezi így XX. századi őset, Gézát)

ak nyav = Akarja a nyavalya!

me ker lex = Megkeresem a lexikonban.

dermel = derűs, meleg

hífa = hideg, fagyos

mar ot gyáv kuty = Maradj otthon, gyáva kutya!

te ker ge bir kap = Tegnap kerestelek, de gerjedt, nem bírtam kapcsolni.

5. Milyen hasonlóságot fedeztetek fel MZ/X újmagyar nyelve és az SMS nyelv között?

A rövidítések használata a 6. évfolyamos nyelvtankönyvben is felbukkan. Bár él bennem a gyanú, hogy ez a felnőtt korosztály számára humoros és rejtvénytartó.

szvsz = szerény véleményem szerint

nm = nincs mit

tom = tudom

tod = tudod

grat = gratulálok

h = hogy

jó8/jo8/j8 = Jó éjt!

sztem = szerintem

hp = holnap

vok = vagyok

pill = pillanat

+tud6od = megtudhatod

thx = köszönöm

micsi? = Mit csinálsz?

+1eztünk = megegyeztünk

Kosztümös tárlatvezetés
SZIGETI SÁNDOR felvétele

SZATHMÁRY-KIRÁLY ÁGNES

Ahol a „jó szó” lakik

A felgyorsult világban, a sikert hajszolva a többség elmegy a mellett a kincsesbánya mellett, amelyet magyar irodalomnak nevezünk. Pedig az olvasó ember szinte észrevétlenül teszi magáévá a magyar nyelvet, annak helyes használatát. A nyelvet, amely minden tudomány alapja, amely nélkül elérhetetlen a hőn áhított siker. Senki nem születik nyelviileg művelt embernek, azzá tanulás révén válik. A ma felnövekvő generációnak sok pótolnivalója van és lesz. Nemcsak az élményt adó olvasás hiányzik életükből; a szülők munkahelyi és a gyerekek iskolai és iskolán kívüli leterheltsége miatt a családokban csak percekben mérhető idő jut a mindennapi beszélgetésekre. Nincsenek családi anekdotázások vagy a családtagok érdeklődéséhez kötődő társalgások. Ezzel szemben a fiatalok órákat töltenek el a televízió vagy a számítógép előtt. Ezért a nyelvi nevelés kulcsa ma elsősorban az oktatásban és a médiában van. A kifejezőmódbeli mintát főként innen kapja a most felnövő nemzedék. Ez azonban nem fedi az iskola és a társadalom felől érkező elvárásokat. Márpedig ha nincs meg a hatékony kommunikáció képessége, a sikert is nehezebb elérni az életben.

Beszélni pedig nehéz. Nem könnyű feladat pontosan, szépen, megfontoltan, helyesen átadnunk másoknak azt, amit gondolunk vagy érzünk. Ha mesterkélten meg is születik egy remekbe szabott mondat, az csak sok gyakorlás után válik természetessé, épül be a spontán beszédbe. A szakmai szervezetek, így például az Anyanyelv-ápolók Szövetsége, a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda és a Magyar Nyelvstratégiai Kutatóközpont sokat tesznek azért, hogy a szép beszédet mindenki értse, használja, és saját hasznára fordítsa. A jórészt a média hatására írható nyelvi változás és a beszédben érezhető romlás – slamos, renyhe, hibás – gyorsabb, mint amilyen léptékű pozitív hatást ezek a szervezetek a munkájukkal ki tudnak fejteni a társadalomra. Ebbé a segítő körbe kapcsolódik be a Magyar Nyelv Múzeuma: kiállításával, rendezvényeivel és múzeumpedagógiai foglalkozásaival rámutat a nyelv szépségeire, használhatóságára, jelentőségére. Egyszerűen fogalmazva: élményt kreál a nyelvből.

A múzeumok a kulturális piacon

A múzeumokat kulturális piaci szerepük megváltozása új elvárások elé állította: „Az új megközelítések középpontjában a látogató, pontosabban a múzeum és a látogató viszonya áll, ellentétben a hagyományos, a bemutatott tárgyakra vagy gyűjteményekre fókuszáló múzeumfelfogással.”¹

¹ Szabó József: A múzeumok új kihívása: a múzeumandragógia. Múzeumandragógia 1. Miskolc–Szentendre, 2010. 85.

A Varázskertben

Bár a köztudatban a múzeumra még mindig mint kultúraközvetítő intézményre tekintenek, mégis elsősorban a szabadidő hasznos és élményszerű eltöltését várják a kiállításától a látogatók: az ismeretszerzés és a szórakozás kombinációját szeretnék megkapni. Ehhez koncepcióváltásra van szükség, figyelembe kell vennünk, hogy a múzeumok potenciális közönsége aktív részese kíván lenni a tárlatoknak, rendezvényeknek. Szemszögből a múzeumlátogatás tevékeny szellemi elfoglaltság, amely a kikapcsolódás mellett feltételezi a tanulás lehetőségét, és ez – nem mellesleg – „a pénzt is megéri”. Olyan látogatóorientált menedzsment szükséges, amely figyelembe veszi, hogy mára jelentősen csökkent a családok anyagi lehetősége, a közösen eltölthető szabadideje, és átalakultak a fogyasztási szokásaik.

A Magyar Nyelv Múzeumának is komplex módon kell alkalmazkodnia a megváltozott feltételekhez, a piachoz és a látogatói igényekhez, csak így járhat élen a kultúraközvetítésben. Hiszen „azzal, hogy a gazdaságban a szolgáltatói szektor kiemelt szerephez jutott, és megteremtette az »élménygazdaság« alapját, melynek a középpontjában az élmény és annak keresése áll, a múzeumokat is új kihívás elé állította, vagyis a múzeumok is egyre inkább figyelembe veszik az élményorientációt.”²

A nyelv múzeum legfiatalabbakat megszólító, élménygazdag rendezvénye a *Varázskert – anyanyelvi kalandtúra* gyerekeknek. Ez egy olyan irodalmi és ismeretterjesztő rendezvény, amely ugyan az óvodás, kisiskolás korosztályt célozza meg, mégis teljes család-

² Simándi Szilvia: Múzeumok és a turizmus. Múzeumandragógia 1. Miskolc–Szentendre, 2010. 123.

dok játsszák végig a feladatokat. Hisszük, hogy e program által a múzeumi, kulturális környezettel könnyebben megbarátkoznak a gyerekek, és természetesnek veszik később ezek felkeresését, mert pozitív élmény kapcsolódik hozzá életük meghatározó időszakából. A rendezvénynek más hatása is lehet: a minőségi irodalom olvasásának gyökere a mese, ezt szeretnénk minél mélyebbre elültetni a legfiatalabb korosztály és szülei tudatában. A rendszeres mesélés észrevétlenül javítja a gyermek kifejezőkészségét, stabil alapot ad, s ez előnyhöz juttatja a gyermeket későbbi élete során is.

Az olvasás szerepének hangsúlyozására, megszerettetésére hivatott *Varázskert* idei kerettörténetének alapja Csukás István *Kalandozás Betűországban* (1990) című meséje volt: A Magyar Nyelv Múzeumából is megszöktek a betűk. Nyelvi próbák során tudták a „szökevényeket” összegyűjteni a gyerekek és szülei apró „nyelvtarisznyáikban”, amelyet saját kezűleg készítettek el. Az ebbe összegyűjtött betűk egy értelmes szöveget, Csukás István valamely versének részletét adták ki. Az anyanyelvi kalandtúra a mesevilág empirikus megismerésére épül évről évre. A családok és elsősorban a gyerekek nem passzív figyelői a fabuláknak, hanem résztvevői a történeteknek, és az ahhoz kapcsolódó nyelvi és ügyességi feladatok által érzékeikkel is megélik a tanulságokat. A Varázskertre visszatérő családok esetében látjuk, hogy törekvéseink a rendezvény által célt érnek: más eseményekre is szívesebben jönnek, látogatják kiállításainkat, sőt távolabbról érkező barátaiknak, családtagjaiknak is ajánlják a múzeum felkeresését, vagy eljönnek velük, és végigkálauzolják őket a már jól ismert kiállításokban. Az, hogy komfortosabban érzik magukat a családok a múzeumban, azt is mutatja, hogy egy felnőtteknek szóló előadásra gyermekeikkel jönnek. Erre az adott számukra lehetőséget, hogy az intézmény baba-, illetve játszósarkat biztosít az esemény idejére. Az élményszerű megtapasztalás és a „szájhagyomány” útján történő népszerűsítés mindenképp hasznára válik a nyelvmúzeumnak.

Az informális tanulásra való igény nem csak a gyerekkor velejárója. A múzeumoknak meghatározó szerepük van az ember tanulással töltött életrszakaszában, ami ma már nem behatárolható a *lifelong learning*, az élethosszig tartó tanulás elve miatt. Ezt erősítik fel a múzeumpedagógiai foglalkozások és tematikus programok, amelyek – a fent említett példához hasonlóan minden esetben – megkönnyítik, illetve tovább fokozzák a tudás megszerzését. Azzal, hogy hangsúlyosabbá tesszük ezeket, tovább erősítjük azt az érzést – elsősorban a szülőknél –, hogy a múzeumlátogatások motiváló erőként jelentkeznek a tanulásban: az iskolai tananyag, az elsajátításra váró tudás láthatóvá, érezhetővé, tapinthatóvá vagy éppen játékosá tehető ebben a sajátos környezetben. Ennek a bizalomnak a megtartása és az újabb potenciális látogatók meggyőzése komoly feladat elé állítja a 2008 óta létező Magyar Nyelv Múzeumát is, amelynek „egyedülként ezen a területen, magának kell szétválasztania saját gyakorlatából a rossz és jó megoldásokat, s ez utóbbiakon továbbdolgozva módszertani útmutatást készítenie, állandóan alakítva, módosítva azt”.³

³ Csorba Csilla: Köszöntő. Múzsák kertje 2. A nyelv lelke, a lélek nyelve. Szerk. Nyíri Péter. Széphalom, 2014. 5.

A „tanárok éjszakája” az emléksarnokban

2013-ban, a múzeumi rendszer átszervezésének évében, A Magyar Nyelv Múzeumának a Petőfi Irodalmi Múzeumhoz csatolásával elkezdődött egy folyamat, amely a széphalmi intézmény szolgáltatásaiban jelentős minőségi javulást eredményezett. Ma már nemcsak Kazinczy Ferenc miatt zárandokolnak ide a látogatók, hanem a színvonalas közművelődési és múzeumpedagógiai programok, rendezvények és egyéb események is növelik az intézmény jelentőségét. A rendezvények sikere, azok hatása a tárlatok látogatására, így a látogatószám növelésére ugyanakkor nagyfokú monitorozást igényel.

Az újdonság ereje

A Magyar Nyelv Múzeuma tárgyi gyűjteménye (a nyelvészahagyatékok, a *Beszélni nehéz!* műsor levelezése) mennyiségileg nem jelentős, a meglévők is inkább csak a téma iránt érzékenyebb, tudományos kutatást folytató látogatók számára érdekesek, a nagyközönségnek kevésbé. Ezért a kurátoroknak magával a magyar nyelvvel kell dolgozniuk, a kiállításokban azt kell megjelentetniük, élményszerűvé tenniük a bennük eltöltött időt. Ez komoly kihívás elé állítja a muzeológusokat és a marketingszakembereket. Ezért az intézmény és egy új kiállítás elfogadtatása sokkal erősebb kommunikációt igényel, mint a történelmi látványosságok – várak, kastélyok – esetében, ahol a korszellem átélésére való igény eleve adott.

A nyelv-múzeum kiállításainak többsége a magyar szépirodalomból merít: különböző műfajú alkotásokból válogat adott témához – stílusfejlődés, nyelvújítás, nyelvi humor – kötődően. Bizonyos fokú érettség, irodalmi és nyelvi műveltség, háttértudás szükséges ahhoz, hogy ezek a tárlatok valós élményt adjanak a látogatóknak. A tartalmában erős, az új múzeumi elveknek azonban kevésbé megfelelő kiállítások múzeumpedagógiai foglalkozások és rendezvények kapcsán tehetők érdekessé. Számunkra ez elsősorban a fiatal generációk esetében jelent kihívást. Megszólításuk mégis nagyon fontos, mert ők lehetnek a jövőben az a réteg, amely rendszeresen felkeresi a múzeumot. Az őket „terelgető” pedagógusok megragadása is nehéz, hiszen a mai oktatási struktúra és koncepció leterheli a diákokat és tanárokat egyaránt. Megszólításuk mégis lényeges.

A Magyar Nyelv Múzeuma olyan utat talált erre az idén, amely hosszú távon eredményes lehet, és hatása már most érződik. A *múzeumok őszi fesztiválján* a „Tanárok éjszakája” élménydús tapasztalatszerzés volt számukra a múzeumpedagógiáról, múzeumi rendezvényről. A sötét Kazinczy-birtokon elrejtett feladványok által maguk is megtapasztalhatták az nonformális tanulás mint kikapcsolódás és tudásszerzés lehető-

„Nyelvlesen” – változatos feladatok

ségét. A merevnek hitt múzeumkép leomlott, azáltal, hogy a kiállítások anyagát áthelyeztük egy új környezetbe, és szórakoztatás céljával kínáltuk befogadásra. Ezután a rendezvényen való részvétel nem kötelességgént vagy elvárásként él bennük tovább, hanem öncélúként. Az pedig megfigyelhető az osztálykiránduló csoportok esetében is, hogy a diákság leginkább ott lelkes, ahol a pedagógus is az. A „Tanárok éjszakája” után megugrott a jelentkező csoportok száma az iskolásoknak szervezett *Kazinczy lábnyomán* vetélkedőre is, ahol a tanulók végigjárják azt az utat, amelyet Kazinczy nap mint nap megtett munkába menet, majd onnan haza. Életének főbb állomásait ismerhették meg, miközben a nyelvmúzeum

um kiállításaira épülő élményt kaptak, majd a célba érve már sokkal nagyobb alázattal és kíváncsisággal léptek be az Emlékcsarnokba, mint ahogy azt az útjuk során megszerzett ismeretek nélkül tették volna.

Az oktatási intézmények, a pedagógusok és a szülők segítségével a fiatal generációt fokozatosan kell visszavezetni arra az útra, amelynek végén lehetőleg a magas kultúra iránti igény áll. A nyelvmúzeum *Nyelvlesen. Kalandozások a nyelv körül* című állandó tárlata kiváló lehetőség erre. A magyar nyelvi oktatást vonzóbbá tevő, 2014 márciusában átadott kiállítás tervezését eleve egy egyértelmű, tudatos célcsoport-orientáció előzte meg. A széphalmi látogatók többsége diák, ebből adódóan a múzeum-pedagógiai tapasztalatok domináltak a *Nyelvlesen* megvalósításában. Az interaktív tárlat a „nyelvtanozás” témájával, a kivitelezésével, a falszövegek könnyed hangnemevel, a feladataival és a szerepjátékra épülő kerettörténetével a fiatal generációt szólítja meg. Saját tapasztalatra épülő, használható tudást ad a diákoknak, miközben a nonformális, informális tanulás jegyében megerősíti, hitelesebbé, valóságosabbá teszi a kötődést az anyanyelvhez.

A *Nyelvlesen* a benne rejlő lehetőségek miatt számos program és rendezvény kísérője lett: erre épült vagy ezzel egészült ki több rendezvény is, melyekkel a diákokat, pedagógusokat vagy családokat kívántuk megszólítani. Legnagyobb hangsúlyt a hagyományos, harmadik alkalommal meghirdetett *Írj levelet Kazinczynak!* elnevezésű országos levélíró pályázat esetében kapott, s így a *Nyelvlesen* kilépett az intézmény falai közül, híre bejárta az ország iskoláit. A kiírás ugyanis a tárlat szereplőit (Wesselényi Miklós, Kőrösi Csoma Sándor, Kazinczy Eugénia) idézte meg, az ott felvetett kér-

désekre (tudomány, anyanyelv, nemzeti öntudat, műveltség) reagálhattak a pályázók. Mivel a szerepjátékokra épülő új állandó kiállítás alaptörténete szerint a nyelvújítási harc lezáráshoz köthető *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című Kazinczy-mű egyik változatát keresik a látogatók, így a 2012-ben indított *Testvérmúzsák* rendezvénysorozat néhány előadása is kapcsolódott hozzá az átadás évében. A szerepteljes beszéd, a mese és a gyermeki lélek kapcsolata, valamint a nyelvújítási törekvések témája is megvitásra került. (Ezekből írás is született e jelen kötetben). A visszajelzések alapján úgy tűnik, a tárlat népszerűsége túllépett a célközönség érdeklődésén: szívesen látogatják pedagóguscsoportok, és a felnőtt korosztály is felfrissíti benne tudását a magyar nyelvtan bizonyos témaköreiről – ezzel is megvalósítva az élethosszig tartó tanulást.

Az élményszerzésre hadd hozzak még egy példát. A 2014 márciusában átadott Kölcsény-kiállítás kapcsán a kísérőprogrammal az alkotás öröme kívántuk felhívni a figyelmet. Az ArtÉrt Művészeti Iskola partnerségével elkészült egy olyan portré a Himnusz költőjéről, melyet a kiállítás megnyitó résztvevői közösen festettek meg. Az irodalom és társművészetként a festészet népszerűsítése egyszerre valósult meg, amellett, hogy egy kellemes élmény asszociációját kelti a nyelvmúzeummal kapcsolatban a résztvevőkben még ma is.

Kommunikáció

A kommunikáció elengedhetetlen a múzeumok részéről az aktív látogatók megtartásában és az érdektelenek meggyőzésében. „A mai világban a potenciális látogatóknak túlzó kommunikációs elvárásai vannak, amelyeket a napi fogyasztási cikkek különböző csatornákon keresztül folyamatosan érkező reklámjai alapján állították föl.”⁴ A Magyar Nyelv Múzeumának országos jelentőségű intézményként kell megjelennie a kulturális piacon, ahol még a múzeumok között is márkaverseny van a presztízsért, a minél nagyobb látogatószámért, és ahol ez a vidéki intézmény eleve hátrányból indul. De mint tudjuk, a magyar népmesében is mindig a legkisebb győzedelmeskedik a próbákkal teli út végén, ezért a nyelvmúzeum is harcba száll egy jó helyért a közmegítélésben. Persze a valóságban is kellenek a segítők, akik ismertségükkel, így arcukkal és munkájukkal A Magyar Nyelv Múzeumának ügye mellé állnak, legyen szó ismert nyelvészekről, írókról, költőkről. Olyan erkölcsi támogatókra van szükség, akik a fővárosban élve közelebb vannak az országos médiához, akik véleményvezérek, és alkalomadtán szabadidejükből is hajlandóak áldozni a nyelv és a nyelvmúzeum ügyének támogatására.

Alapvetően azonban a széphalmi intézmény közönségszervezési módszerének megújítására, az igényekhez igazítására, hatékonyabbá tételére van szükség, amely néhány éve fokozatosan alakul a folyamatos megfigyelések és visszajelzések alapján.

⁴ Györfy Boglárka: Látogatóbarát és marketingszemlélet a hazai múzeumokban. Budapesti Gazdasági Főiskola, Bp., 2007. 17.

Diákok kutatnak Kazinczy lábnyomán

Helyben a közvetlen kommunikációra helyezi a hangsúlyt: a személyes megkeresések, meghívások a mérvadók. Mégis, mivel A Magyar Nyelv Múzeuma hosszú távú célja, hogy országosan beépüljön a köztudatba, és „brand”-et teremtsen a közművelődésben, marketingtevékenységével túl kell lépnie a térség, régió határain. Jelenleg leghatékonyabban a közösségi oldalainkon érjük el a potenciális látogatókat. A nyelvmúzeum jelenléte bár kellően intenzív ezeken a helyeken, mégis tovább bővítenénk kampányokkal. Hiába az országos hatáskör a múzeum témáját illetően, a területi elhelyezkedése megnehezíti felkeresését látogatói oldalról. Mégis szeretnénk, ha ezek a messze élő emberek legalább virtuálisan bekapcsolódhatnának a múzeum életébe, hosszú távon fenntartva érdeklődésüket. Erre a diákok esetében a meghirdetett *Írj levelet Kazinczy Ferencnek!* pályázat ad lehetőséget, mellette azonban keresnünk kell a lehetőséget, alkalmat az érdekes, figyelemfelkeltő kampányok indítására, amelyek minden korosztályt megszólítanak.

2015 első ilyen jellegű kampánya a magyar kultúra napjához kötődött, *Regények rejtekben* címmel, amellyel arra buzdítottuk a múzeum közösségi oldalának kedvelőit és azok barátait, hogy kedvelt irodalmi művük címét cseréljék le szinonimákra, és tegyék ki feladványként a saját idővonalukra, megjelölve rajta A Magyar Nyelv Múzeumát. Ezzel a kampánnyal nemcsak ráirányítottuk a figyelmet a kultúra napjára, a szépirodalomra és intézményünkre, de jelentős számú új érdeklődőt szereztünk. Sokkal nagyobb kört érünk el gyorsan és hatékonyan ezután a múzeum újdonságaival. Az ilyen és ehhez hasonló kampányok talán meggyőzik a messzebb élő családokat ar-

ról, hogy a nyelvmúzeum élményt adhat nemcsak virtuálisan, hanem személyes meg-
tapasztalás alapján is, s erre érdemes időt és pénzt áldozni.

Ez hatással lenne a nyelvmúzeum jelenlétére a turisztikai piacon is. Zemplén ter-
mészeti értékei ma is vonzóak, sőt, számos szabadidős attrakció erősíti az idegenfor-
galmat. Ezekhez hasonlóan a megújult és a jövőben tovább újuló szemléletével, kíná-
latával a nyelvmúzeum is a rekreációt szolgálja. Fel kell hívni a térségbe látogatók fi-
gyelmét arra, hogy nemcsak kalandpark, túrautak, kastélyok, várak és borospincék
kínálják a kikapcsolódás lehetőségét ezen a vidéken, hanem a regeneratív-szórakozva
művelődés helyszínéül izgalmas úti cél a nyelvmúzeum is, ahol nemcsak a szóra-
kozás, hanem a személyiség gazdagodása is megjelenik a látogató számára. A lehető-
ségeket figyelembe véve ezt jelenleg a zempléni szállásadók segítségével lehet hir-
detni. Szolgáltatáscsomagokkal kell előállni, melyek egyik „attrakciója” A Magyar
Nyelv Múzeuma. Emellett a más célcsoportok által preferált rendezvényekből – pl.
Tanárok éjszakája, Kazinczy lábnyomán – olyan szolgáltatásokat nyújtani, amelyek-
kel az állandó kiállítások meglátogatását újból különlegessé, egyedié lehet tenni.

Míg más múzeumok a múltunk felfedezésére invitálnak, a nyelvmúzeum a jövőre
helyezi a fő hangsúlyt. Itt, Széphalmon maguk a kiállítások is kommunikálnak: meg-
mutatják, hogyan éltek elődeink a nyelvben rejlő lehetőségekkel, és rámutatnak arra,
hogy az azóta eltelt változások figyelembevételével hogyan használjuk úgy a nyelvet,
hogy legárnyaltabban kifejezhessük vele önmagunkat, érzelmeinket vagy vélemény-
ünket. A kiállítások és a hozzájuk kapcsolódó közművelődési tevékenységek fő
célkitűzése, hogy felhívják a figyelmet arra, hogy a látogatók miért és hogyan védjék,
gyakorolják és fejlesszék a beszédkultúrát. Utat mutatnak ahhoz, hogyan válhat be-
szédünk és írásbeli kifejezésünk esztétikai élménnyé. Ha Wacha Imre nyomán a
Kazinczyról elnevezett *Szép magyar beszéd* versenyt sokan már a „a jó szót szólók ün-
nepeként” emlegetik. Miért ne lehetne akkor a Magyar Nyelv Múzeuma a „jó szó ott-
hona”, ahova belépve megérezzük, amit Balázs Géza állít: „A szép, a jó beszéd segít
beilleszkedni a közösségbe, megkönnyíti a kapcsolatteremtést, és mindennapi örömet
jelent”.⁵

⁵ Balázs Géza beszéde a „Szép magyar beszéd verseny” Kárpát-medencei döntőjének eredményhirdetésén Győrben,
2012. április 22-én. <http://www.balazsgeza.hu/?p=1742>

LESKÓ SÁNDORNÉ

Anyanyelvi kalandpark a Kazinczy-birtokon

A Nyelvlesen. Kalandozások a nyelv körül kiállítás első éve

„Az ember csak ott egészen ember, ahol játszik.”

Friedrich Schiller

A naptári év vége közeledtével szokás számvetést készíteni az elmúlt év történéseiről, eredményeiről. 2014 decemberében a nyelv-múzeum valamennyi munkatársa úgy érezhette, hogy egy mozgalmas, sikeres év áll mögöttünk. A januári beszámoló írásakor – amikor minden feljegyzést végignézve pontosítjuk a rendezvények számát, résztvevőit – realizálódik igazán, hogy az eltelt hónapok alatt mennyi kedves eseményt éltünk át. A múzeumpedagógus szemével nézve a 2014-es év A Magyar Nyelv Múzeuma új, *Nyelvlesen. Kalandozások a nyelv körül* című kiállításának köszönhetően a játék éve volt, írásomban ennek a játékos évnek a tapasztalatait, élményeit szeretném megosztani az olvasókkal.

Múzeumunk az ország egyetlen nyelv-múzeuma, nemzetközi szinten is csak néhány hasonló jellegű intézmény létezik, állandó és időszakos kiállításaink anyanyelvünk gazdagságát, játékosságát, szépségét mutatják be. Az állandó jelző egy kiállítás tekintetében nem a szó valódi értelmében értendő, bár kifejezi, hogy az adott tárlat hosszabb időtartamra szól, de ez az idő a gyakorlatban maximum 8-10 évet jelent. A 2014-es év elején két nagy állandó kiállítással (*A magyar szó világa*, *Titkok titka*) és néhány tervvel vártuk a szezonkezdést. Visszatérő vendégeinknek és természetesen minden látogatónak szerettünk volna örömet szerezni azzal, hogy a már jól ismert és kedvelt állandó kiállításokat kiegészítjük, színesítjük a 2009-ben országjáró körúton részt vett *Nyelvet öltünk!* busz játékos anyagával. A mozgó tárlatot a Petőfi Irodalmi Múzeum – 2013. január 1-jétől a nyelv-múzeum anyaintézménye – hozta létre Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója alkalmából azzal a céllal, hogy nyelvújítónk nyomdokán járva, könnyen befogadható formában irányítsa rá a figyelmet a nyelvre, nyelvhasználatra. Bár az ötlet jónak tűnt, az összeállítás jól illeszkedett múzeumunk arculatához, kiderült, hogy túl sok az átfedés a *Titkok titka* kiállítás és a *Nyelvet öltünk!* busz anyaga között. A múzeum vezetése egyetértett azzal, hogy frissíteni kell a kínálatot, és úgy döntöttek, hogy egy teljesen új tárlat épüljön. *A magyar szó világa* című állandó kiállításunk külleme öt év alatt alaposan leromlott, méltánytalanná vált a meg-

jelenített tartalomhoz. A látogatóktól sok elismerést kapott tárlat a múzeumpedagógiai foglalkozásoknak és a rendezvényekhez kapcsolódó programoknak is kedvelt helyszíne volt, hiszen gazdag nyelvi anyagából számtalan játékos vetélkedő, feladat-sor készült, zegzugos tereiben egyszerre több csoport is tevékenykedhetett anélkül, hogy egymást zavarták volna. Kicsit összeszorult szívvel fogadtam a kiállítás lebontásáról szóló döntést, de a szomorúság mellett rögtön izgalommal töltött el a gondolat, hogy – ismerve a Petőfi Irodalmi Múzeum tárlatait – színvonalas új attrakcióra számíthatunk. Miközben szerveztük *A magyar szó világát* búcsúztató rendezvényt, elindult a tervezés is.

Egy új kiállítás létrejött a kívülről szemével is izgalmas dolog, különösen az, ha résztvevőként éli át ember. Az első megbeszélések alkalmával a helyi sajátosságokat elemeztük; vizsgáltuk a látogatói létszám alakulását havi szintre lebontva, az életkor szerinti megoszlást,¹ a kiállítóteret, az új tárlat illeszkedési pontjait a már meglévő kiállításokhoz, a múzeumpedagógiai igényeket, lehetőségeket. Egyetértettünk abban, hogy olyan tárlatot kellene létrehozni, amely – hasonlóan elődjéhez – nyelvünk gazdagságából merítve, a választott témában az ismeretelsajátítást játékos módon oldja meg, élményszerűvé téve a múzeumlátogatást. A kiállítás kurátorai Kalla Zsuzsa irodalomtörténész (PIM) és Rabec István nyelvész voltak, akiknek munkáját mások mellett Czifra Mariann irodalomtörténész segítette, a látványért Mihalkov György felelt, Rozbroy Viktor kollégánk pedig a tárlathoz kapcsolódó játékok megtervezését kapta feladatul. Az építést megelőző szakasz során sikeresen hidaltuk át a Széphalom és Budapest közötti 250 km távolságot. Személyes találkozások, levélváltások, telefonbeszélgetések során körvonalazódott a forgatókönyv, amelynek már első olvasásakor éreztük, hogy itt valami különleges van alakulóban, és ez az érzés idővel csak fokozódott.

A kiállítás címe *Nyelvlesen. Kalandozások a nyelv körül* lett, amely utal a tárlat jellegére. A bemutató a nyelvmúzeum tárlataihoz illeszkedve, azokat kiegészítve az idelátogató turisták, családok mellett elsősorban a kiránduló diákcsoportokat célozza meg, a tárlat feldolgozásának egyedi módját, egy múzeumpedagógiai tapasztalatokra épülő szerepjátékot kínálva számukra. Efféle forgatókönyvre kevés példa van nemcsak Magyarországon, de Európában is, így az egyébként is különleges széphalmi múzeum az új tárlat által lehetőséget kapott, hogy még érdekesebbé váljon a látogatók számára. Bár a *Nyelvlesen* kiállítás szerepjátékáról írni kicsit olyan, mint szabálykönyvet készíteni egy társasjátékhoz (olvasva bonyolultabbnak tűnik majd, mint játék közben), röviden bemutatom, hogyan működik a gyakorlatban ez a fajta múzeumlátogatás.

A szerepjáték a napjainkban oly népszerű szabadulós játékok mintájára nyomozásra invitálja a résztvevőket. A kerettörténet egy valós eseményhez kapcsolódik, 1819-ben tűz ütött ki a Kazinczy-birtokon, s a feladat egy tűzvészben elkallódott, Kazinczy Ferenc számára fontos irat megkeresése. A játékosok három csapatban indulnak kalandozni, rövid ismertető után Kazinczyhoz közel álló személyek (Eugénia, leg-

¹ A Magyar Nyelv Múzeuma 2014-es statisztikája alapján a látogatói létszám 49 %-a diák.

Nyelvlesen az eltűnt kézirat nyomában

idősebb leánygyermek; ifjabb Wesselényi Miklós, a barátja, levelezőtársa és Kőrösi Csoma Sándor, nyelvtudós kollégája) „bőrébe bújva” erednek az elveszett iromány nyomába. A résztvevőket egy térkép vezeti végig a helyszíneken, a három csapat különböző helyszínről indulva, forgószínpadszerűen járja be a kiállítást. A forgatókönyv elolvasása után a következő dolog, amely megragadott, a játéktér felosztása volt. A terem négy részre tagolását úgy oldotta meg a látványtervező, hogy a csapatok szinte alig látják, így nem is zavarják egymást játék közben. Minden helyszín más-más nyelvi témát jelenít meg, az enteriőrök (*Dolgozószoba, Fogadó, Gyűjtemény, Páholy*) mindegyike kapcsolódik valamilyen módon Kazinczy Ferenchez.

A falszövegek közérthetően megfogalmazva érdekes, szórakoztató információkat kínálnak, melyeket a hagyományos lineáris, tablós megoldás helyett az „ugráló” olvasáshoz szokott szemeknek kedvezve foltszerűen helyeztek el. A tárlat a technikai megoldások mellett azzal is segíti az ismeretek elsajátítását, hogy az adott tárgykört a választott karakter személyes vonatkozásában is megjeleníti. A *Dolgozószobában*, ahol a téma a nyelv elsajátítása, nyelvtanulás, a hangképzés lehetőségei, a szókincs elsajátítása, többnyelvűség, megtudhatjuk, hogy Kazinczy Eugéniát szülei már négyéves korában betűvetésre tanították, hogy Wesselényi Miklós is küzdött Angliában a nyelvtanulás nehézségeivel, és hogy Kőrösi Csoma Sándor, a nyelvzseni, 13 nyelvet tanult meg magas szinten.

Feladványok a „dolgozószobában”

A szerepjátékos feldolgozás mellett a kiállítás különlegességei a speciálisan az egyes helyszínekhez kitalált korhű játékok. Egy tárlat interaktivitását az elmúlt években a benne elhelyezett számítógépekkel, érintőképernyős monitorokkal mérhettük. A műszaki berendezések mágnesként vonzották magukhoz a fiatalokat, vagy azért, mert nem sok lehetőségük volt ezek használatára, vagy éppen azért, mert otthon is folyton előtte ültek. Napjainkban a diákok életük nagy részében a média valamely színterén léteznek (TV, internet, okostelefon), ezért önmagában néhány számítógép látványa nem jelent átütő újdonságot számukra. A *Nyelvlesen* nem a medializálásra fekteti a hangsúlyt, a multimédiás pontok jelenléte mellett valódi interaktivitást kínáló, szórakoztató fejtörőket kínál a játékosok számára. Minden csapat más feladatot old meg a helyszíneken, így még akkor sem hallhatják meg a megfejtéseket, ha esetleg beérik egymást valamelyik állomáson. A játékmester, Rozbroy Viktor abból indult ki, hogy a feladványok küllemükben és jellegükben illeszkedjenek az enteriőrökhöz, Kazinczy korához.

A *Dolgozószoba* korhű íróasztalán három különböző játék várja a résztvevőket. A sakktáblán elrejtett üzenet dekódolásához a lólépés szabályát alkalmazva kell összegyűjteni a betűket, Kazinczy Bibliájában egy sablon segítségével fejthető meg a titkosírás (szteganográfia), de ezen a helyen még az asztali óra is játékot rejt. Ha helyesen állítják be a Kazinczy-naplórészletben szereplő időpontokat, akkor az óra nagymutatóján található nagyító segítségével eljutnak a megfejtéshez.

Csapatok vetélkednek egymással

A *Fogadó*ban szintén három különböző kihívással találkozhatnak a csapatok. Trükkös dominó, egy másik típusú titkosírás, valamint egy konyhai mérleg segít megtalálni a titkok nyitját. A *Gyűjteményben* és a *Páholyban* ugyanazt a játékot játsszák a résztvevők, de csapatonként más megfejtéshez jutnak el. Előbbi helyszínen a szópiramis különböző sorait addig kell tekergetniük, míg egy értelmes mondatot kapva megtalálják az elrejtett mondatrészletet, a *Páholy* padlóján pedig egy nagy körző segítségével kell begyűjteniük a szükséges betűket. A játékok mellett minden térben találhatunk multimédiás eszközöket is, az ezeken futó anyagok egy része a már említett *Nyelvet öltünk!* mozgó kiállításból való.

A kiállítás ötödik helyszíne a *Zárófal*, itt lehet összeállítani a megfejtést, a csoportok bevárhatják egymást. Íróink, költőink nyelvről szóló idézeteit olvasgatva lehet még jobban elmélyíteni az átélt élményeket. Itt kapott helyet a számítógépes vendégkönyv is, kérdésekre adott válaszokkal alkothatnak véleményt a kiállításról. A játék végén a megfejtés valamennyi csoportot kivezeti a nyelvmúzeumból, így bekapcsolja a külső tereket is a kalandtúrába. A külső helyszíneken megtalálják az elveszett kéziratot, valamint rövid leírást olvashatnak az általuk választott karakter sorsának alakulásáról. A sikeres nyomozás jutalmaként minden résztvevő kap egy könyvjelzőt ajándékba, melyen a megtalált idézet olvasható, s emellett arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvhasználat felelősséggel jár.

A kicsik is találhatnak hasznos játéklehetőséget

Az új tárlat bemutatása magyarázat arra, hogy miért is tartom az elmúlt időszakot a játék évének. A kiállítás 2014. március 27-én nyílt, 9 hónap alatt 323 kisebb-nagyobb csoporttal kalandoztuk végig a tárlatot, amely véleményem szerint beváltotta a hozzá fűzött reményeket.² A rövid áprilisi tesztidőszak után, a májusi osztálykirándulások szezonjára már gördülékenyen szerveztük a látogatásokat, ehhez a honlapunkon meghirdettük, hogy a kiállítás megtekintéséhez bejelentkezés szükséges. A szerepjátékokban részt vevők száma ideális esetben kb. 15 fő (csapatonként 5 ember), így a nagyobb létszámú osztályokat, ha az idejük engedte, két csoportban foglalkoztattuk. A kalandjáték a külső helyszínek (emlékszarnok, sírkert) megtekintésével kb. 45-60 percet vesz igénybe a látogatók életkorától, képességeitől függően. Az írásbeli érettségik napján hosszabbított nyitva tartással oldottuk meg, hogy minden érdeklődő osztály bejuthasson az új tárlatba. A pedagógusoknak külön alkalmakat biztosítottunk az ismerkedésre, ennek köszönhetően volt olyan iskola, amely az egész tantestülettel játszott végig a kiállítást, s az átélt élmények hatására visszatértek osztályaikkal.

A gyakorlat igazolta a koncepciót, a *Nyelvlesen* kiállítás a diákcsoportok kedvence lett, ehhez azonban legtöbb esetben szükség volt a múzeumpedagógusi jelenlétre. Az iskolai csoportok esetében bevált gyakorlat lett, hogy a kerettörténetet és a karaktere-

² A *Nyelvlesen. Kalandozások a nyelv körül* című kiállítás látogatóinak száma 2014-ben: 19 177 fő.

ket mi mutatjuk be, mert a viszonylag hosszú bevezető szöveg elolvasása okozhat gondot némelyik diák számára. A karakterválasztás, a játék menetének ismertetése közben már legtöbb esetben látjuk, hogy az egyes csapatoknak milyen mértékű irányításra lesz szükségük. Mint az iskolai oktatásban, itt is fontos megtalálni a módját annak, hogy a lehető legkevesebb segítségnyújtással vezessük rá őket a megoldásra, hiszen így lesz számukra igazán élvezetes a játék. A feladatokat középiskolásoknak való nehézségi szintre terveztük, hiszen ők azok, akik a legnagyobb létszámban látogatják a múzeumunkat. Az eltelt időben azt tapasztaltuk, hogy kis segítséggel a 7-8. osztályos tanulók számára is megoldhatók a rejtvények, de megfelelő iránymutatással az 5-6. osztályosok is megbirkóznak a feladatokkal. Az alsó tagozatos csoportok számára könnyítéseket vezettünk be, ez főleg azoknak a Kazinczy korabeli szövegeknek az átírását jelenti, melyek olvasása során a szövegértés számukra problémát jelentene. A *Gyűjtemény*ben található szópiramisnál előre kiforgatjuk számukra a helyes sorrendet, így csak össze kell olvasniuk a mondatot, illetve készítettünk egy fóliát, melyet a *Dolgozószo*ba sakktáblájára helyezve könnyebben eljutnak a megoldáshoz. Ilyen módon a 3-4. osztályosok számára is élvezhető a kiállítás.

Számomra az egyik legkedvesebb emlék, amikor volt tanár nénim megjelent a hátrányos helyzetű gyerekekből álló, 2.-os osztályával, hogy szeretné velük végigjátszani a szerepjátékot. Mivel kis létszámú osztállyal, szerencsés időpontban érkezett, nyugodtan, a kicsikék tempójában megoldottuk a rejtvényeket, sikerélményt szerezve nekik és magunknak is. Természetesen az olvasni még nem tudó elsősökkel, és az óvodásokkal is kalandoztunk már a *Nyelvlesen* tárlatban, őket egyelőre az enteriőrök hangulata nyűgözte le. A *Dolgozószo*ba órájának kapcsán a napirendjükről beszélgettünk, a *Fogadó* asztalánál helyet foglalva a régi tárgyak kötötték le a figyelmüket, melyek kapcsán mondókákat, közmondásokat idéztünk fel, a fiúk pedig alig tudtak elszakadni a *Gyűjtemény* tárlójában elhelyezett rovargyűjteménytől.

Az újszerű feldolgozási forma kapcsán felvetődött a kérdés, hogy nem fogja-e elvonni a játék heve a gyerekek figyelmét az érdekes ismeretanyagról. A tapasztalat azt mutatja, hogy ez attól függ, mennyi időt tudnak szánni a kiállításra. A távolról érkező iskolai csoportoknak mindig javasoljuk, hogy szánjanak legalább két órát a széphalmi múzeumlátogatásra, mert a nyelvmúzeum tárlatainak, az emlékcarnoknak, a síroknak a megtekintése kényelmes tempóban ennyi időt vesz igénybe, ha ezt meg tudják oldani, akkor a *Nyelvlesen* kiállításban a játék mellett van idejük elmélyülni a falszövegekben is. Általánosan elmondható, hogy a résztvevők először versenyként fogják fel a játékot, és többször hangsúlyoznunk kell, hogy nem időre kell teljesíteni a feladatokat. A valódi játékok kiállításban való elhelyezésének jogosultságát igazolja az, hogy a diákok először szinte észre sem veszik az egyes terekben elhelyezett multimédiás pontokat, előfordul, hogy nekünk kell felhívni a figyelmüket rá. Szintén pozitívumként éljük meg, hogy milyen megilletődött örömmel fogadják, hogy a feladatmegoldás során leülhetnek egy a Kazinczyéhoz hasonló íróasztalhoz, vagy bemehetnek a fogadó kármentőjébe.

Bár a kiállítás fő célközönsége a diákság, az egyéni látogatók nagy többsége is élvezettel vette birtokba az új kiállítást. A főleg hétvégén vagy az iskolai szünetekben érkező családok esetében előfordul, hogy kettő vagy akár három karakter útvonalát is végigjárják. Nyugdíjas vendégeink, egyéni látogatóink a falszövegekre koncentrálnak, esetleg a multimédiás pontok anyagába belenézve, belehallgatva dolgozzák fel a tárlatot.

Az elmúlt évben az új kiállítás rendezvényeinken is fontos szerepet kapott, kiválóan tudtuk hasznosítani vetélkedőink (*Kazinczy lábnymán, Tanárok éjszakája* stb.) alkalmával, valamint a 2014-ben indult TÁMOP – Széphalmi Szó-Kincs-Tár(s) című pályázat foglalkozásainak helyszínéül is, tehát elmondhatjuk, hogy szervesen beépült a nyelvmúzeum életébe.

A kiállítás egyik célja, hogy megszerettesse az iskolai oktatásban háttérbe szorult magyar nyelvi oktatást; a nyelvtanozáshoz kötődő negatív asszociációkat szeretné tompítani azáltal, hogy kiemelt helyen kezeli a mai tananyagban szereplő nyelvelméleti ismereteket, és teret nyújt a diákoknak a saját tapasztalatra épülő tudás megszerzéséhez. Kováts Dániel szavaival élve: „a nyelvmúzeum küldetése, hogy a hely adottságait, a genius loci kisugárzását is hasznosítva a magyar nemzeti műveltség egyik alapértékét, az anyanyelvi kultúrát közvetítse az érdeklődőkhöz”.³ A *Nyelvlesen* tárlat ehhez a küldetéshez kapcsolódva szól arról, hogy hogyan vélekedtek Kazinczy és kortársai egyes nyelvi témákról (nyelvtanulás, nyelvjárások, nyelvi szabályozás stb.), és bemutatja, hogyan vélekedünk ma ugyanezekről a kérdésekről, ezzel is rávezetve a látogatót arra, hogy a nyelvvel való tudatos törődés nem zárult le a nyelvújítással, és nemcsak a nyelvészek feladata, hanem minden nyelvhasználóé. Teszi mindezt könyved, játékos formában, ezáltal erősíti az anyanyelvhez való kötődést.

A vendégkönyvbe tett bejegyzések és az egyéb visszajelzések alapján a tárlat fogadtatása kedvező. A közeli iskolák látogatásai igazolják, hogy a kiállítás másodszorra, harmadszorra is élményt tud nyújtani azáltal, hogy más karaktert választva, más útvonalon, más rejtvényeket megoldva kalandozzák végig a résztvevők. A tárlat, melyet országgyűlési képviselőnk a megnyitón nagyon találóan anyanyelvi kalandparknak nevezett, a közelmúltban ünnepelte első születésnapját. Az eseményre különleges programokkal, játékokkal készültünk, és bízunk benne, hogy a kiállítás még néhány évig az eddigiekhez hasonló élményekkel örvendezteti meg A Magyar Nyelv Múzeuma látogatóit. A játék 2015-ben is folytatódik, várjuk a szórakozni, tanulni, szórakozva tanulni vágyó csapatokat.

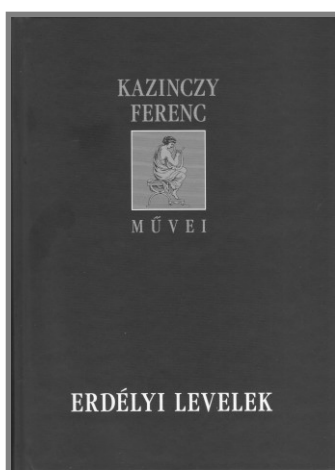
³ Kováts Dániel: A Magyar Nyelv Múzeuma helyzete és távlatai, Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 22. kötet. Sátoraljaújhely, 2012. 203.

KOVÁTS DÁNIEL

Az Erdélyi Levelek kritikai kiadásban

Újabb ünnepe van a Kazinczy-filológiának: kritikai kiadásban megjelent az életmű egyik legszebb, ma is olvasmányos darabja erdélyi útirajz, amely méltán helyezhető a két híres önéletrajzi mű, a *Pályám emlékezete* és a *Fogságom naplója* mellé. Igaz, itt mindössze három hónap élményeire szűkül az elbeszélés, az író azonban történelmi kitérőivel és képzettársításával jelentősen kitágítja időben és térben leírásait, közölnivalóját. Életének és hazai utazásainak ismeretében könnyű felfedezni az *Erdélyi levelek* sajátosságait, értékeit.

Kazinczy kortársai körében szinte divatjuk támadt az útirajzoknak. Az írók szükségét érezték, hogy utazási élményeikről tudósítsanak, s a lassan-lassan gyarapodó olvasóközönség is érdeklődéssel fordult e műfaj felé. A példák közül először talán Lawrence Sterne (1713–1768) ír származású angol író nevét kell említenünk. Már népszerűséget szerzett első regényével, amikor gyógyulást keresve Franciaországba, majd Itáliába utazott, s eljutott egészen Nápolyig. Az 1760-as években *Yorick érzelmes utazása Francia- és Olaszországban* címmel megírta,

s több részletben kiadta naplószerű úti beszámolóját, amelyben finom, a szentimentalizmustól áthatott leírások és érdekes elmélkedések váltják egymást, kitérve a megtapasztalt helyi szokások rajzára. Ezt a művét – a német nyelvű változatot is használva, az eredetihez hűséges maradván – éppen Kazinczy fordította magyarra, s szerepeltette 1815-ben egyik fordításkötetében. (Megjelent 1907-ben is, 1957-ben Határ Győző átdolgozásában adták ki, majd újra közzétették 1976-ban, s részletei ott vannak az 1979-es Kazinczy-válogatásban.) Sterne – akit Kazinczy gyakran írói álnevének Yorickként említ – hatásának nyoma jól látható írónk önéletrajzi jellegű prózai művein, köztük az *Erdélyi leveleken*. E műve X. levelében név szerint is hivatkozik rá. A rokokó ízlés örömét lelte a tájak leírásában, többek között ezt szerették nálunk Friedrich von Matthison (1761–1831) német költő műveiben. Ő nemcsak érzelmes költeményeivel hatott a két Kisfaludyra, Daykára, Berzsenyire, Kazinczyra, hanem visszaemlékezéseivel is (*Erinnerungen*, 1810–16), amelyekben nevelőként megtett útjairól beszámolt.

A kortárs magyarok közül a nagyon fiatalon elhunyt, bámulatos tehetségű gr. Teleki Domokos (1773–1798) írt *Egynehány hazai utazások leírása. Tót és Horvát országoknak rövid ismertetésével* címmel nagy sikerű útirajzot, amely 1796-ban jelent meg, s németül is kiadták. Gr. Batthyány Vince (1772–1827) beutazta egész Európát, úti tapasztalatait német nyelven írta meg. Témánk szempontjából legfontosabb a *Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukovina im Jahre 1805* című 1811-ben kiadott munkája, amelyben

többek között Erdélyt is bemutatja, és amely 1818-ban Pesten magyarul is megjelent. Rájuk műve Előbeszédében Kazinczy név szerint hivatkozik kijelölve azt, mi-
ben kíván eltérni tőlük a maga útleírásában. Az író a műfaj külföldi népszerűségére is utal, megemlítve, hogy tervezi erdélyi leveleinek idegen nyelvű kiadását. Megjegyzendő, hogy gr. Majláth János felajánlotta a németre fordításban való közreműködését. E terv megvalósítására azonban nem jutott idő, hiszen Kazinczy a magyar nyelvű kiadás megjelenését sem érte meg; voltaképpen a szöveg nem nyerte el írója kezétől a megnyugtatóan lezárt formát, ez fokozza a 2013-ban megjelent kritikai kiadás jelentőségét.

Erdélyi útját Kazinczy hosszú időn át tervezgette, vágyott arra, hogy széphalmi otthonából kimozdulva felkeresse a Király-hágón túli tájat, ott élő barátait. Ő maga a Partiumban, Erdély közelében született, Nagyvárad környékét jól ismerte, s 1805 őszén a Szilágyságba is eljutott már Wesselényiékhez, Zsibóra. Sokat várt egy hosszabb úttól, amely elvezeti őt Kolozsvárra, Marosvásárhelyre, Hunyadba, s már az előkészületek idején gondolt élményeinek rögzítésére. Ez a szándék útja közben csak erősödött, amint Andrásfalváról Wesselényi Miklósnak megírta: „*Én erdélyi utazásomat le fogom írni s kinyomtatatom. A magyarországi magyarok ezt a szép földet nem ismerik. Bár utazásom azt cselekedné, hogy sokan kapnának kedvet idejönni, s Erdélynek szépségeivel s jobb fijaival megismerkedni.*” Tájak, alkotások, emberek: ez a hármas érdeklődés kísérte egész útján.

Erdélyi származású embereket korábban is ismert Kazinczy, hiszen ilyen volt

Baróti Szabó Dávid és Báróczy Sándor, akiknek ösztönző szerepük volt pályakezdésében; s ilyen levelezőtársai közül Aranka György, Benkő Ferenc, Cserey Farkas, Cserey Miklós, Wesselényi Miklós és sokan mások. A velük való személyes megismerkedés, találkozás erős vonzerő. S aki elolvassa úti leveleit, meglepődve tapasztalja a Kazinczyval az út során kapcsolatba került személyek hatalmas számát. Kazinczy tehát Döbrentei Gábor ajánlását fogadta el az utazás útitervéről, aki maga is csatlakozott az utazóhoz, hogy Erdély jeleseihez elkalauzolja őt. A Cserey Farkastól származó ajánlás sem volt elvetendő, ő a természeti szépségek és a történelmi emlékek megtekintését ajánlotta elsősorban.

1816. június 10-én indult el Széphalomról a Kazinczyt, Eugénia lányát, inasát, kocsisát, úti holmiját szállító négylovas batár a hosszú – számításaim szerint több mint kétezer kilométeres – útra, s pontosan három hónap múltán érkezett újra vissza otthonába. A látottakat, tapasztaltakat Dessewffy József barátjának szóló huszonhat levében írta meg. Útja során feljegyzéseket készített, maga a mű azonban már (több változatban) írója széphalmi íróasztalán született meg.

Tokajon, Debrecenen, az Ér-melléken áthaladva, elhagyván Bihar vármegyét érzékeli, hogy markánsan megváltozik körülötte táj, s mások annak lakói is. Útját esők kísérték, a sáros utaktól, megáradt patakoktól lovai sokat szenvedtek. Ő úgy tartotta, hogy Magyarországot Erdélytől a Berettyó választja el Bihar és Szilágy megyék határán, ott áthaladva igyekezett Krasznára régi barátjához, Cserey Farkas-

hoz. Beszélgetések mellett a vendéglátó szobrait, képeit, porcelánjait, négyezer kötetes könyvtárát, ásványgyűjteményét, messze földön híres kertjét, állatállományát tekintette meg Kazinczy, s lovat kapott ajándékba házigazdájától. Útjukat a Meszes-hegység felé folytatták tovább, s bizony ökröket kellett kocsijuk elé fogni, hogy megbirkózzanak a magaslattal. Megilletődve tekintett szét a tetőn: „*Hah! Mily rezzenő pillantat! Előttem fekvék az egész Erdély. ... e látvány egyetlen a maga nemében s planétánknak talán semmi más pontján fel nem található. ... Messze mérföldekre terjede horizontom, s képzelhetni a kék szín mint vesze el, a feketés zöldön kezdve a veresellő, sárgálló fehérig, hol azt az égnek vég színétől nem lehet megkülönböztetnem.*” A festői látvány sem feledtethette az utazás fáradalmait, bizony nem mindenütt találtak megfelelő fogadót és étket. Nagymáson Kazinczy megtekintette Wass Sámuelné híres lótenyészetét, s igyekezett tovább Kolozsvárra, ahol már várta őket Döbrentei és tanítványa, Gyulay Lajos, akik akkor a Wesselényi-házban laktak, s ott kaptak szállást Kazinczyék is.

A várost Kassához hasonlítja az író, s megjegyzi, hogy mióta a főkormányshéz Kolozsvárra települt (1790), a város fejlődésnek indult. Megtekintette a nagytemplomot meg a piaristákét, érdekes módon azonban a Farkas utcai református templomba nem ment be, „*külsője nem sok jót ígér*”, gondolta. Láttá viszont a lutheránusok épülő templomát meg az unitáriusokét. Járt Bocskai fejedelem és Mátyás király szülőházában, benézett a református kollégium év végi vizsgájára, felkereste a város neves festőit, szobrászait. Sok ked-

ves és érdekes emberrel találkozott Kazinczy, s boldogan tapasztalta, hogy *„mióta Erdélybe beléptem, magyartól még nem hallottam egyéb szót, mint magyart”*, holott a magyarországiak között gyakran fordul németre (vagy latinra) a szó. Kolozsvári tartózkodását így összegezte: *„Ez a hét nap valóban életem legszebb napjai közé tartozik, s vádlom sorsomat, hogy a jó földet hamarabb nem láttam.”*

Tordán az országszerte ismert, sokak által szidott leoninus (rímes időmértékes) versek költőjével, Gyöngyösi Jánossal és az unitárius kollégium tanárával, Szabó Sámuellel találkozott, említést tesz az Aranyoson átívelő *„zsindelyes fedelű szép híd”*-ről, a sátoros cigányok táborát látva kitér e népcsoport erdélyi helyzetére, majd bemutatja a ludasi Bánffy-kastélyt. A képtár portréi előtt végigsétálva támad benne a következtetés: *„őseink hálás tisztelete religiosus érzés”*. Azután elérték az útjukat álló, megáradt Marost, amely várakozásra kényszerítette őket. Itt is – mint erdélyi útja során oly gyakran – hazai tájak, a Hernád és Tárca folyók jutnak eszébe. Egy fedett lócára telepedve tekint körül a vidéken, hangulatos leírással mutatja be olvasójának az elébe táruló látványt.

Tovább indulva alkonyatkor pillantotta meg Marosvásárhelyt, utazásának egyik várt állomását. Megértjük, hogy a már akkor is nagyhírű, Teleki Sámuel gróf által – latin felirata szerint – a hazai múzsáknak és a hálás utókornak ajánlott bibliotheca annyira felkelti Kazinczy érdeklődését, hogy hosszasan foglalkozik vele, s hogy elmélyülten kíván ott széjjelnézni. Leírása nyomán magunk előtt látjuk az épületet, a könyvtár helyiségét, be-

rendezését, portréit. A könyvtár sok értékes darabját nevezi meg; az akkori viszonyok között ez fontos híradás lehetett a könyvek barátai számára.

Koronka, Szentbenedek a további útvonal, megállnak Tholdalagi Zsigmondéknál, ahol a ház úrnője, Vay-lány, atyafiságban áll a Kazinczyakkal. Ez az időzés az író kitérőre készíti, emlékeket idéz fel Vay Miklósról majd Pallásthy Mártonról. Kazinczy úgy tartja, az útirajz fonalától eltérő egy-egy hasonló epizódot *„olvasóim nem igen fognak elúnni, ha az, amit beszélek, 'Erdélyi Leveleim' közé nem tartozik is”*. A következő levélben is találunk betoldást; ezúttal az erdélyi tájnyelv jó néhány megfigyelt szólásmódját iktatja be.

Az erdélyi út egyik célpontja Andrásfalva volt, gróf Gyulay Ferencné Kácsándy Zsuzsanna, a kassai évekből ismert kedves Süsie otthona, ahol gyönyörű napokat tölt, mint mikor *„Psyche ismét feléled ... s bujkálkodva röpkedi körül az őszi-tavaszi ibolyáit”*. Találkozott ott Gyarmathi Sámuellel, a jeles nyelvészrel, akinek érdeklődése ekkor a botanika felé fordult. Innen látogattak el az esőzések múltán Fehéregyházára, ahol Kazinczy Haller János kastélyát és parkját csodálta meg, írta le. Nagybúnon Bethlen Gergely birtokán tekinthetett szét.

Segesvár meglátogatása már a szokossal való ismerkedésre nyitott lehetőséget; Kazinczy felment a 193 lépcsős fedett grádicson a szász lutheránusok Szent Miklós templomába, majd elvegyült a he-tivásár forratagában. A szászok részletes jellemzésére Medgyesre érve talál alkalmat; a benne támadt ellenszenvet sem hallgatja el, de megjegyzi: *„annyi mindazál-*

tal mindig való marad, hogy ha elmés és tompa, jó és rossz, nyájás és durva minden nép közt van is: tulajdon arca úgy van minden népnek, mint minden személynek". S következett a szászok szellemi központja, Nagyszeben, ahol az író számára Bruckenthal Sámuel képtára, muzeális gyűjteménye adta a legvonzóbb látnivalót. Akárcsak a vásárhelyi Teleki Tékát, ezt is nagy részletességgel mutatja be olvasóinak.

Az út Szentmihályon át az 1479. évi kenyérmezei csata, Kinizsi Pál hőstettének színhelye felé vezet tovább. S Kazinczy az otthoniakra, feleségére gondol. „Minden léptem távolabbra viszen honomtól, s mily nagy máris az út, melyet tevék! De még hátra Vajdahunyad, hátra Fehérvár és a helyek, hol a nemzet szentjei éltek, jártak s halhatatlan tetteket tettek. Azokat látnom kell, illetnem kell sírköveiket, s azon érzést adni magamnak, hogy nagyobb lettem erekléjükilletése által.” Ezekben a szavakban Kazinczy útra indulásának egyik alapvető motívuma fogalmazódik meg: vágyott célja volt az erdélyi történelmi hagyomány által való gazdagodás. Magával vitte Benkő József Erdély történetét tárgyaló művét, az volt egyik úti olvasmánya. Emellett Karacs Ferenc térképe segítette a tájékozódásban.

Hunyad vármegye különösen kedves volt neki, „melynél sem szebb tájt nem láték Erdélyben, sem áldottabbat”. Az élénk kereskedelmi forgalom, a Maros futása, az erdélyi fejedelmek szálláshelyei, Déva vára és főként Vajdahunyad teljesen lekötötte figyelmét. Tordoson Sípos Pál lelkész barátját kereste fel, akit sárospataki professzor korából ismert, s akit tudós felkészültsége miatt nagyra becsült. A következő két levele ismét az utazás idilli napja-

it eleveníti fel. Gyulayné dédácsi házában időztek, a ma is látható gyönyörű park a Sztrigy-patak és a Maros egybefutásánál, a távoli havasok koszorújával eszményi környezetet teremtett a kikapcsolódáshoz; nem csodálkozhatunk, hogy nehéz volt az elválás, amikor tovább kellett indulni. Ismét alkalma van szólni néhány találkozásról, s a román emberek magatartásáról. Tapasztalatait így összegezte: „Jók és nem jók mindenhol vannak s nagy szerencséjére az emberiségnek, a magyar, a tót, az oláh végre is ember...” Szpatán – mely már kívül esik Erdélyen Krassó-Szörény vármegyében – fölkereste sógorát, útközben román szavakat, népdalt jegyez föl.

Branyicskánál a Bethlenekre emlékezik, megtekinti a Jósika-kastélyt és gyönyörű parkját meg Fráter György kápolnáját, majd következik Vajdahunyad vára. Kazinczy nagy rajongója volt Hunyadi Jánosnak, a várat szinte lépésről lépésre bemutatja, s a hely versírásra ihleti. Kitérőt tettek Hátszeg felé, hogy megtekintsék a Demsus faluban látható régi-régi templomot, amelyet a hagyomány szerint még a rómaiak építettek Mars isten tiszteletére. Elgondolkodott, hogy e tájon lehetett Sarmisegethusa, Decebál dák király lakhelye, gondolatai visszaszállnak egészen Traianus koráig. Ezután egy hosszú, utóirattal bővített levélben Hunyadi János származásával foglalkozik Kazinczy; az a kérdés nagyon foglalkoztatta, tanulmányozta a vele kapcsolatos, számára elérhető valamennyi forrást.

Útjukon most már Dédácsra visszafelé haladva meglátogatták a gyógyi fürdőt, amelyről részletes leírást kapunk, s 33 napos együttlét után eljött a Gyulayéktól,

Döbrenteitől való búcsúzás ideje. Vers születik ebből az alkalomból, amely a XXII. levél elejére épül majd be. Történelmi tájon haladnak át: itt van Alvinc, Fráter György meggyilkolásának helye, majd következik Gyulafehérvár, Erdély fejedelmeinek székvárosa. A Szent Mihály templomba vezet itt Kazinczy első útja, mely *„szegény, de nagy, de méltóságos”*. Megáll a Hunyadiak sírkövéénél, keresi Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és Martinuzzi Fráter György nyughelyét. Ide még egyszer visszatért, óráját Hunyadi sírkövére helyezte, hogy *„az által szenteltetést vegyen”*, s azt kívánta: *„Menjen által érzésem minden maradékaimra!”* A templomból Batthyány Ignác püspök könyvtárába sétált át, ott is számba vette a legértékesebb köteteket, akárcsak Marosvásárhelyen. Nézegette a kéziratokat, Rákóczi György vizsolyi bibliáját a sajátkezű bejegyzéseivel, Heltai Gáspár 1551-ben Kolozsvárott kiadott bibliáját, Halábori Bertalan zsoltároskönyvét. A régi magyar nyelv iránti vonzalmát tapasztaljuk meg, amikor összehasonlító idézeteit olvassuk, melyeket a szentírás régi fordításaiból írt ki. Szentimrénél Kemény Simonra gondol, aki a török elleni csatában Hunyadi mentve áldozta életét, Gáldtón a Bethlenkastélyban pihen meg két és fél napig, itt alkalma van a főúri család történetében búvárkodni, anyagot gyűjt, a Bethlen ház történetének megírását tervezi.

Nagyenyed volt a következő állomás, melynek *„fekvése sokat hasonlít a mi Újhegyünkéhez, de hegyei nem oly tetősök”*. Leveleiben összefoglalja a kollégium históriáját, kitér gyűjteményeire, könyveinek, képeinek értékelésére. Hazafelé tartva újra érin-

tették Tordát, ahol istentiszteleten vettek részt, majd megpihentek Kolozsvárott. Esküllőn át Tihó volt a következő állomás, ahol Cserei Miklóst látogatták meg, régi levelezőtársát, akiről így nyilatkozott Kazinczy: *„nem tanultam senki leveléből többet, mint a Cserei Miklóséból... ítéletei felvilágosítottak, gondolkozása józan, érzése hív és szent”*. Onnan meg a közeli Zsibóra vezetett útjuk, Wesselényihez. Ez lett az erdélyi utazás záró csúcspontja, melyre a levelekben részletező figyelem fordul. Itt is epigramma születik a találkozás élményéből. Meglátogatta Hadadot, a Wesselényiek másik fészket, s ott következett be a búcsú: *„Miklós csókja volt utolsó, mellyel eleresztetém”*.

Mint minden könyvnek, az *Erdélyi levelek* megformálásának, kiadásának is megvolt a maga sorsa. A többszöri átdolgozás miatt nehezen öltött alakot a mű. Útirajza hat részletét Kazinczy már 1817-ben és 1818-ban a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain közzétette, így az érdeklődő közönség e műve készülésétől tudomást szerezhetett. Az első *„Töredékek Kazinczynak Erdélyi Leveleiből”* címmel útjának elejéről szól, a második közlemény Gyulafehérvárról, a harmadik Marosvásárhelyről tudósít. Azután egy történelmi értekezést közöl: *„Megczáfolása azon bitang hírnek, hogy Hunyadi János Magyar-Országi Kormányzó és Erdélyi Vajda vad ölelésből eredett”* címmel, *„Kazinczynak Gróf Dezsőffy Józsefhez írt Erdélyi Levelei közzül”* alcímmel. Erre a témára tér vissza az ötödik közlemény is, a hatodikban pedig az erdélyi szászokról, báró Bruckenthal Sámuelről és muzeális gyűjteményéről ír. Ezek az első részletek már jelezték, hogy az *Erdélyi*

levelek tartalma milyen szálakból szövődik: az utazás eseményeinek, a találkozásoknak és a reflexióknak rögzítése mellett történelmi kitérők, épületekről és műalkotásokról adott ismertetések kerülnek a szövedékbe. A *levél* szépprózai alkotásokban is szívesen alkalmazott forma volt akkor, s útirajzhoz adaptálva természetes keretet adott a személyes megnyilatkozások számára; miközben közvetlenül teremthetett kapcsolatot olvasójával, s Kazinczy könnyed, „kecses” írásmódja hatáson bontakozhatott ki benne.

Az útirajznak az összetettsége késztette arra Kazinczyt, hogy írása részleteit számos ismerősének bemutassa, véleményüket kérje, s a kapott visszajelzések, megjegyzések alapján többször átgazítsa a szöveget. Alkotói módszerének amúgy is a folytonos csiszolgatás, a gyakori átírás az egyik fő jellemzője, erdélyi úti beszámolója megírásában azonban ez már-már a mű elkészülésének akadályává vált. Előszörban a bemutatott személyek jellemzése bizonyult kényes kérdésnek, de a történeti adatok pontosítására is hangsúlyt fektetett. Nem feledhetjük azt sem, hogy minden nyomtatásban megjelenő írás átment a cenzor kezén, a vélemények megfogalmazása közben erre is tekintettel kellett lenni. 1819 tavaszáig Kazinczy már nyolcszor javította át művét, amikor Sárospatakon cenzúrára adta, ennek a változatnak a kiadására azonban nem került sor. Ebben szerepet játszottak Tulsiczky András pataki plébánosnak cenzori kifogásai Bocskai fejedelemmel és Kazinczy pedagógiai utalásaival kapcsolatban. Késleltette a nyomdába adást az író igen nehéz anyagi helyzete, nem tudta volna kifi-

zetni a nyomdaszámlát, főúri támogatót pedig nem sikerült találnia. Az ismételten átalakított művet három év múlva a bécsi cenzúrához nyújtották be, meg is kapták az engedélyt a kinyomtatásra, de a metszetekkel illusztrált kiadáshoz nem volt elég pénze az írónak. Kazinczy még ezután is csiszolgatta alkotását, s végül nem maradt ideje annak kiadására.

Pedig a kéziratban terjedő *Erdélyi levelek* meglehetősen kedvező visszhangot keltettek; a címzett Dessewffy József, Szemere Pál és Cserey Farkas szinte magasztaló hangon írtak róla a szerzőnek. Eljutott a kézirat Döbrentei Gáborhoz, Wesselényi Miklóshoz és sok más Kazinczy által becsült személyhez. A visszaérkező észrevételek és ajánlások mérlegelése olykor elbizonytalanította Kazinczyt, aki úgy érezte, már-már el is vesztí munkája eredeti beállítottságát, hamvasságát. Előbeszédében meg is említi: „Oda az elsőnek eleven, forró, egyenlő színe...” Érte nyilvános támadás is; a Tudományos Gyűjteményben a százszokról megjelent jellemzés éles kritikát váltott ki. A kézirat ezután is kézzől kézre járt támogatókat keresve. 1830-ban a pesti cenzor kezében volt újabb engedélyezésre, aztán a Felső-magyarországi Minerva című folyóiratban jelenhetett meg 1831-ben három, 1832-ben egy részlet az útirajzból. Ezt már Kazinczy nem olvashatta.

Az *Erdélyi levelek* kiadására a Bajza József és Toldy Ferenc által szerkesztett életmű-sorozatban 1839-ben jelent meg, annak alapja a hagyatékban az *Utazások* között ránk maradt 1827-ből való szöveg. Abafi Lajos gondozásában 1873-ban indult egy újabb sorozat Kazinczy „összes munkái”-ból, ennek 4. köteteként 1880-

ban jelent meg az *Erdélyi levelek* legbővebb kiadása az 1824-ben elkészült kéziratot alapul véve; azután pedig 1944-ben két kötetben Kolozsvárott adták ki e művet az Abafi-féle változatban. Sokáig csak változatások jelentek meg ezt követően: 1960-ban Szauder József, 1979-ben Szauder Józsefné sajtó alá rendezésében. 64 év múltán, 2008-ban a budapesti Eötvös József Kiadó jelentkezett a „teljes” szöveg kiadásával, s ugyanabban az évben a kolozsvári Művelődés című folyóirat egy összevont számában ugyancsak közzétette a művet.

Nem kis feladat a leginkább hitelesnek tekinthető Kazinczy-szöveg kiválasztása és közzététele, hiszen – mint a Debrecenben 2013-ban a *Kazinczy Ferenc Művei* sorozatban megjelent kritikai kiadás pontosan számba veszi – 16 szövegváltozat, illetve kidolgozás létezik, de egyikre sem mondható, hogy az a Kazinczy által véglegesnek tekintett mű. Ez a tény fokozza a Szabó Ágnes által nagy gonddal sajtó alá rendezett kötet jelentőségét. Még ez a vaskos, 887 oldalas korpusz sem tartalmaz minden szövegforrást, amely e témához sorolható, de valamennyit figyelembe veszi az alkotási folyamat vizsgálatában. A szövegközlést követően a minden fontos részletre kiterjedő jegyzetanyag kitér a szövegforrások, a keletkezéstörténet bemutatására, megismerjük a kézírathagyatékot és a kiadástörténetet, s megkapunk minden magyarázatot a szövegek genetikájára, kronológiájára vonatkozóan. A közlés mód lehetővé teszi a szövegváltozatok azonos elemeinek összeolvasását, tájékoztatást kapunk a műben előforduló személyekről, egyes nevezetességek művelődéstörténeti háttéréről, az idegen vagy el-

avult szavak jelentéséről, s nagy segítség az olvasónak, hogy a nem kevés latin, német, román, francia idézet magyar megfelelőit elolvashatja. (Sajnos – nyilvánvalóan a hellyel való kényszerű takarékoskodás miatt – a levelezés-kötetektől a nem magyarul írt szövegek fordítása hiányzik.)

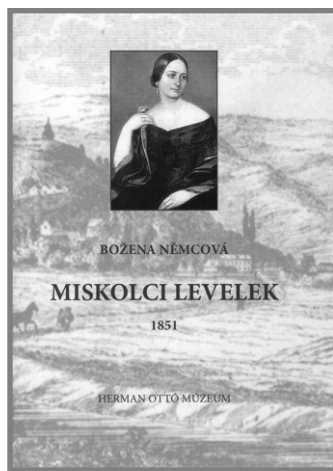
Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, Kazinczynak ez a műve tartalmazza a legtöbb történelmi, genealógiai, művészettörténeti, művelődéstörténeti, néprajzi, közéleti utalást, adalékot, s nagy számban mutat be kortársakat. Ez próbára teszi a sajtó alá rendezőt, akinek ráadásul alapos erdélyi, partiumi helyismerettel is rendelkeznie kell, hogy Kazinczy megjegyzéseit megértse, megértesse. Hálásak vagyunk Szabó Ágnesnek, hogy kiválóan teljesítette összetett feladatát. Munkája alapul szolgálhat Kazinczy erdélyi kapcsolatainak árnyaltabb megítéléséhez, alkotás- és ábrázolásmódjának megértéséhez, valamint a további népszerű kiadások gondozásához. Nem az ő hibája, hogy e feldolgozás nyomán sem lesz könnyebb eldönteni, milyen szövegváltozat szolgálhat kánonként az *Erdélyi levelek*nek a nagyközönség kezébe adható változathoz. Pedig ez a mű a későbbiekben is érdemes újabb és újabb kiadásokra, hiszen mind irodalmi értéke, mind művelődéstörténeti becse nemzeti kulturális örökségünk marandó értékévé teszi Kazinczy útirajzát. Ő *Búcsú Erdélytől* című versében meghatottan, fájdalommal köszönt el az erdélyi tájtól, amely „Áldott hazája sok nagy férfiadnak”. Leveleinek elolvasása megérteti velünk élményeinek mai üzenetét.

SZILÁGYI PÉTER

Božena Němcová miskolci levelei 1851-ből

Tetszetős és hiánypótló füzetet tarthat a kezében az az olvasó, aki kezébe veszi a Tóth Arnold szerkesztésében napvilágot látott kis kiadványt, amely a jeles 19. századi cseh író nő észak-magyarországi úti élményeit tartalmazza. Jelen kiadás¹ a szerző *Magyarországi úti emlékek* című művének Miskolchoz kapcsolódó részleteit, az 1963-ban ugyancsak a Herman Ottó Múzeum által kiadott szövegkorpuszt (Múzeumi Füzetek 15.) egészíti ki az író nő óhutai és kisgyőri élményeivel.

A szövegrészleteket DominKároly fordításában olvashatjuk. A kötetet Offertáler-Havasi Béla előszava, Domin Károly és Komáromy József bevezető tanulmánya indítja útjára. A bevezető tanulmány méltatja Němcovának, a 19. századi cseh szépirodalom korszakos jelentőségű alkotójának a modern kori cseh irodalmi nyelv megteremtésében betöltött elévülhetetlen érdemeit; a szerzőt egyben a korabeli magyar irodalom kontextusában is elhelyezi.

Božena Němcová a forradalom és szabadságharc leverése után tesztogatást Magyarországon. 1851 áprilisának végén érkezik hazánkba az író nő, aki a forradalmi eszmékkel szimpatizáló és negyvennyolc után büntetésből Észak-Magyarországra áthelyezett pénzügyőr tisztviselő férjét kíséri el új hivatali helyére.

Němcová levelei jól illeszkednek a 19. századi útirajz-irodalom hasonló darabjai közé. Szövegei azonban többek is a táj szépségeire, az épített környezetre és ezeken keresztül a társadalmi-kulturális összefüggésekre reflektáló feljegyzéseknél. Olyan jellegzetes megfigyeléseket is leír jegyzeteiben, amelyek túlmutatnak e műfaj hagyományos keretein.

Nagyon erős a néprajz, a népiélet iránti érdeklődése. A népnek azonban nemcsak a tárgyi kultúrája érdekli, hanem az életmódja is. Szemléletes, helyenként meg-hökkentő, apró képekben tárja fel a korabeli Miskolc, Edelény, Sajószentpéter különféle társadalmi rétegeinek életmódját. Éles szemű megfigyelő, aki kendőzetlenül mutatja be a korabeli falu- és városképet. Szerinte az elmaradottság és a kulturálat-

¹ *Božena Němcová: Miskolci levelek, 1851.* Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2014. 54 p.)

lanság végső soron az iskoláztatás hiányosságaira vezethető vissza.

Tanulságos egy korabeli idegen nyelvű szerző nem mindig elfogulatlan sorait olvasni rólunk, magyarokról. Petőfi jól ismert és a magyar tájat több helyütt emblematicusan bemutató úti élményei mellé akár kontrasztként is oda állíthatók a kortárs cseh író *Miskolci levelei*. A miskolci vásárok forgatagának plasztikus leírása vagy az edelényi cigányok életének a bemutatása a helyi szín, a couleur locale kiváló példái. Ezek a leírások az író mindennapi tevékenységeinek: sétáinak és kirándulásainak megfigyeléseiként szerkesztve épülnek be a szövegekbe, így a személyesség varázsával hatnak. Nem idealizálni, pusztán bemutatni kívánja a tájat és a benne élő embert.

A vásárt bemutató sorokat olvasva szinte odaképzeli magunkat az 1851. évi tavaszának miskolci forgatagába: „Sátor, sátor mellett, az egész utca mentén, közöttük hemzseg a tömérdek ember. Sokféle a viselet, sok nyelven beszélnek, ökrös, lovas, szamaras fogatok vonulnak. Egymás lábára tapos a nép, veszekszenek, átkozódnak, de azért nem térne ki egyik a másiknak! / Micsoda láрма van egy ilyen vásáron! Már a vásár előtti estén mindenfelől összesereglik a szekerek szakadatlan sora mindenfajta portékával, mindegyik szekéren öt-hat ember ül. [...] Az egyik utcában mást nem is látunk, mint deszkákat, zsindelyt, lecet, abroncsot, kádat, vízfordásra szolgáló rocskákat, akót, vödöröket, dézsát, vályút, mosóteknőt, ablakrámákat, ajtókat, röviden: mindaz a faáru, amire a ház körül szükség lehet, az itt megvételre készen található. A kocsin az apa ül, lent állnak a fiai vagy a szolgálai. Ha jön a vevő és valamit nem tudnak neki odaadni,

kénytelen a kocsira mászni és megtekinteni. Az embernek az egyik kocsitól a másikhoz kell utat törnie a kocsik közt álldogáló lovak és ökrök között.”

Nagyon érdekesek az írónek a nyelvi bábel közepette tett megfigyelései. A kötethez összeállított szójegyzék ötvenhét olyan magyar szót sorol fel, amelyeket a szerző fontosnak tartott feljegyezni. Leírja és megkülönbözteti például a „búzávásár” és a „gabonavásár” kifejezéseket, megjegyezve, hogy a „gabonavásár” az, ahol mindenfajta szemes terményt árulnak, a „búzávásár”-on viszont csak búzát. A Búza tér elnevezésének eredetére utal ez a feljegyzés.

Olyan tájféldrajzi neveket jegyez fel, mint a *Szinva*, a *Pece*, melyek Miskolc folyóvizei. A Sajóval kapcsolatosan megjegyzi, hogy „Miskolctól nem messze folyik. – Sajom-nak (Sulyom) nevezik a fekete folyóvízi diókat is.” Erről az érdekes növényről más helyen részletes leírást nyújt. A majális szónak viszont helyben használatos jelentéstartalma az, ami érdekes számára. Külön megemlíti, hogy itt „vályognak hívják” azt az építőanyagot, amit ő egyszerűen a sárral azonosított.

Óhuta faluban járva részletes feljegyzést készít a környék földrajzi neveiről (Bučina~Bükkös, Repisko~Répaföld vagy Répási, Polána~Fennsík, Žabica~Békás, Velkéšance~Nagysánc, Maléšance~Kissánc).

A vásártéren sétálgatva felfigyel arra a nyelvi sokszínűségre és gazdagságra, ami a 19. század derekán jellemezte hazánkat. „Latin, szlovák, szerb, francia, német, magyar, zsidó és cigány” beszédet hall. Hazafelé utazva megismerkedik egy „vígkedélyű, beszédes bécsi asszonnyal”, akinek prágai, cseh

származású férje van. Epésen jegyzi meg, hogy ez a nő nagy magyarnak adja ki magát, ám bár alig tud magyarul, szinte csak németül beszél.

Számára – mint író számára – evidens a nyelvi identitás hangsúlyozása. Erről gondolkodik el a Kisgyőr környéki kirándulása kapcsán is, amikor a település környékének szlovák családneveit és földrajzi neveit jegyzi le. Még a település lakóinak jellegzetes hanghordozására is felfigyel (például a *jól* helyett *jóul* ejtés esetére). Olyan fontos kérdésre tapint itt rá, amely ma is aktuális lehet, azaz hogy mi határozza meg egy egyén vagy egy közösség nemzeti identitását.

Nagyon érdekes Tapolca és Diósgyőr korabeli fürdőinek leírása. Sajnos a gyönyörű természeti környezetben sem élvezhető maradéktalanul az üdítő fürdőzés, mivel az épületek elhanyagoltak, és a kiszolgálás sem túl vendégmarasztaló.

Ha Božena Němcová *Miskolci levelei* alapján egy szóba kellene sűríteni a korabeli közállapotokat, akkor a *sár* lenne az a szó, amely az elmaradott viszonyokat szimbolizálná. Többször előfordul a közterületek, utak állapotának a leírásánál: „Edelénynél ismét földbevájt cigány putrik és mint a hangyabolyok úgy állnak ki a tetőig a földből. Ilyen lyukban egy kevés szalmánál egyéb semmi nincs. Rettenetes az elhagyatottság és a nyomor! Edelény kisváros. Szörnyű a sártenger. A házak, mint másutt mindenfele, itt is vályogból, ritka, amelyik kőből épült.”

Majd ezután kontrasztként az edelényi Coburg-kastély bemutatása követke-

zik, hogy a „kunyhó és palota”-kép teljes legyen. „*A magyar sár világhírű, de aki még nem látta, az fogalmat sem alkothat erről magának*” – összegzi.

Még ha Němcová többször hasonlóan summás és elítélő véleményt fogalmaz is meg a magyarok műveltségével, iskolázottságával vagy a munkához való hozzáállásával kapcsolatosan, mint mi a birodalom más nemzetiségeiről, a *Miskolci levelek* mégis olyan látélet a korról és régiókról, amely azért lehet hiteles és elgondolkasztató, mert egy hazánkba látogató cseh író nő szemüvegén keresztül mutatja be a korabeli Észak-Magyarországot.

A szövegeket olyan korabeli metszet-, litográfia- és fotóanyag színesíti, amely jól illeszkedik a cseh író nő által sugallt falu- és városképekhez.

A Herman Ottó Múzeum jelen kiadványa tágabb értelemben ahhoz a törekvéshez illeszkedik, amely a múzeum és a Kazinczy Társaság *Poétai Gyűjtemény* sorozatában a történelmi Borsod–Abaúj–Gömör–Zemplén megyéhez kötődő költők e tájhoz kapcsolódó válogatott költeményeit adja az olvasók kezébe. Végző soron ezek a szövegek artikulálják azt az irodalmi topográfiát, amely az adott tájhoz, ezen keresztül a hazához való kötődésünket tudatosítja és formálja.

A jövőben talán érdemes lenne a teljes szöveget kiadni, nem csak a Miskolchoz és környékéhez kötődő részleteket, így elkerülhető lenne, hogy Němcová szövegeit helyenként csak Offertáler-Havasi Béla narrációjában olvashassuk.

FÚZFA BALÁZS

Idegenként otthon

Tudható, hogy a szerző tíz évig gyúrta az anyagot, amíg érvényes formává állt össze a kezében. Tudható, hogy először doktori disszertációt írt és védett meg a témából a Miskolci Egyetemen. Aligha volt azonban előre látható, hogy Kazinczy Ferencről ilyen monumentális és lenyűgöző alkotás születik valakinek a tollán a harmadik évezred elején – azaz bő két évszázaddal a történések után.¹

Hiszen ki gondolná, hogy az irodalmi (köz)tudatban a cizellálás apostolaként élő férfialak hús-vér ember is volt, reszkető-szorongó-bátor-szerelmes-szeretkező-csódlalkozó-szikár férfiember, aki tudván tudta, hogy barbárnak lenni otthon a legkeményebb megpróbáltatás. Ha máshonnan nem, hát barátja, Angelo Soliman példájából okulva tudhatta ezt.

Mert ez a regény kettejüké – pontosabban hármójuké: Angelo Solimané, Kazinczy Ferencé és Török Sophie-é.

A multikulturalitás előtti évszázadokban járunk. Angelo Soliman kisgyerekkorában került Európába Afrikából. Csodájára járnak egy négernek Bécsben. De nemcsak a csodájára járnak, hanem a pusztá lé-

tezését is képtelen valóságként felfogni az utca embere éppúgy, mint a hatalom birtokosai: hercegek, grófok és királyok. Vásári látványosságként mutogatják az élő embert, a gyerekek, járókelők pedig fogdossák, csúfolják, nevetségessé teszik. Vagy utóbbiak egyszerűen csak félnek tőle, s gyerekeiket ijesztgetik vele a polgári világ nagyobb dicsőségére. Még az is előfordul vele, hogy csavargók éjnek évad-

ján lekapják a tíz körméről, s le akarják dörzsölni-mosni róla a „festék”-et, mert nem hiszik el, hogy az igazi feketeség.

Bravúros a regény (narratív) struktúrája. Az már önmagában kívívja az olvasó elismerését, hogy a lényeg, a legfontosabb mondandó a legeslegutolsó mondatban van elrejtve – mintha ezért az egy mondatért született volna meg az előző 450 oldal... Szinte krimiszerű izgalommal rágjuk át magunkat a szövegen, amely a narrációját tekintve is „duplafenekű” – plusz csavarral ellátva.

A feleség, Török Sophie narrálja az egész regényt, de olyan ügyes megoldással, hogy a nézőpont észrevétlenül csúszik át innen oda és onnan ide. Azaz olykor az az érzésünk, mindentudó elbeszélővel van dolgunk, máskor hangsúlyozottan érezzük,

¹ Péterfy Gergely: *A kitömött barbár*. Bp., Kalligram, 2014.)

hogy a Solimanról szóló fejezeteket a regény jelenidejében már halott Kazinczy Ferenc meséli-mondja el, akinek szavait felesége tolmácsolja e későbbi idősíkban az olvasó számára. A Kazinczyék életéről szóló részeket pedig egyenesen Török Sophie látószögéből követhetjük végig egyfajta énelbeszélői nézőpontból.

A borzongást keltő cím – az olvasó nem tudja, hogy komolyan vegye-e vagy sem, konkrétan értse-e vagy sem, merjen-e rajta nevetni vagy sem – valóságreferencialitása kétségesnek tűnik mindvégig. Hitetlenkedve olvassuk már az elején, hogy a bécsi Természettudományi Múzeumban áll Angelo Soliman kitömött (!) teste egy tetőtéri raktárban, egy diaporáma részeként más, hasonlóképpen szomorú sorsú embertársaival és állatokkal egyetemben. A 21. századi ember számára felfoghatatlan, amit elképzel a leírás alapján, ugyanakkor a szemlélődés következő másodpercében máris saját tapasztalatai ötlenek elő a mai mindennapok terrorizmusáról, agresszivitásáról, diktatúráiról. Török Sophie az emberszobor előtt állva kezdi mondani-mondani az egyes fejezeteket, s meséli el Kazinczyval közös életüket, mert szeretné megérteni, hogy amit a férje a halála előtt rábízott – az ő Angelo Solimannal való barátságának egész történetét –, az miért volt olyan fontos Ferenc számára, hogy lényegében csak akkor mesélte el, amikor már mindennek vége, a kolerától halálos ágyon. És ott, az ébenfekete szoborral szemben állva bekövetkezik a várva várt megértés. Török Sophie rájön, hogy mindenkit barbárnak tekintenek, aki különbözik a környezetétől, s hogy a barbárság nem a bőrszínen múlik – Soliman korának egyik legműveltebb figurája volt Bécsben –, hanem személyiség és környezete viszonyán. Török Sophie tudta, hogy

őket is barbárnak tekintették Széphalmon, hisz örület, ha egy ember inkább tintára és papirosra költi az utolsó fillérjeit, s nem élelemre. Örület, ha szegénységükben a gyerekeiket rokonokhoz kell kihelyezni nevelésre, mert annyi pénzük sincsen, hogy etessék őket. Örület, ha az ember a létezővel szemben egy álombeli jövőben hisz, amikor majd a barbársággal szemben fontosabb lesz az ízlés, a szépség, a művészetek tisztelete, az olvasás, a zene. Az oldal szalonnánál, rőfnyi kolbásznál, akó bornál fontosabb lesz a tintatartó, a brünni-kufsteini-munkácsi fogságban a saját vérrrel leírt betű, mert mindegyik egyfajta tanúságtétel a kultúra végső győzelméről.

Hogy az a barbár, akit nem értenek, vagy azok a barbárok, akik nem értik a zsenit, soha nem lesz eldönthető. Tudni csak annyit tudhatunk, hogy ugyanezekben az években, amikor Kazinczy a nyelvújítást véghez viszi Széphalomból vezérelve ebben az országban, ezer és ezer gyötrelmes éjszakán és nappalon írva leveleinek végtelen sorát, ugyanazt teszi, mint Csokonai Vitéz Mihály („Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon”), mint Katona József („Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni?”), és ugyanazt teszi, mint a még majdnem gyermek Bolyai János („Semmiből egy új, más világot teremtettem”). A Bolyai-kéziratok utóélete jól mutatja a sorsok és jelenségek hasonlóságát: „A kéziratok sorsa éppen olyan kétségbeejtően szomorú, mint Bolyai János egész élete. Ezt vette észre Eötvös József, és foglalta írásba abban a levélben, melyet az ügyvel kapcsolatosan fiához intézett: Az olasz tudós herceg »csak azért fordult hozzám, mert biztos tudomást szerezvén, hogy a két Bolyai irományai Marosvásárhelyen vannak, három év óta mind ő, mind a

bordeaux-i és párizsi akadémiák tízszer írtak a marosvásárhelyi kollégiumhoz, de még választ sem kaphattak, s most – meg lévén győződve, hogy ily lángész irományai közt sok becses jegyzet lesz – azért fordulnak hozzám, hogy az irományokra kezemet tegyem, s érdemes részét vagy az akadémiánál adjam ki, vagy nekik engedjem át kiadás végett. És azon ember soha nem volt akadémikus, Erdélyben félbolondnak tartatott, s míg Gauss vele éveken át levelezett [!], Ausztriában mint geniehadnagy penzionáltatott; s ha örülünk, hogy nagy matematikust adtunk a világnak: lehet-e nagyobb bizonyosága barbarizmusunknak?»²

Történhet-e fontosabb, érdekesebb dolog az emberrel itt a Földön, mint hogy félbolondnak tartják a való időben és térben? Hisz a lehetséges boldogságokat éppen e „félbolondoktól”, a Bolyaiaktól, Bartókoktól, Csokonaiktól, Kazinczyktól, Katonáktól, József Attiláktól tanulhatjuk meg mi, kései utódok. Ha van elég erőnk, bátorságunk hozzá.

Különös súlyt ad a regénynek ama fel fogás, mely szerint a nyelvújítás azért volt elengedhetetlenül szükséges ebben az országban, hogy valamiképpen kordában tartsuk a hatalmat, hogy esélyünk legyen a függetlenségre. De az sem kevésbé érdekes kérdés – a „mindennapi nyelvújítás” tekintetében –, hogy ugyanakkor szókészletünk erotikus tartománya vajon miért nem újult meg (ezen a ponton inkább a regényhez irányítjuk az olvasót – 154. o.).

A három kulcsszemély, akik Péterfy Gergely fiktív-hiteles regényének hősei, a maguk módján választ adnak mindezekre a kérdésekre, de főképpen a barbarizmus természetét illetően gondolkodtatnak el bennünket. A regény nyelvi ereje méltán példázza azt a teremtető akaratot, mely a fekete bőrű, „barbár” Angelo Solimannak éppúgy tulajdona volt, mint a fehér bőrű Kazinczy Ferencnek és az ő feleségének, Török Sophie-nak, aki minden retteneten keresztülverekedve is kitartott férje „hóbortjai” mellett – annak ellenére, hogy nemcsak félig, hanem *egészen* bolondnak tartották őket a maguk környezetében.

Angelo Soliman a bőrét Kazinczy Ferencre hagyta örökül. Kazinczyt pedig arra kényszerítik a császár emberei, hogy mondjon le tulajdonjogáról a bécsi Természettudományi Múzeum javára. Nem tehet mást. De kisvártatva rájön, barátja azért cselekedett így, mert tudta, hogy ő bizonyosan nem hagyja szó nélkül azt, ami vele történt. Tudta, hogy Ferenc el fogja mondani betűkkel, mondatokkal, el fogja mondani mindenkinek értelmes emberi nyelven a szörnyűséget, s akkor talán ő is megbékélhet majd hamvaiban. Mert mégis lehet remény a szavak segítségével a megértésre. S végül mégiscsak tisztán kiviláglik majd, hol végződik a barbárság, és hol kezdődik az ember(i)ség.

² Idézi *Benkő Samu*: Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai I. Fogalmazványok a Tanhoz, illetőleg az Údvtanhoz. *Ambrus Hedvig Mária, Deé Nagy Anikó és Vakarcs Szilárd* közreműködésével szerkesztette és bevezetéssel ellátta *Benkő Samu*, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár, 2003. XVII.

SZ. TÓTH GYULA

Nyelvkörúton

Kettesben nyelvelnek, százat is megírnak – máris többesben beszélünk. Ja, beszélni könnyű, szoktuk odavetni. Hát, akkor – mielőtt belemélyednénk a két jeles nyelvész kötetébe¹ – induljunk jelkörűli útra. Mert ha beszélünk, jelezünk valamit. Lehet, mást, mint ami a szándékunk volt. A nyelv, néha, megréfal – szerencsénkre. Ilyen jelentősége, funkciója, szerepe is van. Néha félreértjük egymást, akarva s akaratlanul. Értjük egymást? Olykor igen – szerencsénkre. Ha nyelvelünk, jelen vagyunk. *Mit jelent jelen lenni?* Kérdezi Végh Attila, Magyar Hírlap, 2014. március 3.² A cikk címében két szóban is előfordul a „jel”. Játékból folytatható a sor, csinos jeltár jön össze. Hátha még igeekötőkkel tarkítanánk a készletet! „Mert hiszen az *igeekötő*, a magyar nyelv egyik specifikuma is galibát okozhat, használatának jelentésalakító funkciója van (Nagy, 84.).”³

Az igeekötő is megréfalhatja a beszélőt. S hogy mi még, arról szólnak a tárgyalt kötet írásai. Sétáljunk egyet a nyelvkörúton! A keményfedelű borító csalogat: nyelvi duó, négykezes a fekete zongorán, mondjuk a 'Cseverésző' nevű nagyon nyitott bárban. Mintha

bárzenészek lennének. Azok a legjobbak: nagy komolyzenei háttér, széles és gazdag repertoár, több műfajban otthon vannak, a műfajváltások – az egyik legnehezebb művészi tevékenység – mesterei. Akik játszanak nekünk s velünk, komoly nyelvészek, nagy tanulmányok, könyvek szerzői, most éppen kirándulnak, ez kedvükre való, nem véletlen, sorozat-nyelvművelőkről van szó. „Nem törődnek azzal, mit gondol a magas tudomány a nyelvművelésről, ők rendületlenül teszik a dolgukat, cikáznak a nyelvi tengerben”, amint Hanthy Kinga szögezi le az Előszóban. A közönség hall, beszél, a 'BaMi' duó mindent játszik, mindent a kedves vendégért. Egy húron pendülnek, de több húron játszanak. És több szólabban szól a muzsika.

Lássuk a műsort: 100 darab, 100 etűd, több futam. A témavilág átfogja életünket, s mint tarka regények szövődnek rólunk, körénk. A szerzők, a magas tudomány művelése mellett, rendszeresen publikálnak napi- és hetilapokban, folyóiratokban.

¹ Balázs Géza – Minya Károly: Kettesnyelvünk. Száz anyanyelvi írás. Inter Kiadó, Bp., 2014.

² <http://www.magyarhirlap.hu/mit-jelent-jelenlenni#sthash.wGGm2fY9.dpuf>

³ Írtam egy nyelvészeti könyv recenziójában: Nyelvi világitótorony a „lakható ég” alatt. Többrejtű utazás a *Nyelv és kultúra – Kulturális nyelvészet* tanulmánykötet megismerés során, Magyar Szemle, Új Folyam XXII. 1-2. szám, 2013. február, 138-143. http://www.magyar-szemle.hu/cikk/20130228_nyelvi_vilagitorony_a_lakható_eg_alatt

Ez a kötet válogatás a Magyar Nemzet Hétvégi Magazinjának nyelvművelő rovatában az utóbbi években megjelent írásokból. A recenzió követi a szerzők munkáit, az itt közölt írásokat olvasta, nagy részükre emlékszik. De így egyben olvasva, biztos az önfeledt kikapcsolódás, egy „össznépi társasjáték” részesei vagyunk, alkotók is, hiszen mi is elkövethetünk ilyen nyelvi fordulatokat, befogadók is vagyunk, mert a „másikban” ráismerünk a fonákra.

Kezdjük mindjárt a kötet címével. Az indító, ezt magyarázó írás egyenesen: „Édes kettesnyelvünk”. Arról az óvodai nevelési programtervezetről van szó, amelyik a nemeket kívánja eltörölni, így olyan kedves megszólításformákat törölne, mint édesanyám, édesapám, papa, mama, mamóka és a többi. Készül is ezen a nyelven néhány változat, például levél a szülőknek a balatoni táborból: „Drága Számaim!....” Az irodalmi idézetek is átalakulnának: „Kettesnek érzem, Ádám, ó magam!” Vagy: „Már egy hete csak a kettes szülőmre gondolok.” Sorjáznak az újdonságok. A gazdasági rendszerváltással miként változik a szellemi rendszerváltás? „Na mondja!”. (Kedvesebben (?): Tessék mondani, drága!) És tart a kis népi felelgetős, boltban, étteremben – nem virtuális közösségekben.

Előkerül a „Buggy”, a „Fityma beszéd”, meg „Több pucát bele”, „Celebek”, de nem maradnak ki a „Káderek és káderinák” sem. Sajnos szól a „Trágárság a színpadon”, és ismerkedünk a rendeletek, az állás- és az apróhirdetés, az adósságválság nyelvezetével, nyomják a diáksódert. Feltűnnek a szocialista hőskorszak

„micsurinista”, építő jellegű munkahíradásai. Ma már netezünk és ímélezünk, a modern médiában „Az információt nagykanállal adagolják”. Alagsori angolsággal vegyítjük a magyart, közben bekapunk egy „hambit”. És a sport sem marad ki – örömünk a foci/nyelv. Labdába rúgnak „kispadok”, a „lócafocisták”, még a szurkolók is, és szól a vuvuzela, a „bebambult olaszok” „csínes passzáról” áradozik a közvetítő. Sistereg a meggyökerezett szaksargon, szállnak a nyelvi helytelenségek, recsegnek a mondatszilánkok, szisszen a tévénező, mert „pufognak” – nem is a gólok –, de a zsargonszótár új gyöngyszemei. A közvetítő bezzeg csillog. „Az egyik sporttelevízió kommentátora igen sajátos stílust alakított ki. Jókat nevet a saját poénjain, s mindenből humort kíván fakasztani”. (M. K.) Még ez lenne a legkevesebb, tesszük hozzá. De túlbeszéljük a látványt, amikor a közvetítő nem közvetít, nem arról beszél, amit a néző amúgy is lát, hanem csacsog, locsog, pletykákkal traktál, mindenhez jobban ért, felülbírál játékost, edzőt, bírót. Úgy tekeri a szót, hogy neki mindig igaza legyen. A szöveggel elhomályosítanak. Ezzel kiszorítanak bennünket az élményből. Megvonják tőlünk az élményt! Őket régebben „közvetítőknak” hívták, kinőtték magukat. Már nem is kommentátorok – lamentátorok.⁴ Nem csoda, hogy a „kispad szomorú”. A néző kiereszt, jöhet a harmadik félidő.

És itt van korunk hőse a „Nyelvész-kedő maffiózó”. Fontos mindez, mert az adósságválságnak is megvannak a nyelvi

⁴ A recenzió gyűjtéséből néhányat „beállított a csapatba” Balázs Géza, ezek a kifejezések a *Tetten ért szavak* című műsorban „rúghattak labdába”, 2015. január 21-én.

okai, sőt a szavak társadalmi konfliktushoz vezetnek. (Gondoljunk csak arra, hogyan használjuk a nyelvet például a kampányidőszakban. Felfokozottan?) Na most akkor „Hülyék vagyunk?”. Vigyázzunk, mert ha van „Megosztó egyéniség”, akkor vannak megosztottak is, ebben megoszlanak a vélemények! Miként a kisdoktori és a nagydoktori címek – ezúttal – írásmódjában. Az idegenvezetés, a tolmácsolás mindig tartogat nyelvi élményeket, nehézségeket, cifraságokat. Ezt tudjuk saját franciás gyakorlatunkból. Ha bírjuk a finnt, mint az egyik szerző (M. K.), akkor megtudhatjuk, mi a „töttörő”. Mi a „möhömhaha”? És milyen mulatságos helyzetek adódnak, ha a nyelvi kifejezéseket, fordulatokat megpróbáljuk „átültetni” a másik nyelvére – barátságos lesz a légkör. Ó, és a nyelvutánzás! A gyermekfolklór nyomán ma az interneten terjed a játék: „Hogy hívják? ... A görög pincért? – Abrosz Tiszta-kosz. A kínai szakácsot? – Váj Ling. A finn kidobóembert? Hallja Menjeninnen. A kongói fényképészt? – Tekintsa Vakumba. A holland bankárt? – Stex van Boeven. A japán titkárnőt? – Icuka Magacuki”. És mit mond a japán férj, ha haragszik a feleségére? (No lám, elkapott a hév, ez már nem a kötetből való, a válasz magángyűjteményem becses darabja. De kedvére fabrikálhat bárki egyet.) Ez is jelzi, hogy nyelv milyen inspiratív, mikor esetleg tudattalanul, szándékunk ellenére romboljuk a nyelvet, a spontán beszéd érdekes változatokat produkál. Mint az apróhirdetések: „Szekszárdon ismerkednék”, „Tündéri húszas randizna”. Az ezek rejtélyét kutató szöveg ihlete nyomán érzéki líra született „Testen ért szavak” címmel.

Gyöngyszem. Ez éppen egy magyar nyelv- és versmester alkotása, de nem kell ahhoz nyelvtudósnak lenni, hogy érzékeny nyelvi találékonysággal bravúros strófákat rittyentsünk.

Szóval, ahová kerültünk: nyelvbár, itt mindenki jól szórakozhat. Garantáltan. Itt mindenki megtalálja nyelvi párját: a felhozott példákat, jelenségeket – a másikinál – már felfedezte. Ha-ha. De vajon egymásra találunk-e nyelvelésünk révén? Mert hát kinek beszélünk? Az írárok igénylik az előbeszédet, el tudnék képzelni jelene-teket a 'Vidám Kínpadon' (ha már nincs Vidám Színpad). De a jó szövegek nagyot szólnának a Dumaszínházban vagy a Showder (Sóder?) klubban. Ha dramaturg lennék, műsorra vinném, válogatva a kötetből. Az élvezetesen bemutatott valós, de mulatságosan hangzó nyelvi fordulatok zene a fülnek. Talán még nyelvünkre vesszük őket, illetve igazítunk nyelvviségünkön. A hangulatot emelik a mókás, a fekete-fehéren is figyelmet vonzó karikatúrák, melyek „poénosan” simulnak a mondandóhoz. (A rajzok és a borítóterv Mínya Gergely munkája.)

Szívből, értelemmel, jó szóval szól a nyelvi muzsika – csak Önöknek, akik szívvel, értelemmel, olvassák ezt a könyvet, akiknek jó fülük van a nyelvi zöngékhez. Ha így közelítünk, kedvünket leljük a szövegekben. Adjuk át magunkat a nyelv-művelésnek, s mint a kertészek, végezzünk gyomlálást, szegődjünk a nyelv-művelők nyomába, mert ők hasznos tevékenységet végeznek. Fel kell venni a küzdelmet a „bunkósággal”: ami „magyar és európai feladat”, jelöli ki a célirányt Pomogáts Béla e szép feladatról szóló rövid

ajánlásában. A szerzők nem röstelik a nyelvi népművelést, a nyelvi ismeretterjesztést. „Irodalminak nevezett nyelvművelés” ez, amint a záróírás nyomatékosítja. (B. G.) A tisztelet és a hangsúly okán megidéződik a nagy Mester, Kosztolányi Dezső, akinek a nevéhez fűződik az „írói nyelvművelés” fogalma.

A nyelvi nevelés sem marad ki, amely az óvodában kezdődik, folytatódik az iskolában, és soha nem ér véget. A tanároknak nem szabad mellőzni a nyelvtanórákat. A tudatos anyanyelvi, nyelvi készségek nagy szerepet játszanak az illőbb, a választékosabb írásbeli és szóbeli megnyilatkozásokban, és alapjai az idegennyelvtanításnak/tanulásnak. (Ez utóbbit magam is bizonyíthatom a Zsolnai-pedagógián belül kifejlesztett és tanított francia nyelvi programmal.) És ezek a készségek visszaköszönek a „kreativitást igénylő tudásformákban, a logikai-filozófiai műveltségben is. Ne feledjék: a jó kommunikációs készség társadalmi sikert jelent – persze ez természetesen nem csak a magyartanár feladata, de ennek tudatosítása föltétlenül”. (B. G.) A kötet nagyszerű példatár beszélgetős tanórákhoz. A nyelv változásairól van tehát szó. Netán a nyelv romlásáról – a „nyelvromlás virágai” szép csokorban. Száz szónak is több a vége (talán szabad ezt itt mondani): ne a romlásra, a virágra koncentráljunk. Mint teszi a két jeles szerző, s ahogy Baudelaire-nél sincs másként. Nem kell félni a szövegektől, a kötet végén tárgy-, név- és szómutató várja a kutatni vágyó olvasót. És nem kell félni a nyelvész-íróktól sem, erről ők külön biztosítanak bennünket: a „nyelvművelő nem haragszik az emberre. (...) Mivel

ő is ember, lehet benne érzelem, de az is legfőlőbb a nyelvi hibával, sohasem az emberrel szemben”.

Nyelvelésünk, jelhasználatunk galibát is okozhat. De láttuk, gazdagon tarkállik a használt jelentésgyűjtemény. Ássunk mélyebbre, lássunk magasabbra – a háttérben ott a jeltan, a jelelmélet. Biztos eligazítófogódzók – rajta: jelhasználat a jelenben. Így navigálhatjuk magunkat a jelúton „vissza a dolgokhoz”, itt találkozik a filozófia és a nyelvészet.⁵ És így navigálhatjuk magunkat a dolgok (jelenségek) között, a (szöveg)összefüggések felfedezéséhez, ezzel közelebb jutunk az értéshez, ami elvezet a megértés művészetéhez, a hermeneutikához. A hálózatban ez az út oda-vissza járható, az értelmezés bővíthető, gazdagítható. Valós lesz Balázs Géza felfogása (kutatói vágya-álma), mely az „interdiszciplináris együttgondolkodás páratlanul baráti és ösztönző jellegét és a tudományok közötti együttműködést” szorgalmazza. Ez biztató a pedagógiára nézve, aki megért (dolgot, jelenséget, kisebb, nagyobb térben, időben), nagyobb eséllyel képes „elmagyarázni, tudatni”.

Hogy feladóként és fogadóként értsük meg egymást. Hogy a mindennapi témákban ne hagyatkozzunk a jelmagyarázókra. Hogy alkalmasint mi is tudjuk dekódolni őket. *Beszélni annyi, mint jelen lenni.* És akkor még nem beszéltünk a „gesztusnyelvről”. Ilyenekhez szolgál tarkaszép és tanulságos példákkal – többünknek – a kettesnyelv.

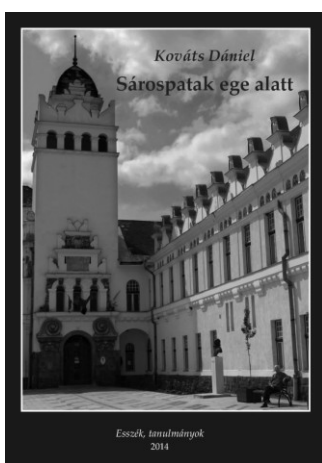
⁵ A filozófus Edmund Husserlt Végh Attila idézi a dolgok-jelenségek és a szavak együttmozgásáról. Lásd *Balázs Géza: Kapcsolati hálók és nyelvészet. Hálózatkutatás.* Szerk. Balázs Géza–Kovács László–Szóke Viktória, ELTE Eötvös Kiadó, 2012.

KISS ENDRE JÓZSEF

Sárospatak ege alatt

Már megint itt vagyunk a Magyar Művelődés Napján, hogy könyveket ajánljunk, amikor pedig az otthonokban egyre kevesebb a könyv és a közönség soraiban egyre ritkább az olvasó ember.¹ Ráadásul már megint olyan könyveket reklámozunk, amelyeket nem lehet kiolvasni, inkább csak szemlgetni belőlük, s nem annyira szórakoztatnak, mint inkább használnak, amikor éppen szükség van rájuk. Mert ez is, amit bemutatok, alpmű mindazok számára, akik Sárospattal foglalkoznak vagy foglalkozni fognak.

A Kazinczy Társaság jól tette, hogy kiadta ezt a kötetet – szerencsésen válogatott, dokumentum-értékű, régi fotókkal illusztrálva, névmutatóval kiegészítve – hiszen az itt sokak által ismert szerző – Kováts Dániel tanár úr – Sárospatak díszpolgára, akinek illendő a városra vonatkozó esszéit együtt is megjelentetni.²

Nemcsak a kötetet mutathatjuk be, hanem megmutathatjuk magát a szerzőt: a borítólapon fedezhetjük fel. A főiskolája előtt ül a padon, Comenius szobra mellett, azon a téren, amely mára Sárospatak főtere lett (Makovecz térnek hívják) s vele szemben a pataki diák egész alakos szobra áll, mellette a harangjáték pataki diákdalt és hasonló dallamokat

játszik. A hátsó borítón a pataki Rákóczi-vár és az Iskolakert szoborsétányának színes fotóit találjuk.

Kováts Dániel könyvét nem nehéz bemutatni, egyrészt, mert akárhol felütjük, mindenütt tartalmas mondanivalója akad, másrészt, mert ő maga szokta megadni azt a felosztást, vázlatot, amelynél jobbat nehéz kitalálni. Most öt részre osztotta tanulmányait:

1. Szellemi kötődés: A város és környéke, pataki helynevek, a Kollégium, Zemplén, Bodrogek, Szent István király, Lorántffy Zsuzsanna, Comenius, Árvay József, Palágyi Deák Geyza – ha csak ezeket a témákat soroljuk, a genius loci szám-talan kötelékére utalhatunk. Ennyi nagyszerű téma mellett nem csoda ez a megá-lapítás: „Nemes eszmék uralkodtak itt a lelke-

¹ Az Encsen, 2015. január 21-én, a magyar kultúra napja alkalmából tartott ünnepségen elhangzott kötetismertetés szerkesztett, bővített változata.

² Kováts Dániel: Sárospatak ege alatt. Esszék, tanulmányok. Megjelent a szerző 85. születésnapjának tiszteletére. A Kazinczy Ferenc Társaság kiadása. Sárospatak, 2014.

ken” – amely kötetének a nyitó gondolata. „A nagy és nemes eszmék, amelyek innen az elmúlt századokban szétsugároztak, nemcsak Móricz Zsigmondot ragadták meg, hanem megérintenek mindenkit, aki Patakkal kapcsolatba kerül. Számomra is ez volt az elsődleges motívum: a patinás vár, amely a Rákócziak időszakának jelképévé vált, valamint az ősi alma mater, amely a magyarság és a népiség erőssége lett. Valóságos kihívás volt számomra szembenézni az örökséggel, s azzal a kérdéssel: mi a titka ennek a mindenkit magával ragadó vonzerőnek.”

2. Klasszikusok: Balassi, Dayka Gábor, Kazinczy minden mennyiségben, Vályi Nagy Ferenc, Fáy András, Tompa Mihály, Szemere Miklós, Ungvárnémeti Tóth László, Jókai Mór, Ady Endre, Móricz Zsigmond, Zempléni Árpád, Németh László, Cs. Szabó László, Hegyaljai Kiss Géza, Kuklay Antal (az utóbbi még életében) csatlakozik a klasszikusokhoz. Mindezek a bizonyosságai annak, hogy „Nincs új idő, mely megölhetné az itt uralkodó szellemet és nincs új dal, amely itt eldalolva nem az itteni lélek színeivel megszépülve, erejével meggyarapodva, ható sugaraiban megnövekedve verődne vissza.” (Újszászy Kálmán)

3. Mesterek: Szabó Zoltán, Újszászy Kálmán, Ködöböcz József, Benda Kálmán, Balassa Iván, Lőrincze Lajos, Péchy Blanka, Deme László, Barsi Ernő – folytatják a sort, mindegyikről külön kötetet lehetne, kellene összeállítani. Mert: „abban a szép örömben áll [az író] jutalma, melyet a mesterség ad az azt gyakorlóknak, és abban az érzésben, hogy korát előbb vitte, hogy segítette az ügyet.” (Kazinczy Ferenc)

4. A Comenius Tanítóképző Főiskola. A pataki tanító, az értelmiség szerepe, a

tanítóképzés története és jövője, a nevelők felkészítése, nyelvtanulási technikák, helyismeret, honismeret, Kazinczy-versenyek, a főiskola jövője címeken tárgyalja a Főiskola sorsát, amit Árvay József egykor „... a népnevelés, közértelmiség, erkölcsiség és ízlés terjesztése végett felállított tanintézet” –nek álmodott meg.

5. A közösségek. Anyanyelvi versenyek, beszédművelés, nyelvi kommunikáció, a Kazinczy Ferenc Társaság, a Besenyei Társaság, népfőiskola, Tanítók nyári akadémiaja, pataki nyelvkönyv a magyarul tanuló, nyugatra szakadt honfitársak leszármazottainak. Ebben a fejezetben van az egész kötetnek a legszemélyesebb része: a szerző anyanyelvi önéletrajza. Újszászy Kálmán leveléből idézzük: „tudtam, hogy valamire errefelé van a helyed és a két városban (Sátorajújhelyen és Sárospatakon) várnak azok a feladatok, melyeknek végzésére Te rendeltetél... akiknek éppen azért, mert rendeltettek, nem is érdemes másként élni, nincs értelme életüknek másként, mint ebben a rendelt formában szolgálni a szűkebb és tágabb hazát és benne – mint az elődök is tették – a nemzetet.”

Kötetünk fő témája, az anyanyelvi művelődés szempontjából is számos fontos gondolatot közöl Kováts Dániel *Értékek és gondolatok napjaink nyelvi kommunikációjában* című írása. Ebből a befejező, a jelenkor nyelvéről szóló részt idézzük:

„Van esélyünk a kor kommunikációs elmentmondásainak feloldására?

Van, ha nem feledjük, hanem széles körben tudatosítjuk, hogy a nyelvi kommunikáció nem csupán alkalmi információcsere, hanem része közös kultúránknak. A bevezető gondolatokban idézett Comenius és Kazinczy

– s természetesen az egyetemes emberi és a magyar nemzeti műveltség sok más jeles személyisége – üzenetét kell követnünk. Meggyőződésem szerint az üzenet lényege két tételeben foglalható össze. Az egyik az, hogy a nyelviség embervoltunk jellemzője, a nyelv használatában tehát a humánium a legfőbb értékelési szempont. Ahol a beszédpartnerek személyiségét sérti a kiválasztott eszköz, ott hibás, kártékony a kommunikáció. Szükséges tehát a morális, az etikai igényesség a kommunikációs formák megítélésében. A másik pedig az, hogy anyanyelvünk nemcsak az egyik eszközkészlet a sok egyéb közül, nemcsak lehetőség a nemzettársainkkal való érintkezésre, a harmonikus társadalmi együttműködésre, hanem egyúttal közös ősi kulturális örökségünk hordozója is. Nem élhetünk vele

úgy, hogy közben feledjük az ebből fakadó együttes felelősségünket.

Van esélyünk kommunikációs gondjaink megoldására? – teszem fel újra a kérdést. A magyar nyelv eddigi évszázadai bizakodással tölthetnek el bennünket.”

A szerző ezzel a kötettel leróta az adósságait Sárospatak irányában, a pataki kortársak pedig velünk együtt mérlegelhetik, hogy mivel tartoznak mindezért neki. Sárospatak ege alól nézve Kováts Dániel azonosult Móricz Zsigmondnak azzal a gondolatával, amely a kötet mottója egyben: „A Patak felett futó felhők a magyarság felhői voltak mindig az én számomra.” Ezek után már – úgy gondolom – nem szükséges ajánlani tovább, hogy kik, miért s hogyan forgassák ezt a könyvet.

A sárospataki Rákóczi-vár
KEMECSEI BALÁZS felvétele

NYIRI PÉTER

Nyelvmúzeumi krónika – A rab Kazinczy nyomában

2015 első negyedében A Magyar Nyelv Múzeuma – kimozdulva Szépművelésről – két alkalommal is felelevenítette Kazinczy fogságának emlékeit. Április 8-án a brünni Kazinczy Ferenc Diákklub és a Cseh- és Morvaországi Magyarok Szervezete meghívására Nyiri Péter, a nyelvmúzeum vezetője tartott előadást *„Sokat munkált, csüggedetlen lélek”* – Kazinczy Ferenc emlékezete címmel. A látogatás programjában Spielberg várának megtekintése is szerepelt. Egy emlékszoba (a várbörtönben raboskodó jakobinusokról (köztük Kazinczyról) és két emléktábla (Kazinczyról és általában a magyar rabokról) idézi fel a magyar múltat a cseh városban.

Kazinczy Ferenc 1795. október 7-től 1796. január 21-ig raboskodott Spielberg várában, ott december 21-ig egy penészes földalatti cellában; 1796 januárjától 1799. június 22-ig a Brünn melletti obroviczi börtönbe szállították, ahol már jobb ellátást kapott. A spielbergi idő alatt ugyanis Kazinczy a penésszel teli, rosszul szellőző helyen megbetegedett, s a négy hónap alatt huszonhét-szer volt orvosnál. Fogságom naplója című írásában örökítette meg

a sanyarú napokat. *„Október 7-dike oltá nem vala jobb eledelem, nem jobb ágyam, nem vala semmi könyvem. A tömlőc bűze annyira megdagadtatá gyomromat, hogy orvosra szorultam. A szerencsétlen ember bardanalevet itata velem minden ok nélkül, s az még jobban elgyengített. Midőn a gouverneur november utolsó napjaiban hozzám is bejőve, már fel nem tudtam*

kelni szalmazsákomról” – írja. S olvassunk még egy szólamot a börtönbeli sajátos kommunikációról: *„A profősz az 1. nrus alá vitt által, mely szegletben van éjszak és nyugot felé, de úgy, hogy mellette még egy szoba lehetett, mert ablaka csak egy falon volt. Oda le szomszédom a híd felé az én kedves barátom Úza Pál volt, másfelé Szmetanovics; itt Rosti János. Míg könyveinket meg nem kaptuk, Úzával beszélgettem általkopogván a falon a betűket: a egy betű; b kettő; c három; k tíz; p tizenöt... s ezt oly gyorsasággal, hogy egy vásárnap reggeli hét óra óta tizenkettőig mindég disserálék a lélek halhatatlansága és a feltámadás mellett vagy ellen. Rosti elbetegesedett, a magány még inkább elmerítetté hipochondriájában; meg akará magát ölni. Verseket csináltaték vele, s az elméjét felderíté.”*

Obrovitzban azonban (édesanyja támogatásával) frakkot, pongyolát vehetett, rajzolhatott, írhatott, olvashatott. Elolvasta Plutarchos, Goethe, Lessing, Shakespeare műveit. Richard Pražak professzor, Kazinczy csehországi kutatójának írásából idézzük a magyar nyelvújító csehországi élményeiről:¹ „Legtöbb figyelmet naplójában Kazinczy a cseh környezetnek szentelt, amikor az osztrák Kufsteinből Munkácsba való szállításáról ír (1800 augusztusától 1801 júniusáig itt töltötte börtönbüntetésének utolsó évét). Az út során, amikor az 1800 év júliusában majdnem az egész hónapot a cseh utakon töltötték a magyar rabok, engedékeny katonai parancsnok kísérte őket, lehetővé tette számukra, hogy meglátogassák a cseh nemesi családokat, a Puetani és a Bubení grófi családot, akik barátságosan fogadták és megvendégelték őket. Kazinczy konkrétan említi a kaplicei, veselí-i, táboři, benešovi és prágai tartózkodását. Benešovból 1800. július 17-én Puetani gróf kíséretében rövid látogatást tett Konopiště kastélyába, amelynek ura akkor Vrtbai gróf volt. Prágában Kazinczy találkozott egy ott élő magyarral, az Udvari Hadi Tanács titkárával, Zechenter Antallal, Corneille és Voltaire klaszicista drámáinak magyar fordítójával. A Kufsteinből Munkácsba tartó utazás valószínűleg Kazinczy rabságának legnagyobb élményei közé tartozik, ezért foglalkozik vele ilyen hosszadalmasan. Munkácsi emlékeiben gyakran említi Jiří Ružička cseh zeneművészt, akit egy folyosón raboskodtak. Elmondja, hogy Ružička a fogságban komponálta a lengyel táncokat, és hogy gyakran csodálta Ružička alkotói buzgósgát, amelyet nem zavartak meg a

kedvezőtlen körülmények sem. Valószínűleg cseh származású volt Kazinczy munkácsi börtönőre, Cservenka Ignác is. Érdekes Kazinczy azon feltételezése, hogy elődje a munkácsi cellában egy ismeretlen cseh festő volt, akit bankjegyek hamisításáért ítéltek el, és aki itt a falra szent Vencel képét festette.”

Április 16-án A Magyar Nyelv Múzeuma gyűjteményéből az 50. győri Szép Magyar Beszéd Versenyre utazott A rab Kazinczy útján. Kemecsei Balázs és Dobák Diána fényképei Kazinczy Ferenc szövegeivel és rajzaival című tárlat. A kiállítás 40 képben foglalja össze Kazinczy fogságának 2387 napját. 2009-ben, a nagy nyelvújító születésének 250. évfordulója tiszteletére a Kazinczy Társaság végigjárta a rab Kazinczy útját. A zárandoklat során készült fényképekből dr. Kovács Dániel és Kemecsei Balázs állított össze látványos, az író szövegeivel kiegészített bemutatót. Kazinczyt 1794-ben tartóztatták le regmeci házában, onnan Sátoraljaújhelyre, majd Budára szállították, aztán Brünn, Kufstein és Munkács következett. A hetedfél esztendő (hat és fél év) alatt Kazinczy folyamatosan munkálkodott és művelődött. Formálódott ízlése, változott véleménye a nyelvről és az irodalomról. Szenvedett sokat, de „csüggedetlen lelkével” felülemelkedett a nehézségeken. Ez a Kazinczy-féle hit, kitartás és szilárd, törhetetlen akarat – mint az akadályok leküzdésének útja – a nagy író börtönéveinek (s egész későbbi életének) talán legfontosabb erkölcsi tanulsága.

¹ Ezzel az idézettel emlékezünk az öt éve elhunyt Richard Pražak professzorra, aki a Kazinczy Ferenc Társaság tiszteletbeli tagja volt.

A Magyar Nyelv Múzeuma új múzeumpedagógiai kiadványai

A Petőfi Irodalmi Múzeum – Magyar Nyelv Múzeuma a 2014 augusztusától 2015 májusának végéig tartó, *Széphalmi Szó-Kincs-Tár(s)* című múzeumpedagógiai pályázata (TÁMOP-3.2.13-12/1-2013-0071) során 12 partneriskolának nyújtott változatos témájú és módszertanú foglalkozásokat. A program célja az anyanyelvi ismeretterjesztés, a tudatos nyelvhasználatra nevelés, a nyelv szépségeinek, gazdagságának élményszerű bemutatása volt.¹ A pályázat tapasztalatai hosszú távon megalapozzák az intézmény múzeumpedagógiai munkáját és egyszersmind a nyelvi múzeumpedagógia (és részben a nyelvi muzeológia) módszertanának fejlesztését is. A *Széphalmi Szó-Kincs-Tár(s)* keretében három múzeumpedagógiai kiadvány is született.

A *Kazinczy, a széphalmi Orpheus* a nagy nyelvújító életét tekinti át játékos, ismeretgazdagító kérdésekkel, feladatokkal; külön fejezetet szentelve a Kazinczy és a művészetek témának.

A *Nyelvünk, életünk* kiadvány a nyelv kevésbé emlegetett, de a 21. századi mindennapjainkat meghatározó titkaiba avat be; érdekes formai megoldással, a feldolgozás során a beszélgetésre, egyéni gondolatok kifejtésére is lehetőséget kínálva.

Az *Anyanyelvi kalandpálya* három korosztály (óvodások, általános iskolások és középiskolások) számára kínál nyelvi játékokat, nyelvi humort, nyelvi örömet; szórakoztatva mutatja meg anyanyelvünk gazdagságát, kreativitását, rugalmasságát.

A kiadványok szerzői A Magyar Nyelv Múzeuma munkatársai: Nyíri Péter, Leskó Sándorné, Szathmáry-Király Ágnes, Suhaneszné Zalai Mónika.

Lektorok: Gulyás Gabi, Kalla Zsuzsa, Kovács Ida, Rabec István.

Grafika: René Margit.

Nyomdai munkák: Keskeny és Társai 2001 Kft.

Felelős kiadó: E. Csorba Csilla

¹ A pályázat elméleti és gyakorlati eredményeiről, tapasztalatairól a *Múzsák Kertje* 4. kötetében szólnunk.

TARTALOM

<i>Debreczeni Attila: Köszöntő</i>	5
<i>Nyiri Péter: Előszó</i>	7
 <i>T e s t v é r m ű z s á k</i>	
KOVÁTS DÁNIEL: Kazinczy kultuszának néhány eleméről	9
FRÁTER ZOLTÁN: Fényképek Kosztolányiról	17
PALICZ ISTVÁNNÉ: A mese és a gyermeki lélek	21
SZŐKE GÁBOR: Az „anya-nyelv” szerepe a személyiségfejlődésben	25
HEGYESSY GÁBOR: Zempléni természettudósok állat- és növénynevei a 19. századból	35
 <i>N y e l v ű n k m e s t e r e i</i>	
NYIRI PÉTER: Az Írás szól magyarul. A Károli-Biblia élő nyelve	47
A. MOLNÁR FERENC: A Biblia jelentősége a magyar nyelv történetében	51
FRIED ISTVÁN: Kazinczy Ferenc <i>Szép Literaturája</i>	63
KOVÁCS IDA: Gyöngyössi János Kazinczy kánonjában	79
FEHÉR JÓZSEF: Kazinczy színe előtt	91
ONDER CSABA: A rudbeckianizmusról röviden (Kölcsey és a finnugorok)	101
POMOGÁTS BÉLA: Jegyzetek Szabó Dezső <i>Az elsodort falu</i> című regényéhez	109
FRÁTER ZOLTÁN: Ugocsa non coronat... (Nagy Endre nyelvhasználatáról)	117

A n y a n y e l v i m ű v e l ő d é s

POMOGÁTS BÉLA:	
A magyar nyelv közösséget formáló, összetartó szerepe	121
PÖLCZ ÁDÁM:	
Etika, erkölcs és nyelv	127
PUSZTAY JÁNOS:	
Nyelvi globalizáció, asszimiláció, nyelvmegőrzés	133
EGEY EMESE:	
Eltűnt vagy átnevezett európai népek nyomában	143
TUSNÁDY LÁSZLÓ:	
A nyelvek világa	149
BALÁZS GÉZA:	
Nyelvi kincsek Északkelet-Magyarországon	157
BARANYAI KATALIN:	
A magyar nyelvtudomány és a sárospataki kollégium	165
MÁTÉ LÁSZLÓ:	
Kassa: nyelvművelés, nyelvmentés	175
MINYA KÁROLY:	
A magyar nyelvjárások a mindennapokban	183
SZÉPLAKI ERZSÉBET:	
A nyelvi humor szerepe a nyelvtanórákon	189
SZATHMÁRY-KIRÁLY ÁGNES:	
Ahol a „jó szó” lakik	199
LESKÓ SÁNDORNÉ:	
Anyanyelvi kalandpark a Kazinczy-birtokon	207
<i>S z e m l e</i>	
KOVÁTS DÁNIEL:	
Az <i>Erdélyi Levelek</i> kritikai kiadásban	215
SZILÁGYI PÉTER:	
Božena Němcová miskolci levelei 1851-ből	223
FÜZFÁ BALÁZS:	
Idegenként otthon. (Péterfy Gergely: Kitömött barbár)	226
SZ. TÓTH GYULA:	
Nyelvkörúton (Balázs Géza – Minya Károly: Kettesnyelvünk)	229
KISS ENDRE JÓZSEF:	
Sárospatak ege alatt	233
NYIRI PÉTER:	
Nyelvmúzeumi krónika. A rab Kazinczy nyomában	236
A Magyar Nyelv Múzeuma új múzeumpedagógiai kiadványai	238

A tartalomból:

A Károli-Biblia nyelve és jelentősége
Kazinczy kultuszának néhány vonása | Kazinczy Ferenc *Szép Literaturája*
Gyöngyössi János Kazinczy kánonjában | Kölcsey Ferenc és finnugorok
19. századi zempléni természettudósok állat- és növénynevei
Szabó Dezső és Nagy Endre nyelvi világa
Etika, erkölcs, nyelv | A nyelv a személyiség fejlődésében
Eltűnt európai népek nyomában | Nyelvi globalizáció, nyelvmegőrzés
Nyelvi kincsek Északkelet-Magyarországon
A nyelvtudományért Sárospatakon | Nyelvmentés Kassán
A magyar nyelvjárások a mindennapokban
Nyelvi humor a nyelvtanórán | Anyanyelvi művelődés a múzeumban
Könyvszemle

